

UNIWERSYTET ŁÓDZKI

ACTA UNIVERSITATIS ŁODZIENSIS

FOLIA LINGUISTICA

4

Ignacy Ryszard Danko

STANOWISKO JEZYKÓW ANATOLIJSKICH
W RODZINIE INDOEUROPEJSKIEJ
I ICH WZAJEMNE ZWIĄZKI

ŁÓDŹ 1983

ACTA
UNIVERSITATIS LODZIENSIS

FOLIA LINGUISTICA

4

Ignacy Ryszard Danka

STANOWISKO JĘZYKÓW ANATOLIJSKICH
W RODZINIE INDOEUROPEJSKIEJ
I ICH WZAJEMNE ZWIĄZKI

ŁÓDŹ 1983

W. m. 11733

REDAKCJA NACZELNA
WYDAWNICTW UNIwersYTETU ŁÓDZKIEGO
/ Bohdan Baranowski (Naczelny Redaktor)
Krystyna Urbanowicz, Andrzej Banasiak
Tadeusz Jaskuła

REDAKCJA WYDAWNICTW FILOLOGICZNYCH
Witold Smiech, Adela Styczyńska
Urszula Dziobałtowska

RECENZENT ZESZYTU
Leszek Bednarczuk

REDAKTOR WYDAWNICTWA
Czesława Jagodzińska

OKŁADKĘ PROJEKTOWAŁ
Wiesław Czapski

Podr.

P 23421/4

A 305 /A

Uniwersytet Łódzki
1983

Wydanie I. Nakład 255+85 egz. Ark. wyd. 13,3.
Ark. druk. 14,5. Papier kl. V, 70 g, 70x100.
Zam. 225/685/82. F-3. Cena zł 133,-

Druk wykonano w Pracowni Poligraficznej
Uniwersytetu Łódzkiego

ISSN 0208-6077

W p r o w a d z e n i e

PODSTAWOWE WIADOMOŚCI O HETYTACH. ODKRYCIE INDOEUROPEJSKIEGO CHARAKTERU JĘZYKA HETYCKIEGO. STAN BADAŃ NAD JĘZYKIEM HETYCKIM I INNYMI JĘZYKAMI ANATOLIJSKIMI. JĘZYKI W PAŃSTWIE HETYCKIM

Zanim dziewiętnastowieczna i dwudziestowieczna nauka zaczęła traktować o nowo odkrytych archeologicznych, historycznych, językowych i literackich źródłach naszej obecnej wiedzy o Hetytach, sama nazwa tego ludu znana była dzięki "Biblii": hebr. Hitti* 'Hetyta', plur. Hittim lub banē Hēt 'synowie Heta'. Wzmianki o Hetytach w "Biblii" nie odnoszą się jednak do najdawniejszych rdzennych Hetytów, którzy w początkach drugiego tysiąclecia p.n.e. założyli w łuku rzeki Halys (obecnie Kızılırmak) swe silne państwo, lecz do późniejszych kontynuatorów hetyckich tradycji historycznych.

Ci, po upadku klasycznego mocarstwa Hetytów, tworzyli na jego dawnych południowych rubieżach w północnej Syrii i Palestynie drobne państewka i tu zastali ich wśród wielu innych ludów Izraelici przybywający na sąsiednie tereny w XII wieku p.n.e.

Wzmianka o małoazjatyckich Ketejczykach (Κητεῖοι) w "Odysei" (XI, 521) odnosi się najprawdopodobniej do innych spadkobierców tradycji hetyckich z Myzji. Nie miała ona jednak dla badań nad Hetytami specjalnego znaczenia.

Większą wagę dla badania dziejów Hetytów miały odcyfrowane w dziewiętnastym wieku dokumenty egipskie i asyryjskie. W świetle dokumentów egipskich okazało się, że królestwo Hetytów (egip. ht) stanowiło niegdyś potęgę groźną dla państwa faraonów. Ze źródeł asyryjsko-babilońskich wynikało, że Hetyci (akad. hatti) zamieszkiwali w II tysiącleciu p.n.e. północną Syrię i Cylicję, a

---

* Z przyczyn technicznych do wyróżnienia materiału przykładowego użyto podkreśleń zamiast kursywy.

w późniejszym okresie hetyckie księstwa często stawały do walki z Egiptem i Asyrią.

Odkrycia archeologiczne na terytorium Azji Mniejszej i północnej Syrii stanowiły materialne potwierdzenie wiadomości, jakich dostarczyły egipskie i akadyjskie teksty. W odległości 150 km na wschód od Ankary pod wsią Boğazköy odkryto ruiny obszernego miasta, jak się później okazało, stolicy państwa hetyckiego, noszącego nazwę Hatusa (het. Hattuša-, nom. Hattušaš). Miasto Hatusa stanowiło polityczne centrum północnej części mocarstwa zamieszkiwanej przez ludność rdzennie hetycką. Tereny południowej Anatolii zamieszkiwali Luwijczycy, używający dialektów bliskich językowi hetyckiemu. Pierwotna Luwia (het. Luwija) jeszcze w II tysiącleciu p.n.e. rozpadła się na dwie prowincje. Jej część zachodnia nazywała się Arzawa, południowa zaś Kizzuwatna.

Pierwej, niż Hugo Winckler i jego niemieccy współpracownicy odkopali w latach 1906 i 1907 w ruinach Hatusy państwowe archiwum królów hetyckich, które zawierało około 20 000 glinianych tabliczek zapisanych pismem klinowym pochodzenia staroasyryjskiego, odnaleziono w różnych miejscach Azji Mniejszej, szczególnie na wschodzie i w północnej Syrii, inskrypcje na skałach i kamieniach oraz pieczęcie z napisami hieroglificznymi. Angielski uczony Archibald Sayce nadał tym napisom nazwę hieroglifów hetyckich. Próby odczytania hieroglifów hetyckich, całkiem odmiennych niż hieroglify egipskie, nie udawały się.

W roku 1887 odkryto w Egipcie w Tell el-Amarna archiwum zawierające dyplomatyczną i administracyjną korespondencję faraonów osiemnastej dynastii Amenhotepa III i Amenhotepa IV (Echnatona), których okres panowania przypadał w przybliżeniu na lata od 1385 do 1360 p.n.e.

Wśród korespondencji prowadzonej na tabliczkach glinianych, pokrytych pismem klinowym z tekstami w języku akadyjskim, znaleziono dwa listy zapisane również pismem klinowym, jednak w innym, nieznanym języku. Listy te należały do dokumentów wymienianych między Amenhotepem III a królem anatolijskiego państwa Arzawy. Stąd ich język nazwano językiem Arzawy.

Norweski asyriolog J. A. Knudtzon usiłował w wydanej w roku 1902 publikacji pt. "Die zwei Arzawa-Briefe" wskazać na indoeuropejskie elementy języka tych dwu listów. Jednak powszechny

sceptycyzm, z jakim przyjęto jego stwierdzenia, sprawił, że sam odstąpił od swojego słusznego założenia.

Zapisane na glinianych tabliczkach, niezwykle liczne i różnorodne, archiwalne dokumenty z Hatusy, stanowiły materiał dający większe możliwości szczęśliwej interpretacji aniżeli ułożone w hieroglifach o nie znanych wartościach fonetycznych inskrypcje południowohetyckie. Główny język archiwalnych zabytków z Hatusy zidentyfikowano z językiem korespondencji z królem Arzawy, jednak wobec odrzucenia tezy o indoeuropejskim pochodzeniu języka wzmiankowanych listów niczego to nie wniosło w dzieło odkrycia charakteru języka hetyckiego i jego zrozumienia.

Dzieła tego dokonał czeski uczyony Bedřich Hrozný, który na początku pierwszej wojny światowej kopiował teksty hetyckiego pisma klinowego. Pismo babilońskie było już wówczas rozszyfrowane, odgadnięcie tekstu ułatwiały również liczne ideogramy sumeryjskie i akadyjskie. Niemniej odczytanie tekstów hetyckich było dziełem zarówno rzetelnej wiedzy uczonego czeskiego, jak i znakomitej intuicji.

W grudniu 1915 r. Bedřich Hrozný ogłosił, że język hetyckich dokumentów należy do rodziny indoeuropejskiej, a w dwa lata później mimo przeszkód, jakich przysparzała wojna, wydał w Lipsku gramatykę języka hetyckiego pt. "Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm; ein Entzifferungsversuch".

Mimo faktu, że Hrozný przed rozpoczęciem swojej pracy nad językiem hetyckim nie był indoeuropeistą, lecz podobnie jak Knudtzon asyriologiem, podstawową metodą, jaką posługiwał się przy tłumaczeniu tekstów hetyckich, była wypracowana przez językoznawstwo indoeuropejskie metoda etymologiczna. Ma ona pewien ograniczony zakres efektywności, którego przekroczenie grozi możliwością piętżenia błędów.

To, że teza Hroznego nie od razu została przyjęta życzliwie przez językoznawców indoeuropeistów nie tyle spowodowane było nieuniknionymi w pierwszym etapie tak trudnej pracy błędami, gdyż sprawa podstawowa - wykazanie związków hetyckiej fleksji z fleksją języków indoeuropejskich zostało dokonane bez zarzutu, ile zaważyło tu mocno ugruntowane przekonanie, że przed migracjami Frygów, Armeńczyków i Greków Anatolię zamieszkiwały całkiem obce Indoeuropejczykom ludy "azjanickie". W tym nastawieniu

łatwo było poprzez krytykę nietrafnych etymologii dojść do nieślusznego negacji podstawowych założeń Hroznego.

Jedynie Norweg C. Marstrander od początku akceptował odkrycie Hroznego, czego wyrazem jest jego praca "Caractère indoeuropèen de la langue hittite" wydana w 1919 r.

Wkrótce potem, w roku 1920, negatywnie nastawiony do tezy o indoeuropejskim pochodzeniu języka hetyckiego Ferdinand Sommer, wnikając głębiej w studia nad hetyckimi tekstami i pismem klinowym, doszedł do przekonania, że Hrozny całkiem dobrze określili indoeuropejski charakter języka hetyckiego i zinterpretowali zabytki tego języka. Sommer zastosował inną metodę badań nad tekstami hetyckimi, zwaną metodą kombinatoryjną, polegającą na porównywaniu kontekstów, w jakich występują poszczególne wyrazy, i ustalaniu znaczeń wyrazów na podstawie wymiany słów zapisanych fonetycznie z ideogramami sumeryjskimi i akadyjskimi.

Do współpracy z Sommerem przystąpili Hans Ehelolf, Johannes Friedrich i Albrecht Götze, dzięki którym język hetycki stał się zrozumiały w stopniu nie o wiele mniejszym, niż inne języki starożytne. Jedną z najważniejszych prac Sommera na polu hetytologii stanowi dzieło "Hethiter und Hethitisch" z 1947 r.

Szczególne zasługi w badaniu języka hetyckiego i innych języków anatolijskich położył odznaczający się nadzwyczajnym zmysłem krytycznym i dokładnością Friedrich - autor następujących dzieł o trwałej wartości naukowej: "Kleinasiatische Sprachdenkmäler" (w 1932 r.); "Entzifferungsgeschichte der hethitischen Hieroglyphenschrift" (w 1939 r.); "Hethitisches Elementarbuch" (cz. 1 w 1940 r., cz. 2 w 1946 r.) i "Hethitisches Wörterbuch" (w 1952 r.).

Götze skupił swe zainteresowania na dziejach Hetytów i sąsiadujących z nimi ludów, czego owocem była publikowana w Oslo w roku 1936 praca "Hethiter, Churriter und Assyrer".

Badania historii Hetytów prowadził również inny hetytolog, wydawca hetyckich tekstów historycznych Emil Forrer, który w roku 1924 ogłosił¹, że odkrył dokumenty dotyczące stosunków między Hetytami a ludźmi kraju zwanego po hetycku Ahhijawa lub Ahhija. Forrer uznał tych ostatnich za greckich Achajów, co za-

¹ E. F o r r e r, "Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft" (dalej: MDO-G) 1924, 63, s. 1-22; t e n z e, "Orientalische Literaturzeitung" 1924, s. 223-228.

pewne jest słuszne, lecz próba utożsamienia ich imion z imionami bohaterów homeryckich, np. imienia Tawakalawas z Eteoklesem: pragr. Ἐτεφωλεφης, o tyle wydaje się chybiać celu, że tradycja iliadzka jest późniejsza od danych zawartych w dokumentach archiwum w Hatusie, a poza tym w różnych czasach i miejscach pojawia się wiele różnych osób o tych samych imionach. Wywody Forrera spotkały się może z aż nazbyt ostrą krytyką Friedricha² w roku 1927 i Sommera, który przeanalizował materiały dotyczące Ahhijawy i wyniki swoich badań przedstawił w 1932 r. w pracy pt. "Die Ahhijava-Urkunden".

Biorąc przede wszystkim pod uwagę prostotę systemu czasownikowego języka hetyckiego, który wyróżnia jedynie dwa najbardziej podstawowe tryby: indicativus i imperativus, a spośród czasów jedynie preasens i praeteritum, jak również szereg innych archaizmów tego języka, Forrer³ postawił tezę głoszącą, że hetycki oderwał się od prajęzyka indoeuropejskiego wcześniej niż pozostałe języki tej rodziny i dlatego wiele istotnych innowacji właściwych pozostałym językom indoeuropejskim, nie jest hetyckiemu znane.

Amerykański hetytolog językoznawca Edgar Howard Sturtevant przyjął tę tezę za słuszną i stał się jej głównym propagatorem i obrońcą. Sturtevant wypowiada się w tej kwestii w wydanej w roku 1933 gramatyce języka hetyckiego ("A Comparative Grammar of the Hittite Language", s. 29-31) i w pracy "The Indo-Hittite Laryngeals" (Baltimore 1942, s. 23-28).

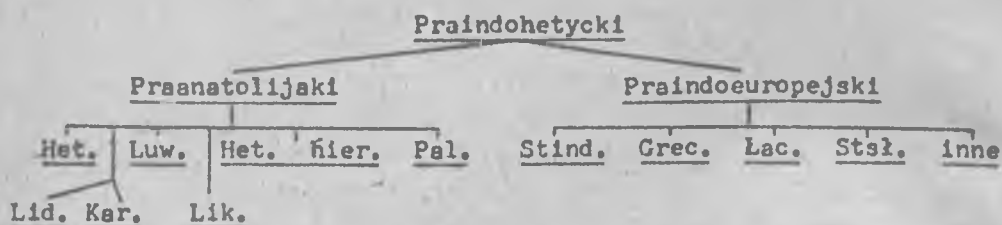
Według uczonego amerykańskiego pokrewieństwo łączące języki indoeuropejskie z hetyckim i innymi językami anatolijskimi polega na tym, że znane przed odkryciem hetyckiego języki indoeuropejskie pochodzą od języka praindoeuropejskiego, który z kolei wraz z językiem praanatolijskim - przodkiem hetyckiego i pozostałych języków anatolijskich - pochodzi od wspólnego przodka, umownie nazwanego indohetyckim.

Powiązania te wyjaśnia tabela genealogiczna.

² J. F r i e d r i c h, "Kleinasiatiscbe Forschungen" 1927, 1, s. 87-107.

³ E. F o r r e r, MDO-G 1921, 61.

Argumenty wysunięte przez Sturtevanta, które omówimy szerzej w rozdziale 4, w znacznej mierze zachowują nadal swą aktualność. Opierając się na nich Thomas Burrow⁴ przyjmuje, że język hetycki i inne języki anatolijskie wcześniej oddzieliły się od podstawy praindoeuropejskiej, w związku z czym można mówić o wczesnym języku praindoeuropejskim, stanowiącym podstawę dla wszystkich indoeuropejskich grup językowych, i o późnym indoeuropejskim, którego rozwój przypada na czasy po odłączeniu się grupy anatolijskiej. Podobny pogląd autor niniejszego wyraził w rozprawie pt. "Problem praojczyzny Indoeuropejczyków"⁵, a obecnie zostanie on szczegółowo uzasadniony i sprecyzowany w rozdziałach 3 i 4 niniejszej pracy.

Teoria o wcześniejszym wyobcowaniu się języka hetyckiego z rodziny języków indoeuropejskich ma jednak wielu zdecydowanych przeciwników, do których zaliczają się Holger Pedersen⁶, Giuliano Bonfante⁷ i Hans Hendriksen⁸.

⁴ T. Burrow, *The Sanskrit Language*, rozdz. 1, § 3, London 1959.

⁵ I. R. Danka, "Rozprawy Komisji Językowej ŁTN" (dalej: RKJ ŁTN) 1966, 12, s. 87 i n.

⁶ H. Pedersen, *Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen*, København 1948; t e n ż e, *Tocharisch vom Gesichtspunkt der indoeuropäischen Sprachvergleichung*, København 1941, s. 4 i n.

⁷ G. Bonfante, "Indogermanische Forschungen" 1934, 52, s. 221-226; t e n ż e, "Revue belge de philologie et d'histoire" 1939, 18, s. 381-392; t e n ż e, "Classical Philology" 1944, 39, s. 51-57; t e n ż e, "American Journal of Philology" 1946, 67, s. 289-310.

⁸ H. Hendriksen, *Untersuchungen über die Bedeutung des Hethitischen für die Laryngaltheorie*, København 1941, s. 19. Autor nie przytacza własnych argumentów, lecz powołuje się na Pedersena.

Spośród polskich uczonych znaczny wkład do badań nad językiem hetyckim wnieśli Jerzy Kuryłowicz i Tadeusz Milewski. Kuryłowicz posługując się materiałem fonetycznym języka hetyckiego nadał klasyczną postać tak zwanej teorii laryngalnej, której omówieniu poświęcimy więcej miejsca w rozdziale 2. W świetle badań zainicjowanych przez Kuryłowicza okazało się, że hetycki i inne języki anatolijskie jako jedyne w całej rodzinie języków indoeuropejskich zachowały w postaci fonemów kontynuanty pra-indoeuropejskich spółgłosek laryngalnych.

Milewski badał związki hetyckiego z prajęzykiem indoeuropejskim. W pracy "L'indo-hittite et l'indo-européen" (Kraków 1936) doszedł do wniosku, że wiele zjawisk, uważanych za znamienne archaizmy hetyckie, mogło być właściwych również innym językom indoeuropejskim w czasie, gdy powstawały pomniki piśmiennictwa hetyckiego.

Po drugiej wojnie światowej pojawiły się nowe publikacje poświęcone językowi hetyckiemu. Spośród ich autorów godzi się wymienić Heinza Kronassera ("Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen", Heidelberg 1956), Vjačeslava V. Ivanowa ("Chettskij jazyk", Moskwa 1963; "Obščaindoevropejskaja praslavjanskaja i anatolijskaja jazykovyje sistemy", Moskwa 1965), Roberto Gusmaniego ("Il lessico ittito", Napoli 1968). Mimo tych zaawansowanych badań nad językiem hetyckim R. S. P. Beekes⁹ uważa za stosowne stwierdzić, że w porównaniu z więcej niż dwoma tysiącletnimi studiów nad indyjskim i greką studia nad hetyckim, rozpoczęte w roku 1917, jakby dopiero się zaczęły.

Wspomniana wyżej krytyka teorii o wcześniejszym wyobcowaniu się języka hetyckiego z rodziny języków indoeuropejskich pozostaje w związku z niewątpliwym przecenianiem tego faktu przez Sturtevanta i próbami odtworzenia stanu w "praindhetyckim".

Oderwanie się grupy anatolijskiej od reszty rodziny indoeuropejskiej nie było aż tak dawne, aby języki tej grupy musiały wprowadzić szereg istotnych innowacji. Są to języki rzeczywiście archaiczne, ale zjawiska, jakie reprezentują, odnoszą się do dawniejszego etapu rozwoju tego samego języka, który przyjmujemy

⁹ R. S. P. Beekes, The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek, The Hague-Paris 1969, s. 6.

jako wspólnego przodka wszystkich języków indoeuropejskich. Wiemy z całą pewnością, że prajęzyk z czasów, gdy grupa anatolijska jeszcze się nie odłączyła, nie różnił się typologicznie od późniejszego indoeuropejskiego w tej mierze, w jakiej łacina różni się od francuskiego lub pragermański od holenderskiego czy norweskiego. Zresztą rozwój języka zmierzał wówczas jeszcze do rozbudowy fleksji, nie do jej redukcji. W interesującej nas kwestii zasadnicza różnica sprowadza się do tego, że tendencja do rozbudowy fleksji znajduje w późnym indoeuropejskim dobitniejszy wyraz, niż w prajęzyku z czasów, gdy grupa anatolijska współżyła z resztą rodziny indoeuropejskiej. Stąd nie można i nie trzeba zakładać innego stanu wyjściowego dla wszystkich języków indoeuropejskich¹⁰, włączając tu języki anatolijskie, niż praindoeuropejski.

Niemniej niesłuszne jest ignorowanie różnic, które wyraźnie dają się zauważyć. Nieanatolijskie języki indoeuropejskie wprowadziły szereg wspólnych, nie znanych językom anatolijskim innowacji fleksyjnych, fonetycznych i leksykalnych. Nastąpiło to niewątpliwie po odłączeniu się języków anatolijskich od reszty rodziny indoeuropejskiej.

Zjawiska z pierwszego okresu, przed odłączeniem się grupy anatolijskiej, nazywamy praindoeuropejskimi. Zjawiska właściwe tylko językom innych grup indoeuropejskich niż anatolijska nazywamy indoeuropejskimi.

Prajęzyk, z którego wywodzą się wszystkie języki indoeuropejskie, włączając tu języki anatolijskie, zawsze wykazywał znaczne zróżnicowanie dialektyczne¹¹. Warunkuje ono zresztą ex post jego poznawalność, gdyż tylko dzięki poszczególnym konsekwentnie zróżnicowanym formom w dialektach, z których rozwinęły się późniejsze języki indoeuropejskie, daje się odtworzyć pierwotna forma zbieżna.

Ostatecznie wskutek poznania języków anatolijskich i studiów porównawczych nad nimi i pozostałymi językami indoeuropejskimi możliwe jest wyróżnienie w rozwoju prajęzyka dwu umownych okre-

¹⁰ Por. także D a n k a, op. cit., s. 105.

¹¹ Por. I. R. D a n k a, "Meander" 1965, 20, 7/8, s. 226 i n.

sów: praindoeuropejskiego przed odłączeniem się grupy anatolijskiej i indoeuropejskiego, który nastąpił po jej odłączeniu się.

W ostatnich czasach rozkwitły szczególnie studia nad innymi, poza hetyckim, językami anatolijskimi. Owocem tego jest między innymi ostateczne zaliczenie do anatolijskiej grupy języków indoeuropejskich likijskiego¹², lidyjskiego¹³ i karyjskiego, a także wskazanie na niewątpliwe związki z językami tej grupy języka etruskiego.

Niemka Annelies Kammenhuber uwzględniła najnowsze osiągnięcia hetytologii w 3 rozdziale zbiorowej pracy "Altkleinasiatische Sprachen" (Leiden-Köln 1969) poświęconym językom: hetyckiemu, palajskiemu, luwijskiemu i hetyckiemu hieroglificznemu. Jej własnym dorobkiem jest sprecyzowanie roli substratu hetyckiego (protohetyckiego) w rozwoju języka hetyckiego i palajskiego.

Hetyckiemu hieroglificznemu poświęcona jest praca radzieckiej uczoney Iriny Michajlovny Dunaevskiej pt. "Язык четтских иероглифов" (Moskva 1969).

Już w roku 1928 wskazywał Sturtevant¹⁴ na związki likijskiego z hetyckim, jednak dokładne opracowanie materiału porównawczego i udowodnienie pokrewieństwa likijskiego z luwijskim i hetyckim jest dziełem Pedersena ("Lykisch und Hittitisch", København 1945).

Przynależność języka lidyjskiego do języków indoeuropejskich, w szczególności anatolijskich, została ustalona przez Piero Meriggiego¹⁵ w roku 1935. Z nowszych opracowań godna uwagi jest zwięzła praca Vitalija Viktoroviča Ševoroškina pt. "Lidijskij jazyk" (Moskva 1967) i zatytułowany "Lydisch" 5 rozdział wzmiankowanego wyżej dzieła "Altkleinasiatische Sprachen" autorstwa Alfreda Heubecka.

¹² Por. H. Pedersen, Lykisch und Hittitisch, København 1945; R. Guzman, "Rendiconti del Istituto Lombardo di Scienze e Lettere" 1960, 94, s. 497 i in.

¹³ Por. A. Heubeck, Lydisch, [w:] Altkleinasiatische Sprachen, Leiden-Köln 1969, s. 401 i in.; V. Ševoroškin, Lidijskij jazyk, Moskva 1967.

¹⁴ E. H. Sturtevant, "Transactions and Proceedings of the American Philological Association" 1928, 59, s. 48 i in.

¹⁵ P. Meriggi, "Revue Hittite et Asiatique" 1935, 19/20, s. 69-116.

G. Meyer¹⁶ próbował już w 1886 r. wykazać indoeuropejski charakter języka karyjskiego, jednak przed odkryciem archaiczniejszych języków anatolijskich, w pierwszym rzędzie hetyckiego, próba taka nie mogła się w pełni udać. Dopiero Ševoroškin w doskonałej metodologicznie pracy "Issledovanija po dešifrovke karijskich nadpisej" (Moskva 1965) ostatecznie wykazał związki łączące język karyjski z innymi indoeuropejskimi językami anatolijskimi.

Do indoeuropejskich języków anatolijskich z terenów Azji Mniejszej zalicza się także szereg innych języków bądź dialektów o nikłej tradycji piśmienniczej: sidecki, pizydyjski, isauryjski, likański, cylicyjski. Słownictwu drobnych języków anatolijskich poświęcona jest praca Guntera Neumanna "Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit" (Wiesbaden 1961).

Herodot¹⁷ wyprowadzał Etrusków z Lidii. Biorąc pod uwagę wiele danych, szczególnie zaś charakter religii Etrusków, a także zabytki ich kultury materialnej, mające powiązania z Anatolią i Mezopotamią, niektórzy badacze¹⁸ wywodzą ten tajemniczy lud ze Wschodu. W każdym razie nie ulega wątpliwości, że Etruskowie byli bliscy kulturowo mieszkańcom Anatolii i wysp Morza Egejskiego¹⁹.

Wszystko to pozwala przypuszczać, że również język etruski mógł mieć jakieś wspólne cechy z językami anatolijskimi, bądź że przynajmniej przejął z nich jakieś poważniejsze zapożyczenia.

Vladimir Georgiev uważa język etruski za indoeuropejski,

¹⁶ G. Meyer, "Beiträge zur Kunde der Indogermanischen Sprachen" 1866, 10, s. 147-202.

¹⁷ Herodotus, I, 94.

¹⁸ P. Ducati, Le problème étrusque, Paris 1938; A. Piganiol, "Cahiers d'Histoire Mondiale" 1953, 1, s. 328-352. Wybitny etruskolog M. Pallottino odniósł się krytycznie do tezy Ducatiego ("Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica" 1938, s. 404-409) i Piganiola (L'origine degli Etruschi, Roma 1947). Jego zdaniem Etruskowie są w zasadzie autochtonami, aczkolwiek wchłonęli różnorakie obce elementy etniczne i kulturowe, także wschodnie.

¹⁹ Szczególną wymowę ma tu fakt odkrycia przez badaczy francuskich w 1885 r. na wyspie Lemnos steli nagrobnej z inskrypcją w języku używanym na wyspie przed hellenizacją. Zabytek ten pochodzi z VI w. p.n.e. Język inskrypcji z Lemnos wyraźnie bliski jest etruskiemu.

szczególnie bliski językom anatolijskim. Zagadnieniu związków języka etruskiego z językiem hetyckim poświęcona jest praca tego uczonego pt. "Hethitisch und Etruskisch" (Sofie 1962).

Przejdźmy teraz do omówienia stosunków językowo-etnicznych na rozległym terytorium Azji Mniejszej, na którego części w początkach II tysiąclecia p.n.e. powstało państwo hetyckie, a w następnych wiekach poprzez ekspansję, a także swoisty polityczny synkretyzm, rozrosło się w mocarstwo o imponującej przestrzeni, potęgę i wpływach.

Piśmiennictwo imperium hetyckiego, choć w różny sposób, dla różnych celów i w różnej mierze, poświadcza jednak używanie na terenie państwa aż dziewięciu języków. Spośród tych języków pięć jest indoeuropejskich, w tej liczbie cztery szczególnie sobie bliskie - anatolijskie: hetycki, luwijski, hetycki hieroglificzny i palański. Piątym indoeuropejskim językiem, którego znajomość poświadczona została w Hatusie, jest aryjski język władców królestwa Mitanni. Pozostałe języki to semicki język akadyjski i, nie mające wyraźnych powiązań z językami łączonymi w większe rodziny, języki: hatycki (protohetycki), hurycki i sumeryjski.

Podstawowym językiem królewskiego archiwum w Hatusie był zaświadczony najliczniejszymi tekstami pisma klinowego język hetycki (inaczej nesyccki).

Indoeuropejcy Hetyci nazywali sami siebie ludźmi lub dziećmi kraju Hatti: LU^{MES} (DUMU^{MES}); KUR URU^{Hatti}²⁰, a mówiąc o swoim języku, w odróżnieniu od autochtonicznego hetyckiego, (protohetyckiego) podawali, że piszą lub recytują po nesycycku: nišili, našili, nešumnili. Słowo to już Hrozny²¹ wyprowadzał od nazwy miasta Nesa Nešaš. Obok nešumnili występowało także w tekstach hetyckich określenie kanišumnili 'w języku miasta Kaneš', co znaczyło, tak samo jak poprzednie określenia, 'po hetycku'. Kaneš i Nesa są nazwami tego samego miasta²². Jak z powyższego wynika współczesne

²⁰ Por. A. K a m m e n h u b e r, Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch, [w:] Altkleinasiatische Sprachen, s. 123.

²¹ B. H r o z n ý, "Archiv Orientalni" 1929, 1, s. 294 i n.

²² Maciej Popko (w liście napisanym do mnie) wykazuje, że Ka- w nazwie Kaneš jest prefiksem (nie wiadomo, czy protohetyckim). Neš-a- powstało wskutek przeniesienia nazwy (Ka-)neš- do hetyckich tematów na -a-, podobnie jak przy przejęciu nazwy stolicy Hattuš-a-. Prefiks Ka- występuje także w formach Ka-taru (obok Taru)

europijskie nazwy i utworzone od nich przymiotniki, którym odpowiadają polskie wyrazy Hetyta i hetycki, w zastosowaniu do języka nie pozostają w zgodzie z językowym zwyczajem samych Hetytów - 'mówiących po nesycku ludzi kraju Hatti'.

Warto tu zaznaczyć, że nazwa Hatti jest nieindoeuropejska, hatycka. Napływowi Indoeuropejczycy, mimo dokonania językowej asymilacji żywiołu hatyckiego, utracili tradycję własnego nazewnictwa plemiennego i sami nazwali się "ludźmi kraju Hatti", skąd też poprzez pośrednictwo innych asymilowanych politycznie ludów anatolijskich wzięło się hebrajskie Hēt, Hitti i nasze Hetyta, hetycki.

Bliski hetyckiemu (nesyckiemu) język luwijski (het. luwili 'po luwijsku') używany był w południowej i prawdopodobnie zachodniej części Anatolii²³. Wśród rytualnych tekstów przechowywanych w Hatusie zachowały się teksty luwijskie. Zapisano je po roku 1400 p.n.e. Poza tym w pismach hetyckich spotykamy często luwizmy: wyrazy lub formy gramatyczne luwijskie.

Język hieroglifów hetyckich (inny niż hetycki pisma klinowego - nesycki) zwany bywa w uproszczeniu hetyckim hieroglificznym lub luwijskim hieroglificznym. Ostatnia nazwa ma uzasadnienie w tym, że język hieroglifów hetyckich bliższy jest luwijskiemu językowi tekstów pisma klinowego aniżeli hetyckiemu²⁴. Niemniej wydaje się bardziej stosowne nazywać ten język hieroglificznym hetyckim, gdyż nazwa Luwia (het. Luwija) wcześniej wyszła z użycia, a ludność używająca na południowych obszarach imperium hetyckiego pisma hieroglificznego uważała się za Hetytów i tak też była nazywana przez sąsiednie ludy nieindoeuropejskie, np. przez Asyryjczyków i Izraelitów.

'hetycki bóg burzy', Ka-mamma (obok Mamma) 'bogini hatycka'.

²³ Świadczy o tym język likijski, szczególnie bliski luwijskiemu. Przy pewnym uproszczeniu problematyki można byłoby przyjąć, że język likijski stanowi kontynuację dialektu zachodnioluwijskiego.

²⁴ W rozdz. 5 zwrócono uwagę na różnice fonetyczne zachodzące między językami luwijskim i hetyckim hieroglificznym. Zdają się one świadczyć o tym, że były to jednak dwa różne języki, które mogły reprezentować odrębne kontynuanty form praanatolijskich. Por. luw. tijamni - 'ziemia', het, hier, takam - 'ts.' z pie. dheghom - przy het. tekan 'ts.'.

Języka palajskiego (het. palaumnili 'po palajsku') używano w kraju zwanym Pala, leżącym przypuszczalnie w północnej Anadolii²⁵. Wydaje się on jednak bliższy luwijskiemu niż hetyckiemu, stanowiąc zarazem ogniwo pośrednie między pierwotnymi dialektami południowoanatolijskimi a północnoanatolijskimi, spośród których wyodrębnił się język hetycki. Język palajski zachował się dzięki zredagowanym w nim tekstom rytualnym związanym szczególnie z kultem autochtonicznego (hatyckiego) boga, zwanego po palajsku Zaparwa, po hetycku zaś Ziparwa. Teksty te pochodzą z epoki Dawnego Królestwa. Palajski łączy z hetyckim to, że oba te języki indoeuropejskie podlegały wpływowi substratu hatyckiego, podczas gdy na inne języki anatolijskie hatycki bezpośrednio nie oddziaływał²⁶.

Na terenie królestwa Mitanni, którego większość etniczną stanowili nieindoeuropejscy Huryci, używany był również aryjski (indoirański) - język rycerskiej warstwy sprawującej przez szereg wieków rządy w tym kraju. Ariowie rozpowszechnili w Mitanni, a także dalej na południu u ludów semickich, hodowlę konia i sztukę powożenia rydwanem bojowym. Ich język stanowił dla hetyckiego źródło zapożyczeń, głównie zapożyczeń wyrazów odnoszących się do hodowli i tresury koni. Wyrazy aryjskie weszły do literatury hetyckiej dzięki użyciu ich w traktacie o tresurze koni, napisanym przez Hurytę imieniem Kikkuli.

Spośród wszystkich języków semickich język akadyjski ma najdawniejszą tradycję piśmienniczą. W połowie III tysiąclecia p.n.e. przejął on rolę języka literatury i administracji, jaką przedtem odgrywał w Mezopotamii język sumeryjski. W rozwoju języka akadyjskiego wyróżnia się trzy zasadnicze etapy: staroakadyjski (od roku 2500 po rok 1950 p.n.e.), babiloński (od roku 1950 po VII w. p.n.e.), asyryjski (w tym samym okresie czasu co babiloński)²⁷. Język akadyjski, podobnie jak inne języki semickie, jest fleksyjny, posiada kategorię rodzaju męskiego i żeńskiego,

²⁵ Być może Blaene w późniejszej Paflagonii kontynuuje rozszerzoną o przyrostki dawną nazwę Pala.

²⁶ Por. A. K a m m e n h u b e r, "Münchener Studien zur Sprachwissenschaft" 1959, 14, s. 63-83.

²⁷ Por. K. Ł y c z k o w s k a, Języki semickie, [w:] Mezopotamia, Warszawa 1971, s. 58.

liczby: pojedynczą, podwójną i mnogą. W fonetyce w obrębie spółgłosek zwartych odróżniał język akadyjski dźwięczne od bezdźwięcznych, choć z czasem bezdźwięczne w asyryjskim mogły podlegać udźwięcznieniu²⁸. W asyryjskim zanikała także różnica artykulacyjna między spirantami š i s²⁹. W stosunku do innych języków semickich akadyjski redukuje specyficzne dla tej rodziny językowej tzw. spółgłoski welarne i laryngalne do dwu fonemów: q i ʔ³⁰. Poza tym występuje w akadyjskim welarny spirant h, którego artykulacja mogła odpowiadać artykulacji hetyckiej spółgłoski h, stanowiącej kontynuant praindoeuropejskiej spółgłoski laryngalnej.

Język akadyjski odgrywał w czasach imperium hetyckiego rolę języka międzynarodowej dyplomacji. Dlatego był on w królewskim archiwum w Hatusie, obok hetyckiego, językiem oficjalnych dokumentów. W archiwum znaleziono około 300 tabliczek pisma klinowego w języku akadyjskim (het. papilili 'po babilońsku'). Były to dokumenty polityczne, historyczne, opowieści, a także, podobnie jak w przypadku innych języków, których teksty przechowywano w archiwum w Hatusie, teksty rytualne.

W religijnych pismach hetyckich pojawiają się teksty modlitw i zaklęć w języku hatyckim (protohetyckim; het. hattili 'po hatycku'). Jest to język tubylczego ludu, który zamieszkiwał kraj Hatti przed przybyciem elementu indoeuropejskiego zwanego obecnie Hetytami. Z autochtoniczną nazwą Hatti wiązała się nazwa stolicy Hatusy (hat. Hattuš, het. Hattušaš)³¹.

Język hatycki (protohetycki) oddziałał na hetycki i palajski stanowiąc substrat tych języków. Trudno definitywnie stwierdzić, jak dawno wyszedł z użycia jako język mówiony. Hendriksen przyjmuje, że już w dobie powstawania państwa hetyckiego, tj. w

²⁸ B. M. G r a n d e, Vvedenie v sravnitel'noe izučenie semitskich jazykov, Moskva 1972, s. 19.

²⁹ G r a n d e, loc. cit., por. także ibidem, s. 312.

³⁰ Ibidem, por. także Ł y c / z k o w s k a, op. cit., s. 60 i n.

³¹ Por. K a m m e n h u b e r, Hethitisch, Palaisch, Luwisch..., s. 126: Nazwa Hatti w języku hetyckim pozostaje nieodmienna, zastępuje ją jednak używana również jako nazwa kraju pierwotna nazwa stolicy Hattušaš. Spotykamy także określenie kraju Hetytów jako kraju Hatusy - Hattušaš utne.

początku II tysiąclecia przed Chrystusem, hatycki był językiem martwym. Raczej wydaje się, że w tym właśnie czasie nastąpił przełom w dziele indoeuropeizacji kraju Hatti, polegający na przejęciu władzy przez etniczny element napływowy, co spowodowało szybką asymilację językową tubylców. Użycie pisma klinowego wiązało się u Hetytów z organizacją państwową i administracją królewską. Gdyby język hatycki wygasł na długo przed powstaniem hetyckich instytucji państwowych, hatyckie teksty religijne najprawdopodobniej nie zostałyby zapisane. Sprawy religii podlegały u Hetytów szczególnej trosce króla i państwa. Dlatego też w królewskim archiwum przechowywano ze szczególną pieczołowitością rytualne teksty w ich oryginalnym języku. Wiercono, że przy przejmowaniu kultu obcego bóstwa należy utrzymać w modlitwach język, w którym dotychczas się do niego zwracano.

Protohetyckie nazwy godności dworskich zostały przejęte przez indoeuropejskich Hetytów jako pożyczki lub kalki³². Świadczy to także dobitnie za tezą, że w dobie powstawania państwa, Hetytów język hatycki był jeszcze w użyciu.

W okresie Nowego Królestwa Hetyckiego (tj. w przybliżeniu w latach od 1450 do 1200 p.n.e.) w przechowywane w celach kultowych teksty hatyckie wprowadzali przepisywacze błędy świadczące o nierozumieniu języka, z którym mieli do czynienia. W tym okresie hatycki był już na pewno językiem martwym.

Język hatycki typologicznie przypomina języki kaukaskie. Podobnie jak języki Kaukazu ma on fleksję przedrostkową, zarówno przy tworzeniu form czasownikowych, jak i imiennych, np. mianownik liczby mnogiej rzeczowników tworzy się w hatyckim przy pomocy przedrostka *le-*: *wu_ur* 'kraj', *le-wu_ur* 'kraje'³³. Niemniej samo określenie typu języka nie decyduje w kwestii jego przynależności genetycznej, a badania nad wzajemnymi powiązaniem języków Kaukazu są bardzo skomplikowane i dalekie od rozstrzygnięcia. Nie ma więc gotowego materiału historycznoporównawcze-

³² Patrz Aneks, pkt VI. Z języka hatyckiego pochodzi nazwa władcy *tabarna-*, *labarna-*, a także nazwy urzędników dworskich: *tuhkanti-*, *duddušhijalla-*, *haggazuwašši-* (wraz z kalką *akuttara-*). Z tego samego źródła pochodzi nazwa tronu het. *halmasuitt-*.

³³ Por. A. K a m m e n h u b e r, Das Hattische, [w:] Altkleinasiatische Sprachen, s. 466.

go, który można byłoby zastosować do słabo również zbadanego języka hatyckiego, aby stwierdzić, czy pozostaje on w genetycznych związkach z językami kaukaskimi.

W archiwum Hatusy przechowywano także rytualne teksty w nie-indoeuropejskim języku huryckim. Typologicznie jest to język aglutynacyjny, w którym do rdzenia wyrazowego przystępują elementy afiksalne³⁴. W fonetyce języka hurycckiego znamienne jest różnicowanie spółgłosek bezdźwięcznych i dźwięcznych, zarówno zwar-tych *p : b, t : d, k : g*, jak spirantów tylnojęzykowych *χ : γ*³⁵. Huryccki był językiem etnicznej większości zamieszkującej sąsiadujące z południowo-wschodnimi prowincjami hetyckimi królestwo Mitanni.

W okresie Nowego Królestwa Hetyckiego rozpoczął się szczególnie aktywny wpływ języka huryckiego na język hetycki, co wiązało się z przodowaniem Hurytów w sztuce i literaturze. Huryci pojawili się na dworze królewskim, a także podjęli pracę w archiwum³⁶.

Poza królestwem Mitanni język huryccki używany był prawdopodobnie dalej na północy, w okolicach jeziora Wan, na późniejszym terenie Armenii. W IX w. p.n.e. powstało tam państwo Urartu, a znany z inskrypcyj pochodzących z wieków od IX do VI p.n.e. język chaldyjski (urartyjski) uważany jest za kontynuację huryckiego z tamtych terenów. Nie rozstrzygnięta jest kwestia pokrewieństwa języka huryckiego z językami kaukaskimi i z językiem hatyckim.

Sumeryjski, który w II tysiącleciu p.n.e. był już językiem martwym, nie jest reprezentowany w archiwum w Hatusie przez teksty, lecz sama struktura pisma klinowego narzuciła graficznej postaci języka hetyckiego część słownictwa³⁷ i elementów fleksyjnych sumeryjskich, a także akadyjskich. Poprzez pośrednictwo akadyjskie i hurycckie przenikały również do hetyckiego wyra-

³⁴ J. B r a u n, Język huryccki, [w:] Mezopotamia, s. 74.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Por. V. V. I v a n o v, Chettskij jazyk, Moskva 1963, s.

36. Ivanov wnikliwie analizuje tu przyczyny nasiąkania słownictwa hetyckiego w czasach Nowego Królestwa elementami leksykalnymi hurycckimi i luwijskimi.

³⁷ Pokażny zestaw ideogramów stanowiących głównie dawne wyrazy sumeryjskie przedstawia J. F r i e d r i c h w Hethitisches Wörterbuch, Heidelberg 1952, s. 264-301.

zy pochodzenia sumeryjskiego, przyswojone pierwaj przez używany w Mezopotamii akadyjski i, rozpowszechniony również na północy Mezopotamii, hurycycki³⁸.

O zainteresowaniu językiem sumeryjskim świadczą znalezione w archiwum w Hatusie fragmenty słowników sumeryjsko-akadyjsko-hetyckich.

---

³⁸ Do takich słów należą np. het. šankunni- 'kapłan': akad. šangū, sumer, SANGA i het. tuppi- 'tabliczka pisma klinowego': hur. tuppi-, akad. tuppu, sumer. DUB.

R o z d z i a ł 1

CHARAKTERYSTYKA GRAMATYCZNA JĘZYKA HETYCKIEGO

I. Zjawiska fonetyczne

Akcent języka hetyckiego nie jest nam znany. Również w kwestii iloczasu pisownia hetycka nie daje dostatecznych podstaw do rozstrzygnięcia, czy w epoce powstawania zabytków języka hetyckiego rozróżniano samogłoski krótkie i długie.

Heinz Kronasser³⁹ uważa za prawdopodobne, że samogłoski odawane przez dwa znaki wskazują na sylaby akcentowane. Z drugiej strony tenże badacz stwierdza jednak, że niekiedy podwojenie samogłoski może być uważane za graficzną oznakę jej długości.

Być może w het. e-eš-mi 'jestem' podwojenie samogłoski wskazuje na akcent sylabowy: ésmi, por. stind. asmi 'ts.'. W het. e-eš-ta-ri 'siedzi' podwojenie samogłoski może wskazywać na jej długość: ēstari, por. stind. āste 'ts.', gr. ἦσται 'ts.'.

Niemniej pisownia hetycka jest na tyle niekonsekwentna w stosowaniu pojedynczych i podwojonych znaków na samogłoski, zarówno tam gdzie spodziewalibyśmy się samogłoski długiej, jak i tam, gdzie spodziewalibyśmy się krótkiej oraz akcentowanej lub nie akcentowanej, że nie można z części pozytywnych przykładów wyciągać pewnych wniosków. Obok het. e-eš-ta-ri 'siedzi' spotykamy oboczną formę e-ša-ri 'ts.'⁴⁰. Ze względu na apofonię rdzenia eku/aku- 'pić' (<*ēku-/*aku-) spodziewalibyśmy się w hetyckim form *ekusi 'pijesz' i *ēkuzi 'pije', oddawanych w pisowni przez dwa znaki na samogłoskę w nagłosie; spotykamy tu jednak zapis e-ku-uz-zi 'pije' i e-ku-uš-ši 'pijesz' z zaskakującym podkreśleniem

³⁹ H. K r o n a s s e r, Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen, Heidelberg 1956, s. 35 i n.

⁴⁰ Por. E. H. S t u r t e v a n t, A Comparative Grammar of the Hittite Language, Philadelphia 1933, s. 52.

sylaby ku, której w indoeuropejskim odpowiada k^h; łac. aqua 'woda', toch. yoktsi 'pić'.

Trudno też wyciągać pewne wnioski o akcencie na podstawie zestawienia het. i-ū-ga-an 'jarzmo' z gr. ζυγόν < ie. *jugóm 'ts.' 'ts.', lub na podstawie zestawienia het. a-aš-šu-u 'dobre' z gr. hom. ἤϋ, ἔϋ < ie. *esú 'ts.', skoro spotykamy również zapisy wymienionych wyżej wyrazów hetyckich z nie podwojoną samogłoską: i-ū-kān, a-aš-šu.

Język hetycki posiadał cztery samogłoski: a, e, i, u. Po apofonii praindoeuropejskiej odziedziczył wymianę samogłoski e w a < pie. ē/ǣ, por. het. epzi 'chwyta', appanzi 'chwytają' < pie. *ēp-, *ǣp- (łac. coēpi, apīscor).

Het. a kontynuować może pie. a, o, ǣ:

het. a < pie. a; het. šaklaiš 'rytuał, zwyczaj, prawo', łac. sacer 'święty';

het. a < pie. o: het. haraš, gen. haranaš 'orzeł', gr. ὄρνις 'ptak';

het. a < pie. ǣ: het. maklant- 'cienki, chudy', gr. hom. μακρός 'długi', μῆκιστος 'najdłuższy' < pie. *mək-/*māk-.

Het. e kontynuuje pie. e: het. edmi 'jem', łac. edō 'ts.'

W hetyckim obserwujemy jednak stopniowe zacieranie się różnic artykulacyjnych między e i i. Wyraz ešhar (e-eš-har) 'krew' przybiera postać išhar (iš-har); het. witt- 'rok' odpowiada etymologicznie gr. φέτος 'ts.'; het. weten- 'woda' ma oboczną postać witen- (gen. witenaš, dat.-loc. witeni). W niektórych rdzeniach e zachowano bardziej konsekwentnie niż w innych (np. w witt-), gdzie pierwotne e jest słabo zaświadczone. Rzadko pojawia się i w rdzeniu ed- 'jeść'. Dobrze zachowane jest e w przymiotniku mekki- 'wiele, liczny', a także w czasowniku mema- 'mówić'. Rdzeń eš- 'być' zawsze zaświadczony jest w tej postaci. Nie wykluczone jest jednak, że chodzi tu tylko o tradycję ortograficzną.

Het. i kontynuuje pie. i: het. it 'idź', gr. ἴθι 'ts.', stind. ihi 'ts.'

Het. u kontynuuje pie. u: het. genu 'kolano', stind. jānu 'ts.', łac. genu 'ts.'

Praindoeuropejskie dyftongi krótkie uległy w języku hetyckim, jeszcze w okresie przedliterackim, monoftongizacji (pie.

ai, ei, oi > het. e/i; pie. au, eu > het. u), natomiast praindoeuropejskie dyftongi długie mają swoje kontynuanty w hetyckich dyftongach ai (< pie. āi, ēi, ōi), au (< pie. āu, ēu, ōu).

Het. e lub i może stanowić kontynuant pie. ai, ei, oi: het. katti-mi 'ze mną', katte-ši 'z nim' Sturtevant⁴¹ i Kronasser⁴² łączą z gr. κατάι (oboczną postacią przyimka κατά); het. kemanz 'zima' odpowiada etymologicznie stind. hemanta- 'ts.', gr. χειμα 'ts.'; het. -še, -ši (enklityczny zaimek 3 os. l. p. w datiwie) odpowiada gr. hom. οί 'ts.'.

Het. u może stanowić kontynuant pie. au, eu:

het. huḫaš 'dziadek', łac. avus 'ts.'; het. lukzi 'rozjaśnia się, dzieńje', gr. λευκός 'biały'.

Brak dowodnych przykładów kontynuantów pie. ou w hetyckim daje się, być może, wyjaśnić tym, że ie. ou rozwinęło się z dawniejszego (pie.) eu: łac. lūcus 'gaj' < louco-, lit. laukas 'pole' < ie. *leuk- 'świecić', gr. λευκός 'biały'; goc. raups 'czerwony', lit. raudonas 'ts.' < ie. *raudh- 'czerwony', gr. ἔρευδω 'zaczerwieniam'.

Można tedy przypuszczać, że praanatolijski przodek języka hetyckiego nie odziedziczył po praindoeuropejskim dyftongu ou, który rozwinął się z pie. eu później, niż nastąpiło odłączenie się grupy anatolijskiej od wspólnoty indoeuropejskiej.

Het. ai kontynuuje praindoeuropejski dyftong długi. Jak zauważa Kronasser⁴³, długie dyftongi były w praindoeuropejskim mniej licznie reprezentowane niż dyftongi krótkie i po części są one wtórne, stanowiąc wynik różnych kontrakcji. To może w pewnej mierze wyjaśniać nam, czemu hetycki dostarcza niewiele pewnych przykładów kontynuantów praindoeuropejskich dyftongów długich. Hetycki dativo-locativus tematów na -a- w postaci -ai: harharai od harharaš 'nazwa naczynia', haminai od haminaš 'tytuł dworski' kontynuuje pie. -ōi (< -o-ei). Het. memai 'mówi' łączone z gr. dor. μῆμνᾶ -μαι 'wspominam'⁴⁴ kontynuuje prahetycki

⁴¹ Ibidem, s. 100.

⁴² Kronasser, op. cit., s. 44.

⁴³ Ibidem, s. 45.

⁴⁴ Sturtevant, A Comparative Grammar..., s. 102; Kronasser, op. cit., s. 45.

dyftong -ai; het. daí 'kładzie' zestawiane z gr. τί-θη-μι 'robię, kładę' kontynuuje dawniejsze *d(h)ēi.

Het. sušzi 'widzi' (< *āu-s-) reprezentuje pie. *āu-: stind. avis 'jawnie', stsl. aviti 'ujawniać, pokazać'.

Het. maušzi 'opada' (< *mēu-s-) reprezentować może pie. ēu, por. gr. dor. ἀμεύσασθαι 'prześcignąć, przebyć'⁴⁵.

Praindoeuropejskie sonanty zgłoskotwórcze p, ɸ przechodzą w hetyckim w an/a, pie. r przechodzi w ar:

het. pankuš 'cały' < pie. *bhnghu-, stind. bahuh 'liczny, zasobny', gr. παχύς 'gruby';

het. katta 'w dół, na dole' < pie. *kmta, gr. κατά 'w dół, według', stycmr. cant 'z';

het. kard-, kardi-, 'serce' < pie. *krd-, gr. att. καρδία 'ts.' łac. cor, cordis 'ts.'.

Przykłady kontynuantów pie. ǰ w hetyckim są niepewne. Spodziewane al spotykamy w het. taluki-/daluki- 'długi': ie. *dǰgho- 'ts.', stind. dīrgha-, stsl. dlǰgǰ, lit. ilgas.

W pisowni hetyckiej indoeuropejskim spółgłoskom b, bh, p; d, dh, t; g, gh, k odpowiadają zazwyczaj znaki, którymi w akademickim oddawano spółgłoski zwarte bezdźwięczne p; t; k:

ie. bh - het. p: het. nepiš 'niebo', por. stind. nabhas- 'ts.';

ie. p - het. p: het. enmi 'chwytam', por. stind. əp- 'otrzymać';

ie. d - het. t: het. tekuššami 'pokazuję', por. stind. diš- 'pokazać';

ie. dh - het. t: het. tehhi 'kładę', por. stind. dhā- 'kłaść, robić';

ie. t - het. t: het. tajazzi 'kradnie', por. stind. tāyu- 'złodziej';

ie. g - het. k: het. kuttar 'bark', por. łac. guttur 'gardło';

ie. gh - het. k: het. daluki- 'długi', por. stind. dīrgha- 'ts.', stsl. dlǰgǰ 'ts.';

ie. k - het. k: het. kalleš- 'wołać', por. gr. καλέω 'ts.'.

Sporadycznie znaki zawierające wymienione wyżej spółgłoski zwarte, zarówno dźwięczne z historycznoporównawczego punktu wi-

B.U.L.

⁴⁵ Sturtevant, A Comparative Grammar..., s. 103; Kronasser, op. cit., s. 46.

dzenia, jak i bezdźwięczne, zastępowane były przez Hetytów znakami, które w akadyjskim miały wartość odpowiednich spółgłosek dźwięcznych⁴⁶:

ie. d - het. t/d: talukiš-/dalukeš- 'stawać się długim', por. stind. dīrgha-;

ie. dh - het. t/d: taitti/daitti 'kładziesz', por. stind. dhā-;

ie. t - het. t/d: tajazzi/dajazi 'kradnie', por. stind. tāyu-.

Poza tym występowała w pisowni hetyckiej nie zawsze konsekwentnie przestrzegana zasada używania w śródgłosie pewnych wyrazów podwójnych znaków na spółgłoski⁴⁷.

Sturtevant⁴⁸ wykazał, że bardzo często podwójna pisownia tt, pp, kk wskazuje na bezdźwięczność spółgłoski, choć w wielu wypadkach ze względu na trudności w użyciu podwójnych znaków pojawia się znak pojedynczy, mimo że spółgłoska jest bezdźwięczna:

ie. p - het. pp: het. appa 'potem, z powrotem, znowu', por. gr. ἀπό 'od';

ie. t - het. tt: het. pittar 'skrzydło', por. stind. patram 'ts.';

ie. k - het. kk: het. lukkeš- 'rozjaśniać się', por. łac. lucet 'jaśnieje'.

Często jednak również spółgłoski, które ze swej natury są dźwięczne, mianowicie sonanty spółgłoskowe m, n, l, r oddawane są w hetyckim piśmie klinowym przez znaki podwójne:

gimmanz 'zima', por. stind. hemanta- 'ts.';

nunnaš 'i nas' (= nu + nas);

mallanzi 'mielą', por. łac. molunt 'ts.';

pahhurra (n. pl.) 'ogień', por. gr. πυρά 'ts.'.

⁴⁶ Mieszanie znaków dla spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych jest właściwe również hurycyckiemu pismu klinowemu. Por. A. R. K e i l l e r, A. Phonological Study of the Indo-European Laryngeals, Paris 1970, s. 93.

⁴⁷ Również w piśmie hurycyckim używano pojedynczych lub podwójnych znaków dla oddania trudnej do określenia opozycji fonemów (słabych w stosunku do mocnych lub bezdźwięcznych w stosunku do dźwięcznych) - por. K e i l l e r, loc. cit.

⁴⁸ S t u r t e v a n t, A Comparative Grammar..., s. 74 i n.

Z kolei spółgłoski z natury w języku hetyckim bezdźwięczne, jak š (= s) i z (= ts) zapisywane są również promiscue pojedynczo lub podwójnie:

arnuši 'przynosisz', ekušši 'pijesz', por. stind. ṛnoši 'podnosisz się';

arnuzi 'przynosi', arnuzzi 'ts.', por. stind. ṛnoti 'podnosi się'.

Te fakty mogą uzasadniać pewien sceptycyzm w stosunku do twierdzenia, że podwójne znaki na spółgłoski zwarte w śródgłosie hetyckim wskazują na ich bezdźwięczność. Jednak próba wyjaśnienia rozpatrywanego tu zjawiska graficznego przez przyjęcie, że w języku hetyckim występowała opozycja spółgłosek mocnych w stosunku do słabych (fortis: lenis)⁴⁹ nie została naszym zdaniem oparta na odpowiednim materiale porównawczym i ma jeszcze mniejszą siłę przekonywania.

Anatolijski przodek języka hetyckiego zapewne utrzymywał odziedziczoną po praindoeuropejskim opozycję spółgłosek zwartych zębowych: bezdźwięcznej t wobec dźwięcznej d i odpowiednich aspirowanych: th i dh. Wskazują na to odmienne kontynuanty (pie. ti, di, thi, dhi, które w hetyckim mają postaci zi, ši, titi, ti⁵⁰:

pie. ti > het. zi: het. końcówka 3 os. l. p. czasu teraźn. -zi, przy luv., pal. -ti, ie. *-ti; het. końcówka 3 os. l. mn. czasu teraźn. - nzi przy luv., pal. -nti, ie. *-nti;

pie. di > het. ši: het. šiwatt- 'dzień, bóg dnia' przy luv. tiwaz 'bóg słońca', pal. tijaz 'ts.', ie. *diu- 'niebo, dzień, bóg dnia';

pie. thi > het. titi: het. końcówka 2 os. l. p. czasu teraźn. koniugacji na -hi - titi pozostająca w związku z indoeuropejską końcówką perfecti *-tha, stind. -tha, gr. -θα;

pie. dhi > het. ti; het. końcówka 2 os. l. p. trybu rozkaz. -ti, -t < *-dhi, het. it 'idź', gr. ἴθι, stind. ihi.

Omówione już wyżej zasady pisowni hetyckiej odnoszą się również do języka luwijskiego, zaświadczonego w tekstach zapisanych pismem klinowym:

⁴⁹ K e i l e r, op. cit., s. 21 i I v a n o v, op. cit., s. 63; 70.

⁵⁰ Por. I v a n o v, op. cit., s. 84 i n.

ie. d - luv. t: pati- 'noga' < pie. *pod-, gr. πούς, πόδος;

ie. t - luv. tt: ezzatten 'jedźcie' < pie. ed^ste, łac. ēste.

Domniemana spółgłoska bezdźwięczna mogła być w śródgłosie oddawana także pojedynczym znakiem:

ie. t - luv. t: tati- 'ojciec' < pie. *tato-, *tata, stind. tata- 'ts.', łac. tata 'ts.' .

Język likijski pochodzi od jakiegoś nie zaświadczonego w tradycji piśmienniczej dialektu staroanatolijskiego szczególnie bliskiego językowi luwijskiemu⁵¹. Neumann⁵² sądzi, że dane likijskie potwierdzają w pewnej mierze tezę Sturtevant'a, według której pojedynczy znak hetyckiego pisma klinowego oddaje spółgłoskę dźwięczną, podwójny zaś - bezdźwięczną.

Z jednej strony luwijskiemu apaš 'ów' odpowiada lik. ebe 'ten', z drugiej zaś luwijskiemu appan 'za, z tyłu' - lik. epñ 'dalej, z powrotem'. Warto tu zwrócić też na to uwagę, że luv. apaš 'ów' wywodzi się z prapostaci *e-bho-⁵³, gdy luv. appan 'za, z tyłu' wraz z hetyckim odpowiednikiem appan 'ts.' i appa 'z powrotem, znowu; za, po' wiążą z ie. *apo 'od' lub z ie. *epi 'na, za'⁵⁴. Jeżeli można polegać na tych etymologiach, to z historycznoporównawczego punktu widzenia luwijskiemu pojedynczemu p odpowiada indoeuropejska spółgłoska dźwięczna (aspirowana) bh, podwojonemu zaś pp odpowiada indoeuropejska spółgłoska bezdźwięczna p.

Sam Neumann jest dość ostrożny przy wyciąganiu pozytywnych wniosków ze wspomnianej wyżej relacji między spółgłoskami luwijskimi a likijskimi, gdyż nie jest dotychczas ostatecznie ustalone, w jakim stosunku do siebie pozostają likijskie fonemy t, d, dd. ϕ, τ. W likijskim praindoeuropejska końcówka 3 os. l. p. czasu teraźn. *-ti występuje w postaci -ti lub -di: por. lik. tubeiti, tubidi 'karze' przy luv. tupaiti 'bije'⁵⁵.

W języku lidyjskim obserwujemy również opozycję spółgłosek

⁵¹ Por. P e d e r s e n, *Lykisch und Hittitisch*, s. 54.

⁵² G. N e u m a n n, *Lykisch*, [w:] *Altkleinasiatische Sprachen*, s. 377.

⁵³ Por. K r o n a s s e r, *op. cit.*, s. 147.

⁵⁴ Por. F r i e d r i c h, *Hethitisches Wörterbuch*, s. 25 (appo; appan); J. P o k o r n y, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Bern 1959, Bd. I., s. 53 (apo), 323 i n. (epi).

⁵⁵ N e u m a n n, *op. cit.*, s. 377-378.

dźwięcznych w stosunku do bezdźwięcznych, którą jednak Heubeck⁵⁶ i Gusmani⁵⁷ traktują jako nie mającą większego znaczenia.

W lidyjskim, podobnie jak w likijskim, praindoeuropejska końcówka 3 os. l. p. *-ti występuje w dwu postaciach: -d lub -t⁵⁸. Użycie tego lub owego wariantu końcówki zależy może od dźwięczności lub bezdźwięczności nagłosowej spółgłoski sąsiadującego słowa (sandhi)⁵⁹.

Wziąwszy pod uwagę podane wyżej fakty uważamy za wysoce prawdopodobne, że opozycja spółgłosek zwartych dźwięcznych i bezdźwięcznych w hetyckim i w innych językach anatolijskich, szczególnie w staroanatolijskich, mimo stanowiącej odchylenie w stosunku do normy panującej w języku praindoeuropejskim tendencji do ubezdźwięczniania nadal się utrzymywała, przy czym dźwięczność i bezdźwięczność poszczególnych spółgłosek miała zwykle uzasadnienie historyczne.

Zgodnie z zasadami ortografii hetyckiej przeciwstawne fony (spodziewane spółgłoski zwarte dźwięczne i bezdźwięczne) oddano graficznie w niniejszej pracy jako p, t, k i pp, tt, kk⁶⁰.

Kontynuantem praindoeuropejskich spółgłosek tylnojęzykowych k, g, gh jest hetyckie k. Sturtevant⁶¹ zauważa, że hetycki kontynuant praindoeuropejskich dźwięcznych g, gh oddawano zawsze graficznie jednym znakiem, podczas gdy kontynuant pie. k między dwiema samogłoskami, a niekiedy nawet w położeniu między samogłoską a spółgłoską⁶², zapisywali Hetyci za pomocą dwu znaków:

ie. g - het. k: het. lukan, iugan 'jarzmo', por. stind. yugam 'ts.', łac. iugum 'ts.';

ie. gh - het. k: het. daluki-, dalugaj- 'długi', por. stind. dīrgha- 'ts.';

ie. k - het. k: het. karš- 'odcinać', por. gr. κείρω 'kroję';

⁵⁶ Heubeck, op. cit., s. 427.

⁵⁷ Gusmani, "Oriens Antiquus" 1965, 4, s. 108.

⁵⁸ Heubeck, op. cit., s. 424.

⁵⁹ Por. Ševorockin, op. cit., s. 26.

⁶⁰ Ta transkrypcja jest już tradycyjna. Stosują ją J. Friedrich, H. Kronasser, V. Ivanov i inni.

⁶¹ Sturtevant, A Comparative Grammar..., s. 117.

⁶² Por. np. hetycki zapis lu-uk-ki-iz-zi = lukzi 'świta': pie. *leuk-, *luk-, łac. lucet 'świeci'.

ie. k - het. kk: het. lalukki- 'jasny', por. gr. λευκός 'biały'.

Naszym zdaniem język hetycki nie miał odrębnych kontynuantów indoeuropejskiego rzędu spółgłosek tylnojęzykowych palatalnych:

ie. g - het. k (g): het. genu 'kolano', por. stind. jāmu 'ts.';

ie. gh - het. k (g): het. gimmant- 'zima', por. stind. heman-ta- 'ts.', lit. Žiemė 'ts.';

ie. k - het. k: het. kard-, kardi- 'serce', por. lit. širdis 'ts.';

ie. k - het. kk: het. tekuššai- 'pokazywać', por. stind. dišati 'pokazuje'.

W rozdziale 4 niniejszej pracy dołożymy starań, aby wykazać, że rząd spółgłosek tylnojęzykowych palatalnych rozwinął się na części terytorium zajmowanego przez pierwotne dialekty indoeuropejskie już po odłączeniu się grupy anatolijskiej od reszty wspólnoty indoeuropejskiej. Stąd stan w hetyckim, gdzie nie stwierdzamy odrębnych kontynuantów ie. g, gh, k i g, gh, k, można uznać za archaiczną cechę, zbieżną ze stanem w indoeuropejskich językach centumowych.

Ivanov⁶³ sądzi, że język luwijski ma odrębny kontynuant pie. gh w postaci h > 0, co mogłoby świadczyć na korzyść tezy, że już w praindoeuropejskim występował szereg spółgłosek tylnojęzykowych palatalnych.

Rzeczywiście luwijskiemu iššari- 'ręka' (przy het. keššar, keššera- 'ts.'). odpowiada ie. *ghesr 'ts.' (orm. jeŕn, alb. dorë), luwijskiemu tiyanni- 'ziemia' (przy het. tegan 'ts.') - ie. *gh(d)om-, *gh(d)em- 'ts.' (lit. žemė, stł. zemplja). Na podstawie zestawienia luv. harmahi- 'głowa', het. hier. harmahi- 'ts.' z ie. *ker- 'ts.'⁶⁴ można byłoby sądzić, że również k miało w południowoanatolijskim odrębny kontynuant w postaci h (h).

Przykłady te jednak, jak się wydaje, nie dowodzą wcale, że w południowoanatolijskim występują kontynuanty praindoeuropejskich spółgłosek tylnojęzykowych palatalnych, lecz należą one do materiału dowodzącego, iż w językach południowoanatolijskich pie. k, g, gh w ogóle przechodziły w h, a nawet ulegały zanikowi. Praindoeuropejskie k, g nawet w pozycji przed u, co odpowiada

⁶³ Ivanov, op. cit., s. 85.

⁶⁴ Pokorny, op. cit., s. 574.

indoeuropejskiemu k^h , g^h , przechodziły w południowoanatolijskim w h :

pal. ahu- 'pić' < pie. *aku-, por. het. eku- 'ts.', łac. aqua 'woda';

luw. huitwalahi- 'życie' < pie. *gui- 'żyć', por. gr. βίος 'życie';

Stąd wydaje się, że w podanych wyżej przykładach (iššari-, tiyamni-) luw. o < h kontynuuje po prostu pie. gh odziedziczone z tej epoki, gdy w prajęzyku nie zaszła jeszcze palatalizacja części spółgłosek tylnojęzykowych.

Również w języku hetyckim spotykamy sporadycznie h na miejscu spodziewanego k kontynuującego pie. k , g . Są to z pewnością dialektyzmy pochodzące ze źródła południowoanatolijskiego. Ponieważ także w najbliższym hetyckiemu języku palajskim stwierdzamy przechodzenie k w h , stąd możliwe, że poprzez kontakty z sąsiednimi plemionami używającymi narzeczy południowoanatolijskich przenikały do języka hetyckiego wyrazy z tą specyficzną cechą fonetyczną.

A oto występujące w języku hetyckim rdzenie i wyrazy ze spółgłoską h pochodzącą z pie. k lub g (w indoeuropejskim hetyckiemu h pochodzącemu z praindoeuropejskiej spółgłoski tylnojęzykowej odpowiadać może k , g , $g^{(w)}$):

haršar, gen. haršanaš (n.) 'głowa' (przy luw. harmahi-, het. hier. harmahi- 'ts.' z innymi przyrostkami); ie. *ker-, *ker-s- 'ts.', gr. hom. κάρ 'ts.', joń. κόρη 'skroń, głowa', stind. širas- (n.), širsa- (n.) 'głowa';

hanna- 'rozstrzygać, decydować, sądzić': ie. *gnō-, *gena- 'znać', lit. žinaū 'znam', goc. kunnan 'znać, wiedzieć', toch. AB knā- 'wiedzieć, poznawać'; z przyrostkiem *ser-/*sen- utworzono od tego rdzenia het. haneššar, hannaššar, gen. hanešanaš 'prawo, sprawa sądowa'; warto zaznaczyć, że język hetycki zachował również rdzenie kaneš- 'znaleźć, wyróżnić, uznawać';

haš(š)- 'rodzić' < *gen-s-/*gn-s-, hašatar (n.) 'rodzenie, ród, rodzina', hašša- 'wnuk' < *gon-s-o- (por. het. hier. hamsa- 'ts.'): ie. *gen- 'rodzić', stind. janas- 'ród', łac. nāscor 'rodzić się' < *gn-s-k-;

huelpi- (n.) 'młode zwierzę', huelpiš 'młody, niedojrzały' < pie. *guelbh-: ie. *g^helbh- 'młode zwierzę', stind. garbha- 'plód, młode stworzenie', gr. δέλφας 'prosię';

huitar, gen. huitnaš (n.) 'zwierzyna, bydło' < pie. *gūi-ter, *gūi-t(e)n- od pie. *gūi- 'żyć', por. luv. huitwalli- 'żyjący, żywotny': ie. *gūi- 'żyć', ros. žitъ 'żyć', Životnoje 'zwierzę'.

W materiale hetyckim nie spotykamy przykładu na to, aby h pochodzące z praindoeuropejskiej spółgłoski tylnojęzykowej przebrzmiało zupełnie, jak to ma miejsce w luwijskim: issari < *ghesr-, tiyamni- < *dheghom-.

Natomiast w hieroglificznym hetyckim, w którym odpowiednik luv. tiyamni- ma postać takam⁶⁵, sporadycznie pojawia się o na miejscu dawnego h (< k), por. assari- 'ręka' (przy het. kešsar 'ts. '); wawas 'bydlę, wół, krowa' < *hūau- < pie. *gūou-: ie. *gūou- 'ts.', stind. gauḥ, toch. B kau.

Ivanov⁶⁶, rozwijając koncepcję Ignacego Gelba i Giuliana Bonfantego⁶⁷ uważających język hieroglifów hetyckich za satemowy, twierdzi, że w anatolijskim het. šu, het. hier. šū kontynuują pie. ku. Teza Ivanova opiera się na etymologiach, które choćby ze względów semantycznych nie wydają się w pełni zadowalające. Het. suwai- 'napełniać', het. hier. suwa- 'ts.' wiąże Ivanov ze stind. švayati 'puchnie', gr. υῶν 'jestem w ciąży'; het. šuppi- 'czysty, święty' zestawia tenże badacz ze stind. šubhra- 'błyszczący, piękny'. Pozostałe przykłady należą do terminologii jeździecko-łowieckiej i uznawane są przez innych badaczy za pożyczki z indoirńskiego⁶⁸. Są to przede wszystkim het. hier. ašūwa- 'koń', šūwana- 'pies', šurna- 'róg', których staroindyjskie odpowiedniki brzmią: aśva-, śvan-, śṛṅga-.

Wydaje się mało prawdopodobne, aby właśnie przed -u- hipotetyczne pie. k przechodziło w anatolijskim w spirant, podczas gdy w innym położeniu (zwłaszcza przed i i e) ulegało depalatalizacji. Poza tym het. hier. šurna- nie należy wyprowadzać z formy *šurna-, lecz z *šrno- (por. iac. cornū 'róg', stg niem. horn 'ts.', stind. šṛṅgam)⁶⁹.

⁶⁵ Por. het. tegan 'ziemia'.

⁶⁶ I v a n o v, op. cit., s. 90 i n.

⁶⁷ G. B o n f a n t e, "Journal of the American Oriental Society", 1944, 70, s. 169 i n.

⁶⁸ Por. V. G e o r g i e v, Issledovanija po sravnitel' noistoričeskomu jazykoznaniju, Moskva 1958, s. 151.

⁶⁹ Kwestia ta została szerzej omówiona w Aneksie, pkt III.

Hetyckie aku- 'kamień' zestawiane z pers. ās 'kamień młyński', łot. ass 'ostrzy' < *ašus (< ie. *ak- 'ostrzy') może świadczyć, że indoeuropejskiej sylabie ku odpowiada het. ku.

Również ie. ghu reprezentowane jest w języku hetyckim przez ku. Por. het. panku- 'wszystek, cały', któremu odpowiada ie. *bhḡghu-, stind. bahu- 'gęsty, liczny',⁷⁰.

W rozdziale 4 niniejszej pracy postaramy się udowodnić, że odpowiadające indoeuropejskim spółgłoskom labiowelarnym k^h, g^h, gh^h het. ku stanowi zwykle sylabę o wartości fonetycznej ku, nie zaś spółgłoskę k^h. Wskutek alternacji lub pozycji przed samogłoską obok het. ku spotykamy ku(e), ku. Wydaje się więc, że het. ku w kuerzi 'kroi' ma wartość fonetyczną ku, w kuranzi 'kroją' - ku. Analogiczny stan upatrujemy w kuenzi 'bije'/kunanzi 'biją', który to przykład stanowi odpowiednik etymologiczny stind. hánti/ghnánti 'ts.' < ie. *gh^henti/*gh^hnenti. Mimo tej odpowiedniości uważamy, że het. ku w kuenzi/kunanzi nie jest kontynuantem spółgłoski tylnojęzykowej labializowanej gh^h, lecz kontynuuje jeszcze dawniejsze pie. ghu/ghy. Podobnie het. ku w kuiš 'kto', kuit 'co' reprezentuje pie. ku zachowane w indoeuropejskim, w stanowiącym etymologiczną podstawę zaimków pytających rdzeniu *kū 'gdzie': stind. kū, awest. kū.

Problemowi hetyckiej spółgłoski h poświęcimy specjalnie rozdział następny (2). W większości wypadków het. h stanowi kontynuant praindoeuropejskiej spółgłoski laryngalnej H (najprawdopodobniej jej trzech wariantów H₁, H₂, H₃). Wydaje się, że wartość fonetyczna het. h równała się χ (późnogreckiemu χ , polskiemu ch).

Zwykle przyjmuje się, że het. š jest jedynie graficznym odpowiednikiem sumeryjskiego i akadyjskiego š, w wymowie zaś sprowadzało się do spółgłoski szczelinowej przedniojęzykowo-zębowej s. Przemawia za tym transkrypcja het. š jako s w egipskim przekazie imion hetyckich (np. het. Muršiliš = egip. Mrsr) i wahania š/z w ortografii hetyckiej (np. šakkar/zakkar - odpowiednik gr. σάκκαρ). Przypuszcza się, że w wymowie Asyryjczyków, od których przejmowali Hetyci pismo klinowe, spółgłoska szczelinowa przedniojęzykowo-dziąsłowa š przeszła w szczelinową przedniojęzykowo-

⁷⁰ P o k o r n y, op. cit., s. 127-128.

zębową s⁷¹. Mimo to zachowano dawną ortografię. Hetyci przejęli znaki z s dla oddania swojej syczącej spółgłoski szczelinowej s. Trzeba tu jednak zaznaczyć, że w dokumentach akadyjskich imiona hetyckie, w których występuje rozpatrywana spółgłoska szczelinowa, oddawane są również z użyciem znaków z s, mimo że język akadyjski w swej literackiej postaci utrzymywał także s. Może to jednak być tłumaczone wpływem ortografii hetyckiej.

Hetyckie z stanowi spółgłoskę zwarto-szczelinową (afrykatę) bezdźwięczną ts, wymawianą jak pol. c, niem. z. W nielicznych przykładach het. z kontynuuje pie. ts (np. w appanz 'pojmany' <pie. *-onts), zwykle jest wynikiem rozwoju pie. t przed i lub ı (np. w epzi 'chwyta' <pie. *-ti).

Ogólnie rzecz biorąc, system fonologiczny języka hetyckiego można przedstawić w sposób następujący:

Samogłoski		Długłoski		Spółgłoski						
przednie tylne		<u>ai</u>	<u>au</u>	<u>p</u>	<u>pp</u>	<u>m</u>				
wysokie	<u>i</u>	<u>u</u>		<u>t</u>	<u>tt</u>	<u>n</u>	<u>r</u>	<u>l</u>	<u>s</u>	<u>z</u> (<u>ts</u>)
Półsamogłoski										
średnie	<u>e</u>	<u>a</u>	<u>j</u> (<u>i</u>)	<u>w</u> (<u>u</u>)	<u>k</u>	<u>kk</u>	<u>h</u>	<u>hh</u>		

II. Fleksja

A. Deklinacja

Język hetycki zachował odziedziczony po praindoeuropejskim typ fleksyjny. Warto tutaj jednak nadmienić, że w anatolijskim nastąpiło szybsze zahamowanie tendencji do rozbudowy fleksji niż w pozostałych grupach dialektów języka indoeuropejskiego.

Język hetycki posiada kategorię liczby pojedynczej i mnogiej, choć niektóre przypadki obu tych liczb (dotyczy to zwłaszcza ablatiwu i narzędnika) pokrywają się z sobą (nie mają w liczbie mnogiej odrębnych końcówek). W hetyckim występują dwa rodzaje: rodzaj osobowo-żywotny i przedmiotowy, w nomenklaturze tradycyjnej zwane *genus commune* (masć. + fem.) i *neutrum*.

⁷¹ O zatarciu się różnicy artykulacyjnej między asyryjskimi spirantami š i s wspomniano już we Wprowadzeniu (s. 16).

Hetycka fleksja rozróżnia sześć przypadków: nominativus, accusativus, genetivus, dativo-locativus, ablativus, instrumentalis. W języku starohetyckim odróżniano końcówki datiwu i lokatiwu liczby pojedynczej⁷². Szczątkowo reprezentowany jest również vocativus równający się czystemu tematowi⁷³.

Znane w językach innych grup indoeuropejskich tematy na -ā- nie są w hetyckim reprezentowane. Tematy na -a- (< pie. -o-) dominują, i przy rodzaju osobowo-żywotnym mają tendencję do wypierania dawnych tematów spółgłoskowych⁷⁴. Tematy na samogłoski -i- i -u- reprezentowane są w hetyckim zarówno przez rzeczowniki, jak i przez przymiotniki⁷⁵. Osobliwością języka hetyckiego są stosunkowo licznie reprezentowane tematy na dwugłoski -ai- i -au- (hurtaiš 'przekleństwo', harnauš 'łóże porodowe') mające odpowiedniki w grece (πειθῶ 'namowa', -ω- < *-ōi, ἦρως 'bohater', -ωσ < *-ōu-s). Tematy spółgłoskowe szczególnie żywotne są w hetyckim w postaci heteroklityków rodzaju przedmiotowego (neutrum) o nom.-acc. na -r, gdy pozostałe przypadki mają temat na -n-, np. watar, gen. witenaš 'woda' (por. gr. ὕδωρ, ὕδατος).

W językach południowoanatolijskich doszło do kontaminacji tematów na -a- (< pie. -o-) z tematami na -i-, czego przykładami są: het. hier. hawas 'owca' (:ie. *oui-), pata-/pati- 'noga'

B.U.Š

⁷² Por. I v a n o v, op. cit., s. 113: sthet. Hattuša 'do Hatusy' stanowi dativus użyty na oznaczenie kierunku; Hattuši - locativus 'w Hatusie'.

⁷³ Np. išpa-mi 'mój panie!'. W języku starohetyckim vocativus był żywy, w nowohetyckim wypierał go nominativus - por. I v a n o v, loc. cit.

⁷⁴ Por. np. het. weštara- 'pasterz', któremu w awestyjskim odpowiada vāstar- 'ts.' < pie. *yes-tor-. W wyrazie tym występuje praindoeuropejski przyrostek *-tor-, ten sam, który spotykamy także w łac. pāstor 'pasterz'. Rozszerzenie -tar- o tematyczne -a- stwierdzamy także w het. akuttara-/ekuttara- 'nazwa urzędnika dworskiego'. W ten sam sposób rozszerzono pokrewny wyżej rozpatrywanemu praindoeuropejski przyrostek tworzący nomen agentis *-tol- (por. stśi. prijatelš 'przyjaciel') zaświadczony w hetyckim jako -talla-: uškišgatalle- 'strażnik' od uškišk- = iterativum od ušk- 'widzieć, patrzyć'.

⁷⁵ Stan jak w indoeuropejskim. Por. łac. hostis 'wróg' (odpowiednik stśi. gostš 'gość'), tristis 'porury, smutny' (= stęniem. drīsti 'zuchwały'); manus 'reka'. lēvis 'lekki' (dawny temat na -u- rozszerzono tu o -i-, por. stind. laghu- 'lekki, rączy').

(: ie. *pod-), asi-mi- 'kochany' (:ie. *-mo- - przyrostek tworzący participia o znaczeniu biernym⁷⁶).

Tematy na -a- (< pie. *-o-) rzeczowniki attaš 'ojciec',
pedan 'miejsce'

	Genus commune		Genus neutrum	
	Sg.	Pl.	Sg.	Pl.
Nom.	<u>attaš</u>	<u>attes</u> , <u>attaš</u> , <u>attus</u>	<u>pedan</u>	<u>peda</u>
Acc.	<u>attan</u>	<u>attus</u>	<u>pedan</u>	<u>peda</u>
Gen.	<u>attaš</u>	<u>attaš</u>	<u>pedaš</u>	
Dat.-Loc.	<u>atti</u>	<u>attaš</u>	<u>pedi</u>	
Abl.	* <u>attaz</u>	-	<u>pedaz</u>	
Instr.	* <u>attit</u>	-	* <u>pedit</u>	

Objaśnienia:

Nom. sg. c. attaš: Zakończenie -aš < pie. *-os. (-o- - temat + -s - końcówka), por. ie. *ékynos 'koń', gr. ἵππος, stind. ašvaḥ, łac. equus < equos.

Acc. sg. c. attan: Zakończenie -an < pie. *-om. (-o- - temat + -m - końcówka), por. ie. *eḱuom, gr. ἵππον, stind. ašvam, łac. equum < equom.

Nom.-acc. sg. n. pedan: Zakończenie -an < pie. *-om, por. ie. *jugom 'jarzmo', gr. ζυγόν, stind. yugam, łac. iugum.

Właściwie pie. *-om dawało w hetyckim -un. Zaimki wskazujące kaš i apaš mają biernik liczby pojedynczej w postaci kun, apun. Również zakończenie rzeczowników i zaimków tematów na -a- (< *-o-) ma w bierniku liczby mnogiej postać -uš (annuš 'matki', apuš 'tych, te') pochodząca z pie. *-ons. Należy sądzić, że w bierniku liczby pojedynczej typu attan i mianowniku-bierniku liczby pojedynczej rodzaju nijakiego typu pedan przywrócono -a- pod wpływem tendencji do zachowania samogłoski tematycznej, zachowanej po części w innych przypadkach, np. w mianowniku liczby pojedynczej -aš lub w ablatiwie -az.

⁷⁶ Het. hier. asi-mi- 'kochany', wasami- 'czczony' odpowiadają luwjskiemu Pijama- 'dany' zaświadczonemu w imionach własnych (por. K r o n a s s e r, op. cit., s. 211). Pie. *-mo- zaświadczone jest bogato w językach bałtyckich i słowiańskich. Por. lit. mėnamas 'rzekomy', tariamas 'ts.', ros. mnimyj 'ts.', pol. rzekomy, wiadomy.

Gen. sg. attaš, pedaš: Zakończenie -aš reprezentować może praindoeuropejską końcówkę dopełniacza liczby pojedynczej *-os, znaną w indoeuropejskiej deklinacji spółgłoskowej jako *-os (por. gr. ποδός, stind. padaš). Końcówka ta mogła powstać w praindoeuropejskim przez przekształcenie pierwotnych nominatiwów zakończonych na spółgłoskę w nominatiwy tematów na -o-.

Możliwe też, że hetyckie zakończenie gen. sg. -aš (przy luv. -aš, het. hier. -as) reprezentuje pie. *-ōs < *-o-es/*-o-os (-o- temat + -es/-os- końcówka gen. sg.) lub *-o-s (gdzie -s stanowi wariant końcówki gen. sg. -es/-os zaświadczony w dopełniaczu liczby pojedynczej tematów na -i- i -u-, por. stind. agneš 'ognia' < *-oi-s, sūnoš, 'syna' < *-ou-s).

Het. -aš w charakterze dopełniacza liczby pojedynczej tematów na -a- < *-o- reprezentuje zapewne archaicznieszczą końcówkę niż rozpowszechniona w indoeuropejskim końcówka *-sjo lub *-so pochodzenia zaimkowego (por. stind. ašva-sya 'konia', gr. ἵππο-ιο).

Dat.-loc. sg. na -i, w formach archaicznych również na -e (atti, pedi/pede) reprezentuje praindoeuropejski miejscownik liczby pojedynczej deklinacji tematów na -o- *-ei/*-oi, zaświadczony w gr. οἶκος 'w domu', wed. dame 'ts.', łac. domi 'ts.'. Praindoeuropejskie dyftongi ei, oi przechodzą w hetyckim w e / i. Ustaleniu się w hetyckim końcówki -i mógł także sprzyjać wpływ odziedziczonej z praindoeuropejskiego końcówki miejscownika liczby pojedynczej deklinacji spółgłoskowej -i: het. hanneššani 'w prawie', por. gr. ποί, pierwotnie loc. sg. od ποῦς 'noga', stind. padi.

W dawnym języku hetyckim występuje również dativo-locativus na -ai (anna 'matce') stanowiący zapewne kontynuant praindoeuropejskiego zakończenia celownika liczby pojedynczej tematów na -o- w postaci *-ōi (por. gr. ἵππω łac. equō < equōi).

Spotykamy także w języku archaicznym, zachowane po części i później, zakończenie -a oznaczające zwykle kierunek lub cel (aruna 'nad morze', aška 'do bramy', lahka 'na wyprawę'), lecz również miejsce (parna 'w domu'). Pochodzenie dativo-locatiwu na -a jest niepewne. Kronasser przyjmuje możliwość rozwoju końcowego -a z -āi < *-ōi. Dativo-locativus na -a może jednak kontynuować także praindoeuropejski temat na *-o bez końcówki używany w funkcji miejscownika, podobnie jak to ma miejsce w innych deklinacjach indoeuropejskich. Por. stind. ahar, ahan 'w dzień' obok

ahani 'ts.', aksan 'w oku' obok aksani, aksni 'ts.', loc. sg. od sūnu- 'syn' sūnau < *sūneū, stsl. synu 'ts.'. Temat w funkcji miejscownika spotykamy niekiedy w hetyckiej deklinacji spółgłoskowej: pir (É-ir) 'w domu' obok piri (É-ri), lammār 'w oka gnieniu'. Oprócz lokatiwu harnawi (od harnauš 'łóże położnicy') spotykamy także locativus bez -i harnau. Użycie tematu na *-o bez końcówki w funkcji miejscownika jest więc być może archaizmem języka hetyckiego nie utrzymanym przez inne języki indoeuropejskie. Warto też, idąc za Kuryłowiczem, zwrócić uwagę na możliwość zestawienia hetyckiego dativo-lokatiwu na -a < *-o występującego również w deklinacji spółgłoskowej. np. w parna od pir 'dom', i w deklinacji na -u-, np. w genuwa od genu 'kolano', ze starosłowiańskim miejscownikiem liczby pojedynczej tematów na spółgłoskę i na *-ū > -y- zakończonym na -e: kamene, žrěbete, nebese, svekrǫve. Stosunek stsl. -e do het. -a < *-o może być taki sam, jak w końcówce dopełniacza liczby pojedynczej, gdzie starosłowiańskiemu -e < *-es odpowiada het. -aš < *-os.

Abl. sg. attaz, pedaz: Zakończenie -az wywodzi się z *-o-ts /*-o-t(o)s. Prawdopodobnie końcówka -z pochodzi z prajęzykowego *-ts stanowiącego oboczną formę do *-tos (końcówka oznaczająca miejsce wyjścia lub pochodzenia), zaświadczonego w stind. -taḥ (mukhataḥ 'z ust'), łac. -tus (funditus 'z gruntu'). W odmianie spółgłoskowej -z mogło bezpośrednio przystępować do tematu, por. pirz (É-ir-za) 'z domu', sittarz 'z kręgu, z tarczy (słonecznej)'. Wydaje się, że ablatiwy typu luttanz 'z okna', nepišanz 'z nieba' (obok nepišaz i nepišz) należy łączyć z tematami luttant-, nepišant- używanymi obok częstszych lutta-, nepiš-. Liczba mnoga w języku hetyckim nie posiada odrębnej końcówki ablatiwu. W jej charakterze może występować końcówka ablatiwu liczby pojedynczej.

Instr. sg. attit, pedit, ḥaššet (od ḥašša- 'wnuk'): Zakończenie -et/-it pochodzić może z prajęzykowego *-ēd obocznego do *ōd, stanowiącego zakończenie ablatiwu liczby pojedynczej tematów na -o-, por. stłac. facillumēd 'najłatwiej (najłatwiejszym sposobem)', Gnaivōd 'od Gneusza'. W hetyckiej deklinacji spółgłoskowej spotykamy w narzędniku -it i rzadziej występujące -t, które przypuszczalnie reprezentują warianty praindoeuropejskiej końcówki ablatiwu *-ed i *-d, por. stłac. abl. mēd 'ode mnie',

stind. mad 'ts.' < *me + (e)d. W hetyckim spotykamy wetenit i wedand (instr. sg. od watar 'woda'), ħannešnit 'prawem', ešpant 'krwią'. Hetycką końcówkę -t odnajdujemy też prawdopodobnie w narzędniku liczby pojedynczej od ġenu 'kolano' - ġanut. Instrumentalis tematów na -i- -it (ħalkit od ħalki- 'zboże') może reprezentować zarówno *-ed jak i *-i-d. Podobnie jak ablativus, również instrumentalis nie posiada w języku hetyckim odrębnej formy liczby mnogiej.

Nom. pl. c. atteš: Zakończenie -eš reprezentować tu może przeniesioną z odmiany spółgłoskowej praindoeuropejską końcówkę *-es (por. gr. πόδες 'nogi', stind. paḏaḥ 'ts.') lub też, czego można mniej się spodziewać, het. -eš oddaje -ēs stanowiące kontrahowane zakończenie mianownika liczby mnogiej tematów na -i- a pochodzące z pie. *-e₁-es (stind. avayaḥ 'owce' < ie. *ou-e₁-es, łac. ovēs 'ts.'; por. het. ħalkeš - nom. pl. od ħalki- 'zboże'). Kronasser stwierdza, że het. -eš w atteš może również stanowić -ēs pochodzące z *-e-es (-e- - temat + -es - końcówka nom. pl.). Oboczna postać aṭtaš ma zakończenie -aš (< -ās) pochodzące z pie. *-ōs < *-o+es (-o- - temat + -es - końcówka nom. pl.). Tego typu mianownik liczby mnogiej stwierdzamy w stind. vṛkāḥ 'wilki', goc. wulfōs 'ts.'. Używana w charakterze mianownika liczby mnogiej forma attuš jest pierwotną formą biernika tejże liczby.

Acc. pl. c. attuš: Zakończenie -uš stanowi kontynuans pie. *-o-ns, por. goc. wulfans 'wilki', gr. λύκους 'ts.' < λύκους, łac. lupōs 'ts.'.

Nom.-acc. pl. n. peḏa: Zakończenie -a reprezentować może pie. nom.-acc. pl. tematów na -o- - *-ā (wed. yugā 'jarzma', stśł. iga 'ts.') lub pie. *-a (gr. γένεα 'rody', łac. genera 'ts.') przeniesione do hetyckich tematów na -a- (< *-o-) z tematów spółgłoskowych.

Gen., dat.-loc. pl. c. attaš 'ojców, ojcóm, przy ojcach', n. peḏaš. Prawdopodobnie jest to archaiczny ogólny przypadek wskazujący na liczbę mnogą: -aš < *-o+es (temat + końcówka wyrażająca wielość). W takim razie wydaje się ten przypadek identyczny z mianownikiem liczby mnogiej attaš.

W indoeuropejskim z tego ogólnego przypadku liczby mnogiej wyobróbniono według rozmaitych funkcji poszczególne przypadki, np. dat. pl. *-o-bhos (-o- - temat, -bh(o)- - cecha datiwu, ta

sama, którą odnajdujemy w zaimkowej formie *te-bh-ei 'tobie', -s - wariant -es - końcówka wskazująca na liczbę mnogą).

Języki anatolijskie podobnego zróżnicowania w obrębie ogólnego przypadku liczby mnogiej nie przeprowadziły tak konsekwentnie. Być może jednak genetivus pluralis na -aš trzeba rozpatrywać jako identyczny z genetiwiem singularis, co szłoby w parze z identycznymi postaciami ablatiwu i narzędnika liczby pojedynczej i mnogiej. Zestawia się również hetycki genetivus pluralis na -aš (< *-ās) z awestyjską końcówką genetiwu dualis -ā, -ās-ca (< *-ās < pie. *-ōs.): vehrkayā 'dwo wilków', fratīrā baēšatīrā (dvandva; imiona własne).

Trzeba tu też nadmienić, że w hetyckim spotyka się również dopełniacz liczby mnogiej i pojedynczej na -an: šunān 'bogów', Labarnan '(króla) Labarnasa'. Dopełniacz ten wydaje się kontynuować pie. *-ōm. w indoeuropejskim ograniczone tylko do liczby mnogiej: *uik^uōm 'wilków', gr. λύκων, lit. vilky.

Tematy na -i- (< pie. *-i-), przymiotnik šalliš 'wielki', rzeczownik tuzziš (c.) 'wojsko'

	Singularis		Pluralis		Singularis
	Genus commune	Genus neutrum	Genus commune	Genus neutrum	
Nom.	<u>šalliš</u>	<u>šalli</u>	<u>šallaeš</u>	<u>šalla</u>	<u>tuzziš</u>
Acc.	<u>šallin</u>	<u>šalli</u>	<u>šallauš</u>	<u>šalla</u>	<u>tuzzin</u>
Gen.	<u>šallajaš</u>		<u>šallajaš</u>		<u>tuzzijaš</u>
Dat.-Loc.	<u>šallai</u>		<u>šallajaš</u>		<u>tuzzija</u>
Abl.	<u>šallajaz</u>		<u>šallajaz</u>		<u>tuzzijaz</u>
Instr.	<u>šallit</u>		-		<u>tuzzit</u>

Objaśnienia:

Nom. sg. c. šalliš, tuzziš: Zakończenie -iš < pie. *-is (-i- - temat + -s - końcówka), por. ie. *-is, gr. ἴδιος 'doświadczony', łac. similis 'podobny', stind. šuciḥ 'jasny'.

Acc. sg. c. šallin, tuzzin: Zakończenie -in < pie. *-im, por. ie. *im, gr. ἴδιον, łac. similem (secūrim 'siekierę'), stind. šurim.

Nom. Acc. sg. n. šalli - czysty temat na -i-, jak i w indoeuropejskim, gr. ἴδιον, łac. simile, stind. šuci.

W dopełniaczu, celowniku-miejscowniku i ablatiwie liczby pojedynczej spotykamy na miejscu tematycznego -i- dyftong -ai-: šallajaš, šallai, šallajaz. Dyftong -ai- reprezentuje prajęzykowe *-oi- < *-ei-, por. stind. gen. sg. šuceh < *-ei-s lub *-oi-s, dat. šucaye < *-ei-ei lub *-oi-ei. W liczbie mnogiej odmiany przymiotników na -i- wokalizm -ai- rozpowszechnił się przez analogię do form liczby pojedynczej. W charakterze końcówki biernika liczby mnogiej występuje tu przeniesione z deklinacji tematów na -a- < *-o- zakończenie -uš. Wydaje się też, że utrata międzysamogłoskowego -i- w formach nominatiwu i akkuzatiwu pluralis rozpatrywana być musi nie tylko jako zjawisko czysto fonetyczne, ale też jako wynik ścierania się form z -ai- z formami, do których przenoszono zakończenia z deklinacji tematów na -a- i na spółgłoskę.

W odmianie rzeczownika na -i- tematyczna samogłoska nie ulega dyftongizacji. Od tuzzi- 'wojsko' urabiano genetivus tuzzi-jaš. Ta forma genetiwu daje się zestawzić z wedyjskim genetiwem avyah od avi- 'owca', gr. πόσιος od πόσις 'maż'. Obok datiwu tuzzi-ja z -a analogicznym do obocznego datiwu-lokatiwu deklinacji tematów na -a (aruna, aška) występuje także dativus na -i tuzzi-zi. Jeżeli to nie jest czysty temat w funkcji lokatiwu, to mamy tu do czynienia z miejscownikiem typu jońskiego πόλι, gdzie do tematycznego -i dochodzi końcówka -i, po czym następuje kontrakcja.

Abl. sg. tuzzijaz zbudowano na wzór genetiwu tuzzijaš. Zamieniono tu końcówkę -aš na zakończenie ablatiwu -az (< -a-z).

Nom. pl. halkeš od halki- (c.) 'zboże' ma zakończenie pochodzące z -ēs < *-eies, por. łac. ovēs 'owce' < ie. *ouēies, stind. avayah 'ts.'.

Tematy na -ai-/-i- (< pie. *-ōi-/*-i-), rzeczowniki lingaiš (c.) 'przysięga', haštai (n.) 'kość, kości'

Genus commune

Genus neutrum

Singularis

Nom.	* <u>lingaiš</u>	<u>haštai</u>
Acc.	<u>lingain</u>	<u>haštai</u>
Gen.	<u>linkijaš</u> (<u>lingajaš</u>)	<u>haštijaš</u>

Dat.-Loc.	<u>linkija</u> (<u>lengai</u>)	<u>haštai</u>
Abl.	\ <u>linkijaz</u>	<u>haštijaz</u>
Instr.	* <u>linkit</u>	<u>paštīt</u>

Objaśnienia:

Hetyckie tematy na -ai-/-i- reprezentują praindoeuropejskie osnowy na *-ōi-/*-oi-/*-i-.

Nom. sg. c. *lingaiš (zahhaiš 'bitwa'), acc. lingain są bliskie staroindyjskim formom sakhā 'towarzysz', acc. sakhāyam i greckim πειθῶ 'namowa', acc. πειθῶ < *πειθῶα. W staroindyjskim i greckim mianownik stanowi temat na stopniu wzdłużenia - pie. *-ō(1). W hetyckim dodano tu jeszcze końcówkę mianownika liczby pojedynczej -š (-s).

Gen. linkijaš, dat. linkija przypominają wokalizmem stind. gen. sakhyuḥ, dat. sakhye. W obocznych formach lingajaš, lengai a także w dat.-loc. n. haštai uogólniono temat nominatiwu i akuzatiwu. Podobnie dzieje się w grece, gdzie jednak spotykamy samogłoskę krótką: gen. πειθοῦς < *πειθῶκος, dat. πειθοῖ. Stan rozpatrywanej przez nas odmiany w awestyjskim jest taki sam jak w staroindyjskim: haxā 'przyjaciel', acc. haxāim, dat. haše. Jednak Burrow znajduje w awestyjskim odmianę kavā 'wieszcz' acc. kavaēm < kavayam. Najprawdopodobniej w praindoeuropejskim temat mianownika liczby pojedynczej rodzaju osobowego tej deklinacji miał postać *-ō₁, acc. *-ō₁-; *-ō₁-m, gen. i dat. *-i-; *-i-os, *-i-ei.

Osobliwością hetyckiego jest temat na -ai-/-i- rodzaju nijakiego: haštai. Słabo zaświadczona jest liczba mnoga tej deklinacji: acc. pl. c. lingauš (por. acc. pl. c. tematów na -i-šallauš), gen. pl. n. haštijaš.

Tematy na -u- (< pie. *-u-), przymiotnik aššuš 'dobry', rzeczownik genu (n.) 'kolano'

	Singularis		Pluralis		
	Genus commune	Genus neutrum	Genus commune	Genus neutrum	
Nom.	<u>aššuš</u>	<u>aššu</u>	<u>aššawaš</u>	<u>aššawa</u>	<u>genuwa</u>
Acc.	<u>aššun</u>	<u>aššu</u>	<u>aššaus</u>	<u>aššawa</u>	<u>genuwa</u>
Gen.	<u>aššawaš</u> (<u>aššuwaš</u>)		<u>aššawaš</u>		<u>genuwaš</u>
Dat.-Loc.	<u>aššawi</u>	(<u>aššui</u>)	<u>aššawaš</u>		<u>gonuwaš</u>

Abl.	<u>aššawaz</u> (<u>aššuwarz</u>)	-	<u>ginuwaz</u>
Instr.	<u>aššawet</u>	-	<u>ganut</u>

Objaśnienia:

W odmianie hetyckich przymiotników na -u- występuje alternacja -u-/-au- (-aw-) kontynuująca praindoeuropejską alternację *-u- / *-eu- (*-ey-) > *-u- / *-ou- (*-ou-).

Nom. sg. c. aššuš reprezentuje prajęzykowe *osu-s / *esu-s, por. gr. ἔϋς 'dobry, dzielny'.

Gen. sg. aššawaš reprezentuje prajęzykowe *osou-os / *eseu-es, por. gen. sg. ἔηος z iloczasem w drugiej sylabie zmienionym ze względów metrycznych. Dat.-loc. aššawi kontynuuje prajęzykowy dativus *osou-ei / *eseu-ei.

Neutrum aššu reprezentuje pie. *osu / *esu, por. gr. ἔϋ, εϋ, ἦϋ. Oboczne formy genetiwu i datiwu-lokatiwu aššuwaš, aššawi reprezentowały pierwotnie odmianę w rodzaju nijakim pozbawioną alternacji -u-/-aw- tak charakterystycznej dla genus commune.

W mianowniku-bierniku liczby pojedynczej rodzaju nijakiego spotykamy czysty temat na samogłoskę -u bez alternacji w odmianie rzeczownika: genu 'kolano', gen. genuwaš. Podobny stan obserwujemy w indoeuropejskim, por. gr. γόνυ 'kolano' < *gonu, gen. γουνός < *gonyos.

Hetycka końcówka mianownika-biernika liczby mnogiej -a (genuwa) reprezentuje prawdopodobnie pie. *-a, por. gr. γοῦνα 'ts.' < *gonye.

Tematy na spółgłoskę - heteroklityki -r/-n-, rzeczowniki rodzaju nijakiego watar 'woda', hannešsar 'prawo'

	Sg.	Pl.	Sg.
Nom.	<u>watar</u>	<u>witar</u>	<u>hannešsar</u>
Acc.	<u>watar</u>	<u>witar</u>	<u>hannešsar</u>
Gen.	<u>witenaš</u>		<u>hannešnaš</u>
Dat.-Loc.	<u>weteni</u> , <u>wetena</u>		<u>hannešni</u> , <u>hannešsani</u>
Abl.	<u>wetenaz</u>		<u>hannešnaz</u>
Instr.	<u>wetenit</u> , <u>wedand</u>		<u>hannešnit</u>

Objaśnienia:

Tematy na spółgłoskę bogato reprezentowane są w hetyckim przede wszystkim przez neutra, bardzo często stanowiące heteroklityki w mianowniku-bierniku liczby pojedynczej bezkońcówkowe (temat na -r: watar 'woda'), w pozostałych przypadkach mające

temat na -n-. do którego dochodzą odziedziczone z prajęzyka końcówki: gen. -aš < pie. *-os, dat.-loc. -i < pie. loc. *-i. Również w narzędniku do tematu na -n- dochodzi praindoeuropejska końcówka ablatiwu *(e)d: wetenit, wedand. Tylko w ablatiwie hannešnaz, wetenaz wprowadzono w charakterze końcówki zakończenie tematów na -a- -az < *-o-ts. Jedynie wyjątkowo spotykamy końcówkę ablatiwu -z < *-ts dołączoną bezpośrednio do tematu na spółgłoskę: pirz 'z domu', šittarz 'z kręgu, z tarczy(słonecznej)', nepišz, nepišanz (< nepišant-z) 'z nieba'.

Do niewątpliwych archaizmów należą w hetyckim mianownik-bierniki liczby mnogiej tematów spółgłoskowych rodzaju nijakiego nie posiadające końcówki, np. witar 'wody' od watar 'woda', huppar 'wazy' obok huppara 'ts.'. Jak widzimy z zestawienia takich archaicznych form, jak watar < *uōdr lub *uodōr: witar < *uēdōr, pierwotnie liczbę mnogą uzyskiwano w neutrach tematów na spółgłoskę przez alternację samogłosek należących do rdzenia lub przyrostka. Mógł jednak rzeczownik rodzaju nijakiego niczym się nie różnić w liczbie pojedynczej i mnogiej, jak to widzimy na przykładzie huppar 'waza, wazy'. Najwyraźniejsze odpowiedniki odkrywamy w indoirańskim, por. wed. ūdhar divyāni 'boże piersi' (ūdhar stanowi formę zbieżną z formą liczby pojedynczej).

Charakterystyczną dla praindoeuropejskiej fleksji heteroklizej, która w hetyckiej deklinacji tematów na spółgłoskę rodzaju nijakiego jest nadzwyczaj żywotna, w indoeuropejskim znacznie zredukowano. W staroindyjskim, grece i łacinie kilka neutrów utrzymało jednak w odmianie dawną oboczność tematów -r/-n-: por. ie. *iēk^{ur}r 'wątroba', gen *iēk^{nes}, stind. yakrt, yaknaḥ, gr. ἥπαρ, ἥπατος < *-n-tos, łac. iecur, iecinoris < *iecinis.

Zaimek pytajny i względny: kuiš 'kto; który', kuit 'co; które', kueš (pl.) 'którzy'

	Singularis		Pluralis	
	Genus commune	Genus neutrum	Genus commune	Genus neutrum
Nom.	<u>kuiš</u>	<u>kuit</u>	<u>kueš</u>	<u>kue</u>
Acc.	<u>kuin</u>	<u>kuit</u>	<u>kueuš</u>	<u>kue</u>
Gen.	<u>kuei</u>		-	
Dat.-Loc.	<u>kuedani</u> , <u>kueti</u>		<u>kuedaš</u>	
Abl.	<u>kuez</u>		-	

Objaśnienia:

Zaimek kuiš, kuit 'kto, co', acc. c. kuin odpowiada ie. *k^uis, *k^uid, *k^uim 'ta.', łac. quis, quid, quem, gr. τίς, τί, τίνα.

Forma gen. sg. kuel posiada znane również z odmiany innych zaimków hetyckich zakończenie -el. Właściwą końcówką jest -l. W indoeuropejskim *-l-, *-l-i- spotykamy w różnych formacjach pochodzenia zaimkowego, por. stł. kolb 'ile' < *k^u-o-l-i-, koliks 'jak wielki', łac. quālis 'jaki, jak wielki' < *k^u-ā-l-i-; germ. *selba- 'sobie, osobiście' < *se-l-bh-, wenet. sselboi sselboi 'sibi ipsi'.

W formach celownika-miejscownika liczby pojedynczej i mnogiej ku-ed-an-i, ku-et-i i ku-ed-aš zaimkowy rdzeń ku- rozszerzono o formant -ed-, stanowiący pierwotnie niezależny zaimek wskazujący rodzaju nijakiego *ed, utworzony od rdzenia *e- (zaświadczonego w ie. gen. *e-sio 'jego, tego', stind. a-sya), por. łac. ecce 'oto' < *ed-ke, stł. jedintš 'jeden' < *ed + oino- przy inž 'jeden, inny' < *oino-, goc. ains 'jeden'. Do tak rozszerzonego rdzenia ku-ed- doszły omówione już przy odmianie rzeczowników końcówki dat.-loc. sg. -i (kueti) i dat.-loc. pl. -aš (kuedaš). Forma dat.-loc. sg. kuedani stanowi rozszerzenie kued- o -an- według rzeczowników - tematów na spółgłoskę nosową. Zaimek wskazujący *ed występuje w hetyckim tylko w formach dat.-loc. sg. edani, edi, abl. sg. ediz, etez, edaz i dat.-loc. pl. edaš.

Zaimki osobowe uk (ugga), ammuk 'ja', zik (zigga) 'ty',
weš (anzaš) 'my', šumeš 'wy'

Nom.	<u>uk</u> (<u>ugga</u>), <u>ammuk</u>	<u>zik</u> (<u>zigga</u>)
Acc.	<u>ammuk</u>	<u>tuk</u> (<u>tugga</u>)
Gen.	<u>ammel</u>	<u>tuel</u>
Dat.-Loc.	<u>ammuk</u> , <u>ugga</u>	<u>tuk</u> (<u>tugga</u>)
Abl.	<u>ammedaz</u>	<u>tuedaz</u>
Nom.	<u>weš</u> (<u>anzaš</u>)	<u>šumes</u>
Acc.	<u>anzaš</u>	<u>šumaš</u>
Gen.	<u>anzel</u>	<u>šumel</u> (<u>šumenzen</u>)
Dat.-Loc.	<u>anzaš</u>	<u>šumaš</u>
Abl.	<u>anedaz</u>	<u>šumedaz</u>

Objaśnienia:

Mianownik zaimka 1 os. l. p. uk, ugga pozostaje w związku z ie. centum *eg-, *egō, *egom 'ja': łac. egō, egomet < *egom-et(i), gr. ἐγώ, ἐγών, goc. ik, stisl. ek. Barwa samogłoski w nagłosie być może ustaliła się pod wpływem zaimka drugiej osoby liczby pojedynczej mającego w hetyckim w bierniku i celowniku-miejscowniku postać tuk, tugga. Stąd później ugga 'ja' zaczęto również używać w funkcji datiwu-lokatiwu.

Acc. ammuk pozostaje w związku z ie. centum *(e)me, *(e)me-ge, *(e)me-go 'mnie, mię', gr. ἐμέ-γε, goc. mik, venet. meχo. Pierwotna postać *ame, *amek(a) została przekształcona w amu-, am(m)u(k) według form tu, tuk. Jest to zjawisko ogólnoańatolijskie, jak świadczą formy het. hier. amu (nom.), lik. amu (nom.), emu (dat.), lid. amu (nom., dat.). W luwijskim i palajskim występuje również enklityczna forma -mu (acc., dat.), znana również hetyckiemu w identycznej postaci -mu 'ts'.

Dat.-loc. ammuk mógł pierwotnie mieć postać fonetyczną bliższą indoeuropejskiemu datiwowi zaimka 1 os. l. p. *(e)me-gh(ə)i, stind. mahy-a(m), łac. mihi, umbr. mehe, orm. inj < *emegh-.

W formie ablatiwu ammedaz zapewne spotykamy ten sam zaimkowy element rozszerzający -ed- występujący w formach kuedani, kueti, kuedaš, do którego dodano tu zakończenie ablatiwu -az. Jako niezależny zaimek wskazujący (defektywny) ed- ma w ablatiwie postać edaz. Inna hipoteza widzi w formie ammedaz dawne *amed, zbieżne z indoeuropejskim ablatiwem *mēd (stłac. mēd, stind. mad), rozszerzone o zakończenie ablatiwu z deklinacji tematów na -a- - az.

Nom. zik (zigga) kontynuuje praformę zbieżną z ie. acc. *te, *te-ge, stisl. dek, stg niem. dih. W palijskim spotykamy nom. ti 'ty'.

Acc. tuk (tugga) przy pal. tu 'ts.' pozostaje w związku z ie. *tū 'ty', łac. tu, goc. ḫu, lit. tū. Element -k (-ga) stanowić może partykułę *-ge/*-go, por. gr. ού-γε, goc. ḫu-k. Zwykle przyjmuje się, że na gruncie anatolijskim pierwotna forma biernika *te-re nabrała znaczenia mianownika wskutek fonetycznego podobieństwa do mianownika zaimka 1 os. l. p. *eg, *egō.

Nom. weš 'my' kontynuuje pie. *uej-es, por. goc. weis, toch. B wes. W pozostałych przypadkach występował w praindoeuropej-

skim inny rdzeń: *nes-/*ns-, por. stind. nah 'nas' - enklityczna forma w pełni odpowiadająca het. -nas 'ts.', goc. uns 'nas' < *ns, gr. eol. ἄμπε < *ns-sme. Het. anz-aš, anz-el reprezentują pie. *ns- rozszerzone o końcówki: -aš 'cecha liczby mnogiej', -el 'cecha genetiwu'.

Zaimek 2 os. 1. mn. šummeš 'wy' pochodzi prawdopodobnie od *usme 'was' z metatezą pod wpływem enklitycznego biernika-celownika -šmaš 'was, wam; im' związanego być może z zaimkowym elementem *-sme, tym samym, który spotykamy we wspomnianym pie. *us-sme, a także w innych rozszerzeniach zaimkowych, np. w indoeuropejskich datiwach i lokatiwach zaimków wskazujących: stind. asmai, asmin; tasmai, tasmin, umbr. esmei, esmik (dat.), esme (loc.).

Pie. *us-sme kontynuowane jest zapewne przez gr. lesb. acc. ὑμπε 'was'. Podstawą tej formy jest pie. *ues-/*us- 'was', por. stind. vah 'was' (enklityka).

Gen. na -enzan (šumenzan) spotykamy w odmianie zaimków wskazujących: kinzan od ka- 'ten', apenzan od apa- 'ten, ów'. Pochodzenie tego genetiwu jest niepewne. Być może jest to dopełniacz piętrowy *-ēm-sōm, którego pierwszy element zaświadczony jest w germańskim, por. goc. wulfē 'wilków', drugi zaś często występuje w indoeuropejskiej odmianie zaimkowej, por. stind. te-sām 'tych', stsl. tě-χs 'ts.' < ie. *toi-sōm.

Liczebniki w hetyckim i w innych dawnych językach anatolijskich są ze względu na stosowanie ideogramów bardzo słabo poznane. Zwraca na siebie uwagę różna od indoeuropejskiego *k^hetur postać luwijskiego liczebnika ṗawa 'cztery'. Przyrostkiem tworzącym liczebniki porządkowe jest w hetyckim -(an)na-.

B. Konjugacja

W hetyckim występują dwie konjugacje. Jedna z nich charakteryzuje się końcówką pierwszej osoby 3g. praes. act. -mi, druga - końcówką -hi przy identycznych końcówkach w liczbie mnogiej. Czasownik w języku hetyckim podobnie jak w innych dawniejszych językach anatolijskich posiada formalnie dwie strony: actiuum i mediopassiuum. Z trybów wyróżnia się w hetyckim i w innych językach anatolijskich jedynie indicatiuus i imperatiuus. Formal-

nie posiada hetycki dwa czasy: praesens i praeteritum, choć występują także konstrukcje opisowe typu perfectum we współczesnych językach zachodnioeuropejskich, np. ijan ħarzi = niem. (er) hat getan.

Activum

Koniugacja na -mi

Indicativus praesentis   Indicativus praeteriti   Imperativus

Singularis

1. <u>epmi</u> 'chwytam'	1. <u>eppun</u>	
2. <u>epši</u>	2. <u>ept</u>	2. <u>ep</u>
3. <u>epzi</u>	3. <u>ept</u>	3. <u>eptu</u>

Pluralis

1. <u>eppueni</u>	1. <u>eppuen</u>	
2. <u>epteni</u> (<u>apteni</u>)	2. <u>epten</u>	2. <u>epten</u>
3. <u>appanzi</u>	3. <u>epplr</u>	3. <u>appandū</u>

Participium: appanz

Objaśnienia:

1 sg. praes. -mi < pie. *-mi, pie. *es-mi 'jestem', het. ešmi, stind. asmi, stlit. esmi.

1 sg. praet. -un < pie. *-o-m - zakończenie 1 sg. praet. czasowników tematycznych: por. stind. abharam 'niosłem', gr. ἔφερον 'ts.' < ie. *e-bher-o-m.

2 sg. praes. -ši < pie. *-si, pie. *es-si 'jesteś', het. ešši, gr. hom. ἔσσι.

2 sg. praet. -š w zikkeš 'położyłeś', -t w ept 'chwyciłeś'. Końcówka -š kontynuuje pie. *-s, por. ie. *e-bher-e-s 'niosłeś', stind. abharah, gr. ἔφερες. Częściej jednak spotykamy w charakterze końcówki 2 os. l. p. końcówkę 3 os. l. p. praet. -t.

2 sg. imperativi - 0 (ep - czysty temat). Podobny stan obserwujemy w indoeuropejskim: ie. *ei 'idź', gr. ἔξ-εἰ, lit. eĩ-k, łac. ī < ei. Hetycka forma imperativi -i-t 'idź' odpowiada ie. *i-dhi 'ts.', gr. ἴθι, stind. ihi. W charakterze końcówki 2 os. sg. imperativi występowała tu praindoeuropejska partykuła -dhi.

3 sg. praes. -zi < pie. *-ti, pie. *es-ti 'jest', het. ešzi, stind. asti, gr. ἔσσι.

3 sg. praet. -t < pie. *-t, por. stind. adadhāt 'kładł'.

1 pl. praes. -weni, 1 pl. praet. -wen. Podstawą końcówki jest element *-ye-, w indoeuropejskim stanowiący podstawę końcówki pierwszej osoby liczby podwójnej, por. stind. abharāva 'nieśliśmy (obaj)', bharāvah 'niesiemy (obaj)', goc. optativus bairaiwa.

W charakterze końcówki 1 os. pl. występuje również -meni (praes.), -men (praet.): arnummeni 'poruszamy', warnummen 'paliśliśmy'. Podstawą tej końcówki jest element *-me-, znany w tej samej funkcji w indoeuropejskim, por. stind. abharāma 'nieśliśmy', bharāmah 'niesiemy', goc. bairam 'niesiemy'.

Końcowe -i w het. -wen-i, -men-i stanowiło pierwotnie partykułę deiktyczną wskazującą na czas terażniejszy.

Końcowe -n w het. -we-n, -me-n o tyle nie jest pewnego pochodzenia, że podobnie jak w odpowiedniej końcówce greckiej -μεν -ν (φέρομεν 'niesiemy', ἔφερομεν 'nieśliśmy') reprezentować może zarówno pierwotne *-m. jak *-n.

Wyłosowe -m występuje w indoeuropejskich końcówkach osobowych jako cecha wskazująca na ich charakter preteritalny: por. stind. bharatah 'niosą (obaj)' przy abharatām 'nieśli (obaj)'. Można tedy z dużym prawdopodobieństwem podejrzewać, że rozszerzenie końcówek -wen, -men o deiktyczne -i nastąpiło stosunkowo późno, po uogólnieniu końcówek z *-m > -n na praesens i praeteritum i po przejściu w anatolijskim wyłosowego *-m w -n.

2 pl. praes. -teni, 2 pl. praet. -ten. Podstawą końcówki jest element *-te stanowiący w indoeuropejskim końcówkę 2 osoby liczby mnogiej, por. gr. φέρετε 'niesiecie', ἔφερετε 'nieśliście', goc. bairiþ 'niesiecie', stsl. berete 'bierzecie'.

Jeżeli element -n w -te-n i -te-n + i pochodził z dawniejszego *-m, to podobnej budowy jest indoeuropejska końcówka 2 os. liczby podwójnej występująca w czasach przeszłych *-tom ≡ *-to-m, por. stind. abharatam 'nieśliście (obaj)', gr. ἔφερετον 'ts.'. Jednakowoż w wedyjskim spotykamy w drugiej osobie liczby mnogiej obok -tha (praes.), -ta (praet.), również rozszerzone o element -na końcówki osobowe -thana, -tana: vadathana 'mówicie', hantana 'zabijcie'. Na tej podstawie można przypuszczać, że już w praindoeuropejskim obok podstawowej końcówki 2 os. l. mn. *-te występowała rozszerzona końcówka *-te-n(e), której kon-

tynuantami z jednej strony byłyby końcówki w wedyjskim, z drugiej w hetyckim.

2 pl. imperativi -ten = 2 pl. praet.

3 pl. praes. -(a)nzi < pie. *-(o)nti, por. ie. *bher-o-nti 'niosą', stind. bharanti, gr. φέρουσι < φέροντι, goc. bairand.

3 pl. praet. -er, -ir. Pokrewne końcówki z pewnymi trudnościami dające się wyprowadzić z pie. *-ēr(o)/*-r spotykamy w perfectum i czasach przeszłych innych języków indoeuropejskich. Hetyckiemu eter 'jedli' odpowiada łac. ēdēre (perf.). Końcowe -e może pochodzić z cechy końcówek medialnych *-o. Z kolei hetyckim formom ešer, ešir 'byli' odpowiadają formy perfectum stind. āsur. awest. ānhar^e reprezentujące ie. *āsr. W tocharskim spotykamy w praeteritum formy 3 os. l. mn. B weñāre 'mówili', A weñār^a.

3 sg. i 3 pl. imperativi -tu i -(a)ndu/-(a)ntu stanowią właściwie końcówki czasów przeszłych, tzw. sekundarne lub wtórne -t, -nt rozszerzone o element wyrażający rozkaz -u. Identyczne końcówki spotykamy w indoirańskim; stind. bharatu 'niech niesie', awest. baratu 'ts.'; stind. bharantu 'niech niosą', awest. barantu 'ts.'

Hetyckie participium na -(a)nt- urobione od czasowników przechodnich ma znaczenie bierne, preteritalne: appanz 'schwycony, pojmany' od czasownika ep- 'chwycić', adanz 'zjedzony' (wyjątkowo również 'zjadłszy') od ed- 'jeść', natomiast participium urobione od czasowników nieprzechodnich ma znaczenie czynne nieprzechodnie, preteritalne: akkanz 'zmarły' od ak(k)- 'umierać', hujanz 'zbiegły' od huja- 'biec'. Podobnie w luwijskim formant -(a)nt- ma znaczenie bierne; por. luv. waššant- 'odziały, przykryty' od waš(š)- 'odziać'.

W indoeuropejskim odpowiadający hetyckiemu -(a)nt- formant *-(e)nt-, *-(o)nt-, *-nt- tworzy zasadniczo participia praesentis activi, por. ie. *bheront- 'niosący' od *bher- 'nieść' stind. bharant-, gr. φέρωντι-, goc. bairand-. Kronasser na podstawie przykładów aššant- 'będący, istniejący, prawdziwy' od eš- 'być', ija- 'owca' < 'idące zwierzę' od ija- 'iść' wykazuje, że pierwotnie w hetyckim participia na -ant- miały znaczenie czynne i prezentywne.

Konjugacja na -hi

Indicativus praesentis	Indicativus praeteriti	Imperativus
Singularis		
1. <u>dahhi</u> 'biorę'	1. <u>dahhun</u>	
2. <u>datti</u>	2. <u>daś</u>	2. <u>da</u>
3. <u>dai</u>	3. <u>daś</u>	3. <u>dau</u> (<u>daddu</u>)
Pluralis		
1. <u>daweni</u> (<u>dummeni</u>)	1. <u>dawen</u>	
2. <u>datteni</u>	2. <u>datten</u>	2. <u>datten</u>
3. <u>danzi</u>	3. <u>dair</u>	3. <u>dandu</u>

Participium: danz

Objaśnienia:

Tylko końcówki liczby pojedynczej w deklinacji na -hi są różne od końcówek deklinacji na -mi.

Według teorii wywodzącej się od Kuryłowicza końcówki -hi, -hhi (sthet. -he), -ti (sthet. hapax -te), -i (sthet. -e) powstały na gruncie anatolijskim z praindoeuropejskich podstawowych końcówek *-H₂, *-tH₂, -o przez zespolenie ich z elementem samogłoskowym *-e oraz partykułą deiktyczną *-i. Te same podstawowe elementy rozszerzono w indoeuropejskim o *-e w *-H₂e, *-tH₂e, *-e uzyskując w ten sposób końcówki pierwszej, drugiej i trzeciej osoby liczby mnogiej perfectum ie. *-a, *-tha, *-e, por. stind. veda 'wiem', vettha, veda; gr. οἶδα, οἶσθα, οἶδε 'ts.'

Starohetycka końcówka 1 os. 1. p. -he pochodzi prawdopodobnie z *-hai < *-H₂e-i. Także w indoeuropejskim spotykamy końcówkę 1 os. 1. p. perfecti rozszerzoną o element *-i - *-ai < *-H₂e-i: stsl. vědě < *vidai, łac. vidī. Łacińska końcówka 2 os. 1. p. perfecti -is-tī też posiada w swej drugiej części element -i. Pochodzi ona prawdopodobnie z *-tai < *-tH₂e-i. Safarewicz zestawia również hetycką końcówkę 3 os. 1. p. -i (sthet. -e) z łacińską końcówką 3 os. 1. p. perfecti -it (-eit) < -eit < pie. *-e-i.

1 os. 1. p. -hun, -h_hun reprezentuje to samo -h- < pie. *-H₂, które spotykamy w prezentywnej końcówce -hi < -h-i. W pozostałych językach anatolijskich spotykamy tu końcówkę -ha: łuw. aīha 'widziałem', het. hier. aiaha 'robiłem', lik. axa,

aga 'ts.'. W hetyckim -h- rozszerzono o -un (< *-om) przeniesione z koniugacji na -mi.

2 i 3 os. 1. p. praet. -š reprezentuje prawdopodobnie rozszerzenie rdzenia o element -s, ten sam, który w indoeuropejskim stanowi cechę aorystu (gr. ἔδειξα 'pokazałem' < *-s-m). Prawdopodobnie w hetyckim spotykamy tu archaiczne formy bez właściwych końcówek osobowych.

Imperativus - jak w deklinacji na -mi. Tylko w trzeciej osobie liczby pojedynczej występuje sama cecha trybu rozkazującego -u dołączana bezpośrednio do rdzenia. Zwykle poprzedza ją właściwa końcówka osobowa, tzw. sekundarna, tak jak w daddu(= datu), analogicznym do koniugacji na -mi, gdzie do rdzenia da- dochodzi -t-u.

Medium

Indicativus praesentis	Indicativus praeteriti	Imperativus
	Singularis	
1. <u>ijahhari</u> 'idę'	1. <u>ijahhat</u>	
2. <u>ijattati</u>	2. * <u>ijattat</u>	2. <u>ijahhut</u>
3. <u>ijatta(ri)</u>	3. <u>ijattat</u>	3. <u>ijattaru</u>
	Pluralis	
1. <u>ijawašta(ti)</u>	1. * <u>ijawaštat</u>	
2. <u>ijadduma</u>	2. * <u>ijaddumat</u>	2. <u>ijaddumat</u>
3. <u>ijanta(ri)</u>	3. <u>ijantat</u>	3. <u>ijantaru</u>

Participium: ijanž

Objaśnienia:

Znaczne podobieństwo bądź identyczność końcówek czasu teraźniejszego i końcówek praeteriti medii oraz brak odpowiedników użycia elementu -ti jako cechy medialnej w indoeuropejskim każą sądzić, że wprowadzenie różnic czasowych w obrębie medium odbyło się w anatolijskim dość późno.

Element -ti (później również -t) w końcówkach medialnych pochodzi może od partykuły *-dhi, znanej dobrze z praindoeuropejskiego imperatiwu drugiej osoby liczby pojedynczej: pie. *idhi 'idź', gr. ἰδί, stind. ihī, het. it; ie. *kludhi 'słuchaj', gr. κλύει, stind. šrudhi. W języku starohetyckim -ti występowało zarówno przy końcówkach praesentis medii, jak przy końcówkach praes-

teriti i imperativi. W późniejszym hetyckim zróżnicowano użycie -ti dla czasu teraźniejszego, -t dla praeteritum i imperatiwu. Był to skutek analogii do stanu końcówek w koniugacjach strony czynnej, gdzie końcowe deiktyczne -i wskazywało na praesens, por. epteni 'chwytacie', epten 'chwyciliście; chwyćcie'.

Element -ri odpowiada indoeuropejskiemu -r w końcówkach mediopasywnych języków italskich, celtyckich, frygijskiego i tocharskiego, por. w 3 os. l. p. het. -tta-ri przy łac. -tur, ir. -thar, fryg. -top, toch. A B -tār. Końcówki z wygłosowym -r w językach indoeuropejskich różnią się od odpowiednich końcówek hetyckich tym, że nie dodano do nich prezentywnej cechy -i. Jednak w iryjskim obok końcówki 3 os. l. p. -thar < *-tor, występuje również -thair < *-tori. obok końcówki 3 os. l. mn. -tar < *-ntor - tair < *-ntori. Zresztą w anatolijskim końcowy element mediopasywny -r (bez -i) również występuje. W hetyckim spotykamy imperatywne końcówki 3 os. l. p. i mn. -taru, -ntaru, gdzie do końcówek z wygłosowym -r dodano cechę imperatiwu -u. w palajskim występuje zaś końcówka 3 os. l. p. medii -tar w słowie kitar 'leży'(por. het. kitta, kittari 'ts.').

Hetyckie końcówki medialne w liczbie pojedynczej wykazują niejaki pokrewieństwo z końcówkami koniugacji na -hi.

Podstawa końcówek 1 os. l. p. medii -ha- (z rozszerzeniami -h̄hari, w praeteritum -h̄hat) reprezentuje zapewne pie. -H₂-, podobnie jak końcówka 2 os. l. p. medii -tta- (rozszerzenia: -ttati, -ttat) - pie. *-tH₂-. Obie końcówki w swych formach podstawowych zaświadczone są w postaciach -ha, -ta w starohetyckiej odmianie medium czasownika pah̄haš- 'strzec, pilnować': 1 os. l. p. pah̄hašha, 2 os. pah̄hašta. Podstawowa końcówka -ha poprzedzona samogłoską tematyczną -a- i rozszerzona o -ri w postaci -ah̄hari daje się zestawić z italo-celtycką końcówką 1 os. l. p. mediopassivi *-ōr < *-oHor, łac. sequor 'następuję', ir. sechur. Archaiczna końcówka -ha zaświadczona jest w medium koniugacji atematycznej: het. ešha 'siedzę' < *ēšHo. Forma hetycka jest bardzo bliska stind. āse < *ēšHo < *-Ho-1. Tak więc najdawniejsza końcówka 1 os. l. p. mediopassivi daje się zrekonstruować w postaci *-Ho.

Końcówka 2 os. l. p. medii miała pierwotnie w hetyckim postać -ta (pah̄hašta 'pilnujesz'), później rozszerzono ją o partykułę -t(i): praes. -ttati, praet. -ttat. Prawdopodobnie hetycka

końcówka 2 sg. medii -ta reprezentuje pie. *-tHo oboczne do *-tHe. Ivanov słusznie zakłada zanik spółgłoski laryngalnej w rozpatrywanej tu końcówce hetyckiej. Do podstawy *-tHo/*-tHe w dialektach indoeuropejskich sporadycznie dodawano -r lub -i, por. stir. -ther (w 2 sg. *indicativi deponentis*, np. sechther 'sequeris'), obok archaiczniejszego -the (w 2 sg. *imperativi deponentis*); toch. 2 sg. *praes. medii* A -tār, B -tar, 2 sg. *praet. medii* A -te, B -tai; stind. 2 sg. *praes. medii* -thāh prawdopodobnie pochodzące z *-tha z dodatkiem -as pod wpływem końcówki 2 os. 1. p. *activi* -(a)s. Analogię do budowy rozpatrywanej tu końcówki staroindyjskiej znajdujemy w łacińskiej końcówce 2 os. 1. p. *passivi* -ris < -re + s.

Imperativus 2 os. 1. p. medii wyróżnia się typowo hetycką końcówką złożoną: sthet. -huti, het. -hut. Ivanov widzi tu dawną formę na spółgłoskę laryngalną, zespoloną z partykułami: *-H-u-dhi. Partykuła -t(i) reprezentująca pie. *-dhi występuje tu w swojej podstawowej we fleksji czasownika funkcji końcówki *imperatiwu* drugiej osoby liczby pojedynczej.

Końcówka 3 os. 1. p. medii -tta, -tta- (*praes.* -tta, -tta-ri, *praet.* -tta-t) odpowiada ie. *-to (gr. ἔ-δο-το wenet. zo-to 'dał'). Jej rozszerzenie w postaci -tta-r-i znajduje odpowiednik w indoeuropejskiej końcówce *-tor (fryg. -top, łac. -tur). Właściwością języka hetyckiego jest dołączenie do elementu -r prezentywnej cechy -i. O dającej się sprowadzić do tej samej praformy *-tori końcówce mediopasywnej w języku iryjskim wspominaliśmy wyżej.

Archaiczniejszą końcówkę 3 os. 1. p. medii stanowi -a zaświadczone w koniugacji atematycznej w formie eša 'siedzi' < *ēso obok ešari 'ts.'. Archaiczna forma stind. šaye 'leży' pochodzi z *Kej-o-i. Końcówki o podstawie *-to- zarówno w anatolijskim, jak w indoeuropejskim, wyparły dawniejszą końcówkę *-o, po której pozostały ledwo ślady.

Końcówką 1 os. 1. mn. medii jest w hetyckim -wašta, -wašta- (*praes.* -wašta, -wašta-ti, *praet.* -wašta-t). W charakterze końcówki 1 os. 1. mn. *mediopassivi* w praindoeuropejskim występowały dwie analogicznie utworzone formy *-me-dhə z wariantem *-me-s-dhə i *-ue-dhə z wariantem *-ue-s-dhə. Formy ze śródgłosowym -s- należy uważać za pierwotne końcówki prezentywne (tzw. *prymarne*), formy bez śródgłosowego -s- - za końcówki *preteritalne*

(tzw. sekundarne). Końcówki te zbudowano na podstawie końcówki 1 os. l. mn. activi *-me (preteritalnej, archaiczniejszej) i końcówki *-me-s (prezentywnej, późniejszej) oraz na podstawie odpowiadających wyżej wymienionym końcówkom i analogicznie zbudowanym *-ue, *-ue-s. Te ostatnie wraz z medialną końcówką *-ue-dhe przeszły w indoeuropejskim do systemu liczby podwójnej. Hetyckiemu -wašta < *-uosdhe < *-ue-s-dhe najbliższe budową jest gr. hom. -μεσθα. Częstsze w grece -μεθα < *-medhə ma dokładny odpowiednik w indoiranśkim: stind. -mahī. Prajęzykowe *-medhə jest również podstawą tocharskich końcówek: A -mät, B -mtte (1 pl. praet. medii), A -mtär, B -mttär (1 pl. praes. medii).

Końcówka 2 os. l. mn. medii -duma, -dduma, -ttuma, z rozszerzeniem -ttumari ma odpowiednik w luwiskiej końcówce -tuwa, -tuwari 'ts.'. Późniejsze hetyckie formy praeteriti i imperativi otrzymują końcowe -t < *-dhi. Sthet. -duma (pahhašduma 'pilnujcie') stanowi wariant fonetyczny praformy kontynuowanej także przez luwiską końcówkę -tuwa. Spotykamy tu dość częste w hetyckim przejście u w m. Anatolijska końcówka 2 os. l. mn. medii *-duya daje się wywieść z prapostaci *-dhuo > *-dhuo odznaczającej się wokalizmem -o- w stosunku do indoeuropejskiej końcówki 2 os. l. mn. medii *-dhue > *-dhue zaświadczonej w gr. -σθε (≡ -σ- z tematu czasownikowego + -σ(ϕ)ε), stind. -dhve < *-dhuc-i lub *-dhue-i, awest. -duye. Bliska wokalizmem końcówce anatolijskiej jest indoeuropejska końcówka preteritalna 2 os. l. mn. medii *-dhyom (*-dhuo + element wskazujący na przeszłość *-m), stind. -dhvam, awest. -ōwæm, gr. -σθον w 2 os. dualis medii (-σ- z tematu czasownikowego + -σ(ϕ)ον). Mniej uzasadnione jest wyprowadzanie het. -duma z *-dhum- z wokalizmem na stopniu redukcji w stosunku do stopnia pełnego w ie. *-dhyom. Het. -duma, luv. -tuwa rozszerzano także o cechę -ri według końcówek trzeciej osoby medii, gdzie mamy -ta i -ta-ri (sg.), -nta i -nta-ri (pl.).

Końcówka 3 os. l. mn. medii -nta rozszerzona następnie w -ntari, preteritalne -ntat i imperatywne -ntaru, pochodzi z ple. *-nto < *-nt-o. Wygłosowe *-o stanowiło cechę medii dodaną do podstawowej (preteritalnej) końcówki 3 os. pl. activi -nt. Końcówka *-nto zaświadczona jest w indoeuropejskim przez gr. -ντο, stind. -nta (preteritalne), goc. -nda (prezentywne). Prawdopodob-

nie łacińska końcówka 3 os. l. mn. passivi -ntur reprezentuje dawniejsze *-nter, stanowiące bliski odpowiednik hetyckiego -ntari.

III. Składnia

Przechodzimy do krótkiego omówienia cech składni hetyckiej, zwłaszcza tych, które wskazują na archaiczny charakter języka hetyckiego i tych, które wykształciły się pod wpływem obcym (nieindoeuropejskim) i jako takie różnią język hetycki od innych języków naszej rodziny.

Do osobliwości składni języka hetyckiego należy brak opozycji liczby pojedynczej i mnogiej w ablatiwie i narzędniku. Tak jak w języku greckim, w hetyckim występuje orzeczenie użyte w liczbie pojedynczej, jeżeli podmiot stanowi rodzaj nijaki w liczbie mnogiej.

Kierunek wyraża się w hetyckim zwykle za pomocą dativo-lokatiwu, bardzo rzadko zaś za pomocą akkuzatiwu. Również w staroindyjskim występuje miejscownik na oznaczenie kierunku. Hetyckiej składni peruni parhanzi 'gonią na skałę' odpowiada wedyjska: devesu gacchati 'idzie do bogów (między bogów)'. Wydaje się więc, że znamienne dla języka hetyckiego używanie dativo-lokatiwu na oznaczenie kierunku jest dawną cechą składni hetyckiej i wywodzi się z uogólnienia jednej z ubocznych funkcji miejscownika w praíndoeuropejskim⁷⁷.

W języku hetyckim występuje stanowiący składniową kalkę z akadyjskiego⁷⁸ genetivus zastępujący nie utworzony derywat, np. waštulaš 'grzesznik' (= gen. od waštul 'grzech'), tajazilaš 'złodziej' (= gen. od tajazil 'kradzież'). Genetivus zastępować mo-

⁷⁷ Niektóre czasowniki oznaczające czynność skierowaną ku czemuś wiążą się w językach indoeuropejskich z miejscownikiem (lub zastępującym go przypadkiem synkretystycznym, datiwem), np. czasowniki znaczące 'kłaść' i 'padać': stind. dhā-, gr. τίθημι, łac. pōnō; stind. pat-, gr. πίπτω. Por. K. B r u g m a n n, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*, Strassburg 1904, s. 425.

⁷⁸ Por. J. F r i e d r i c h, *Hethitisches Elementarbuch*, Bd 1, Heidelberg 1940, § 223; § 363.

że także przymiotnik, np. dan pedaš 'drugorzędny' (dosł. 'drugiego miejsca').

Ponieważ przymiotniki w hetyckim nie mają stopni, stopniowanie w tym języku, podobnie jak w tocharskim i ormiańskim⁷⁹, odbywa się sposobem czysto składniowym. Przy porównaniu brakujący gradus comparativus zastępuje się przymiotnikiem użytym obok dativo-lokatiwu przedmiotu porównywanego. Brakujący gradus superlativus przymiotnika zastępuje ta sama konstrukcja z dodaniem przymiotnika humanteš 'wszyscy' użytego w dativo-lokatiwie liczby mnogiej, np. DINGIR^{MES} -naš humandaš DZašhapunaš šall-iš, co w dosłownym tłumaczeniu znaczy 'wśród wszystkich bogów Zašhapuna (jest) wielki', poprawniej zaś: 'Zašhapuna jest największym spośród (wszystkich) bogów'.

Przyimki występują w języku hetyckim zawsze w charakterze postpozycji: šer, šara 'na', šuhhi šer 'na dachu', šuhhi šara 'ts.'. Podobnie w języku wedyjskim⁸⁰ przyimki kładzie się zwykle po imieniu użytym w odpowiednim przypadku, np. prthivyam adhi 'na ziemi'. Stan w hetyckim wywodzić znowu należy z uogólnienia cechy składni, typowej dla wczesnego etapu rozwoju języka praindoeuropejskiego. W języku starohetyckim zaimki dzierżawcze stanowią zawsze enklityki: miš 'mój', siš 'jego (suus)', attaš-miš 'mój ojciec', attaš-siš 'jego ojciec'. W nowohetyckim zastąpiono je dopełniaczem zaimka osobowego: ammel attaš 'mój ojciec'.

Język hetycki posiada specyficzne spójniki łączące zdania: nu 'teraz, a, i' (etymologicznie odpowiadające stind. nu, gr. vú, goc. nu, stsl. nъ), ta 'i' (być może związane etymologicznie ze słow. da 'i'), su 'i'. Charakterystyczne też dla tego języka

⁷⁹ Ogólnie przyjmuje się, że wymienione peryferyjne języki indoeuropejskie utraciły stopnie przymiotnika pod wpływem substratu nieindoeuropejskiego. Podobny proces miał później miejsce w językach nowoindyjskich. O utracie stopniowania fleksyjnego w tocharskim p. E. B e n v e n i s t e, Tokharien et indo-européen, [w:] Festschrift H. Hirt, Bd. 2, s. 230.

⁸⁰ Późniejszy sanskryt ograniczył w ogóle rolę przyimka w stosunku do zakresu jego użycia w wedyjskim, aczkolwiek również w języku Wed użycie przyimków jest o wiele rzadsze i mniej konsekwentne niż w innych językach indoeuropejskich, zwłaszcza później zaświadczonych - por. B u r r o w, op. cit., rozdz. 6, § 3.

jest częste używanie enklitycznych partykuł, jak: -wa (używane przy cytowaniu czyichś słów), -pat 'właśnie, też' (etymologicznie odpowiadające lit. pāt 'właśnie', łot. pat 'nawet, właśnie'⁸¹), -ma 'zaś' (: gr. *tess.* -μὰ 'ale').

Składnia hetycka nie zna podrzędnych zdań celowych i skutkowych. Spójnikiem zdań przyczynowych jest kuit (formalnie identyczne z zaimkiem kuit 'co'). W zdaniach warunkowych używa się spójnika man 'jeżeli'. Tenże spójnik rozszerzony o partykułę -a (mana) wprowadza zdania przyzwalające.

---

⁸¹ Dalsze odpowiedniki u B r u g m a n n a, op. cit., s. 619. Są to również enklityki: gr. *ποτε*, -*πτε*, łac. -pte.

R o z d z i a ł 2

ANATOLIJSKIE KONTYNUANTY PRA INDOEUROPEJSKICH SPÓŁGŁOSEK LARYNGALNYCH

Teoria laryngalna powstała ze studiów nad przegłosem w językach indoeuropejskich, szczególnie ze studiów nad przegłosem samogłoski długiej.

Zaczątek teorii laryngalnej stanowią tezy Ferdinanda de Saussure'a wyrażone w wydanej w pierwszym okresie jego naukowej działalności pracy pt. "Mémoires sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes" (Lipsk, 1879). De Saussure przyjmował mianowicie pochodzenie indoeuropejskich samogłosek długich $\bar{e}$, $\bar{a}$, $\bar{o}$ ze zrostu podstawowej samogłoski krótkiej z tak zwanymi współczynnikami sonantycznymi A , O , odpowiadającymi sonantom r , l , m , n , j , u . Założywszy, że podstawową samogłoską krótką jest e , można tezy de Saussure'a sprowadzić do następujących równań:

$$\bar{e} \leq eA; \quad \bar{a} \leq eA; \quad \bar{o} \leq eO.$$

Do podobnych jak de Saussure wniosków dochodził niezależnie od niego w tym samym czasie Hermann Møller ("Englische Studien" 1879, N° 3). Møller, który próbował wykazać pokrewieństwo języków indoeuropejskich z semickimi, przeniósł znaną z fonetyki semickiej nazwę "laryngalnych" na "współczynniki sonantyczne" de Saussure'a.

Wcześniej nawiązywali do teorii de Saussure'a Holger Pedersen ("Vergleichende Grammatik der keltischen Sprachen" 1909, Bd 1, s. 177 i n.) i Albert Cuny ("Revue des Études Anciennes", 1909; 1910; "Revue de Phonétique" 1912, 2).

Klasycznej postaci nabrała teoria laryngalna w ujęciu Jerzego Kuryłowicza, który poświęcił jej wiele rozpraw. Wymienimy tutaj trzy jego prace: 1) "Les effets du $\bar{e}$ en indo-iranien" ("Prace

Filologiczne" 1927, XI, s. 201-243); 2) "e indoeuropéenne et h hittite" ("Symbolae in honorem J. Rozwadowski" 1927, I, s. 95-104; 3) "Etudes indoeuropéennes" 1935, I, rozdz. 2; "Sur les éléments consonantiques disparus en indoeuropéen". Kuryłowicz w pracy "e indoeuropéenne et h hittite" nawiązuje do teorii de Saussure'a, koryguje ją i uzupełnia. Słabą stroną tej teorii był różny rezultat dwu przykładów zrostu podstawowej samogłoski krótkiej z założonym jako jednakowy współczynnikiem sonantycznym A : $\bar{e} \leq eA$, $\bar{a} \leq eA$. De Saussure niezupełnie wyzwolił się od poglądu Augusta Schleichera, który uważał, że podstawowa samogłoska (a) rozszczepiła się w zachodnich językach indoeuropejskich na e , o , a . podczas gdy indoirañska monotonia a jest archaizmem oddającym prajęzykowy stan pierwotny.

Kuryłowicz na miejsce współczynnika sonantycznego A przyjął dwa różne elementy spółgłoskowe $\bar{a}_1$ i $\bar{a}_2$, zmieniając również symbol $\bar{a}$ na $\bar{a}_2$ (trzeci element spółgłoskowy). Ten odznaczający się nadzwyczajną przenikliwością uczony oparł swoje wnioski na skrupulatnych badaniach śladów po laryngalnych w indoirañskim i w grece, szczególne jednak znaczenie dla jego nowatorskiego ujęcia teorii laryngalnej miało przebadanie materiału fonetycznego języka hetyckiego.

Mimo faktu, że uzasadniające tezy teorii laryngalnej przykłady hetyckie, zapewne wskutek niepełnego zachowania się słownictwa tego języka, nie są tak liczne, jak przykłady aryjskie i greckie, są one o tyle ważne, że, jak to ustalił Kuryłowicz, w hetyckim zachowały się kontynuanty praindoeuropejskich $\bar{a}_2$ i $\bar{a}_3$ w postaci spółgłoski h .

Natomiast dla założonej praindoeuropejskiej laryngalnej $\bar{a}_1$ nie znalazł Kuryłowicz w hetyckim, podobnie jak w innych językach indoeuropejskich, żadnego spółgłoskowego kontynuantu i przyjął, że zanikła.

Aby przybliżyć główne założenia teorii laryngalnej, która wprowadza nowy sposób rekonstrukcji wokalizmu indoeuropejskiego, a także wzbogaca system spółgłoskowy prajęzyka o kilka wariantów spółgłoski krtaniowej, przytoczymy w pewnym uproszczeniu dwa podstawowe dla rozważań na temat hetyckich kontynuantów pie. e prawa.

Kuryłowicz w pracy "Etudes indoeuropéennes" (s. 28 i n.) określa całość swoich twierdzeń jako teorię e spółgłoskowego - $\bar{a}$.

Ponieważ symbol $\underline{a}$, oddający w transkrypcji stosowanej przez Kuryłowicza laryngalną, nazbyt sugeruje związek tego, jak go definiuje sam twórca teorii, "elementu spółgłoskowego" ze schwa indogermanicum - samogłoską na stopniu redukcji $\underline{a}$, będziemy posługiwać się dla oddania laryngalnej, która przecież stanowiła jakąś spółgłoskę krtaniową, symbolem $\underline{H}$.

Oto zapowiedziane wyżej prawa sformułowane przez Kuryłowicza:

1) Samogłoski długie znane w językach indoeuropejskich jako $\bar{e}$, $\bar{a}$, $\bar{o}$ pochodzą ze ściągnięcia się samogłoski krótkiej $\underline{e}$ z jednym z trzech elementów spółgłoskowych $\underline{H}_1$, z których $\underline{H}_1$ nie wpływa przy kontrakcji na zmianę barwy poprzedzającej je samogłoski $\underline{e}$, $\underline{H}_2$ zmienia barwę poprzedzającej je samogłoski na $\underline{a}$, $\underline{H}_3$ zmienia zaś barwę poprzedzającej je samogłoski na $\underline{o}$ ⁸².

Prawo daje się przedstawić w postaci równań:

$$\underline{e} + \underline{H}_1 \supseteq \underline{e}; \quad \underline{e} + \underline{H}_2 \supseteq \underline{a}; \quad \underline{e} + \underline{H}_3 \supseteq \underline{o}.$$

2) Wyrazy indoeuropejskie zaczynające się od samogłosek $\underline{e}$, $\underline{a}$, $\underline{o}$ utraciły nagłosowe spółgłoski laryngalne $\underline{H}_1$, $\underline{H}_2$, $\underline{H}_3$. Pierwsza z nich $\underline{H}_1$ zanikając nie powodowała zmiany barwy podstawowej samogłoski $\underline{e}$, druga $\underline{H}_2$ zanikając powodowała zmianę barwy podstawowej samogłoski na $\underline{a}$, trzecia $\underline{H}_3$ powodowała zmianę barwy podstawowej samogłoski na $\underline{o}$.

Prawo daje się przedstawić w postaci równań:

$$\underline{H}_1 + \underline{e} = \underline{e}; \quad \underline{H}_2 + \underline{e} = \underline{a}; \quad \underline{H}_3 + \underline{e} = \underline{o}.$$

Laryngalna $\underline{H}$ przed samogłoską w zależności od swego charakteru decyduje o barwie samogłoski. Języki indoeuropejskie poza anatolijskimi utraciły zupełnie laryngalne przed samogłoskami w nagłosie. Śladem po laryngalnej jest w tych językach tylko barwa poszczególnych samogłosek $\underline{e}$, $\underline{a}$, $\underline{o}$. W hetyckim, a także w innych językach anatolijskich, zachowały się kontynuanty pra-indoeuropejskich laryngalnych w postaci spółgłoski $\underline{h}$ (het. hier. $\underline{h}$, lik, χ).

⁸² Prof. Jerzy Kuryłowicz w przesłanych mi uwagach podkreślał, że kontrakcja samogłoski krótkiej z $\underline{H}$, dająca w wyniku samogłoskę długą, zachodziła jedynie przed spółgłoską, ewentualnie w wygłosie.

Wypracowaną przez Kuryłowicza teorię laryngalną zastosowali dalej w badaniach fonetyki języka hetyckiego E. Benveniste (r. 1935; 1963), W. Couvreur (1937), H. Pedersen (1938), H. Hendriksen (1941), E. H. Sturtevant (1942; 1951), R. A. Grossland (1951), L. Zgusta (1951), J. Puhvel (1960).

Kuryłowicz tak wnikliwie przebadał w swej pionierskiej pracy "eindoeuropäische et h hittite" materiał hetycki, że późniejsze ujęcia teorii laryngalnej są zwykle tylko próbami skomplikowania bądź uproszczenia jego systemu. Autorzy późniejszych prac zmieniają symbole, operują jednak po większej części tymi danymi, które wprowadził Kuryłowicz. Benveniste wykorzystał jednak osiągnięcia teorii laryngalnej w swoich badaniach nad rdzeniem indoeuropejskim. Spośród innych godzi się wymienić Pedersena, który w pracy "Lykisch und Hittitisch" wykazał, że hetyckiemu h odpowiada likijskie χ , a w pracy "Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen" wskazał na przykłady zachowania w hetyckim praindoeuropejskiej laryngalnej H_1 : hekur 'wierzchołek' <pie. * H_1 egur-; henkan 'śmierć' <pie. * H_1 enkon-.

Trzeba nadmienić, że część indoeuropeistów odnosi się do teorii laryngalnej sceptycznie, choć nie wrogo, jak np. Julius Pokorny, który tylko w wyjątkowych wypadkach odwołuje się do rekonstrukcji laryngalistów w swoim pomnikowym dziele "Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch" (Bern 1959), lub H. Frisk, stwierdzający we wstępie do swojego "Griechisches Etymologisches Wörterbuch" (Heidelberg 1960), że nie zyska więcej jasności przedstawienie indoeuropejskiego rdzenia * a_2 - (gr. $\alpha\gamma$, łac. $ag\bar{o}$, stind. $aj-$), jeżeli go się zapisze w zgodnej z teorią laryngalną postaci * a_2e_2 -. Kronasser był jednak otwartym przeciwnikiem teorii laryngalnej. Uważał ją za nieporozumienie polegające na przypisywaniu nadmiernego znaczenia hetyckiemu h, które według jego opinii miało być wtórne pochodzenia. A przecież dane innych języków anatolijskich świadczą o tym, że hetyckie h zostało odziedziczone po praanatolijskim. Spółgłoska ta stanowi w hetyckim relikwium pochodzący z pradawnych czasów i choćby dlatego nie można traktować jej podobnie, jak sporadycznie pojawiającego się w różnych językach indoeuropejskich pasywniczego h, do którego odwoływał się Kronasser^{B3}. Metoda kryty-

^{B3} Kronasser, op. cit., s. 79 i n.

ki tego badacza nie ma siły przekonywania. Powinien on bowiem zbijać poszczególne przykłady i zasady teorii laryngalnej, mające znaczną moc dowodową, a nie zaprzeczać jej w ogóle.

Prawdą jest, że również nieindoeuropejski język hetycki (protohetycki) i język hurycycki posiadały spółgłoskę h i że spotykamy ją stosunkowo często w hetyckich wyrazach zapożyczonych i w nazewnictwie autochtonicznym.

Niemniej występująca w rdzennie hetyckich wyrazach mających etymologiczne nawiązania indoeuropejskie, a także w hetyckich końcówkach fleksyjnych, spółgłoska h nie jest innowacją tego języka, gdyż hetyckie h ma dokładne odpowiedniki w h (χ) występującym w pokrewnym słownictwie i w formantach innych indoeuropejskich języków anatolijskich:

het. huhhaš 'dziadek', het. hier. huhe-, lik, χuga- 'ts.';

het. hannaš 'babka', lik. χñna- 'ts.';

het. hantezziš 'przedni, dostojny, pierwszy', luw. handawatt-,
lik. χñtawata 'przywódca';

het. haššaš 'ognisko', luw. haššanitti- 'ts.';

het. haštai- 'kości', luw. hašša- 'ts.';

het. ešhanuwant- 'okrwawiony', luw. ašhanuwant- 'ts.';

het. išhija- 'wiązać', luw. hišhija- 'ts.';

het. -h-, -ha- w końcówkach 1 os. l. p., np. w 1 os. l. p. praet. mediš ešhahati, ešhati 'siedziałem', ijahhat 'szedłem, kroczyłem', z którymi pozostaje w związku południowoanatolijska końcówka 1 os. l. p. praeteriti activi: luw. -ha, het. hier. -ha, lik. -χα, -ga.

Indoeuropejskie etymologie wymienionych wyżej słów podamy w dalszych partiach tegoż rozdziału.

Tak więc bez dużego ryzyka błędu można przyjąć, że języki anatolijskie odziedziczyły spółgłoskę h po swoim przodku - praanatolijskim, po języku, którego istnienie trzeba datować na III tysiąclecie p.n.e. Uznając to założenie za słuszne łatwiej przyjąć - nasuwający się również po przebadaniu śladów laryngalnych w takich szczególnie językach, jak greka, indoirañskie, ormiański - wniosek, że język praindoeuropejski posiadał w swoim systemie fonologicznym fonemę laryngalną.

Trudno jednak z całą pewnością i dokładnością sprecyzować, jaką głoskę stanowiła praindoeuropejska laryngalna. Kuryłowicz podkreśla jej charakter spółgłoskowy, Sturtevant przyjmuje wy-

łącznie laryngalne spółgłoskowe. Spółgłoskowy charakter laryngalnej lub, mówiąc ściślej, kontynuantów praindoeuropejskiej laryngalnej jest wyraźnie poświadczony przez dane anatolijskie.

Natomiast twierdzenie, że spółgłosce laryngalnej odpowiada również samogłoska laryngalna, jak sądzą Benveniste i Beekes, jest o tyle dyskusyjne, że podawane jako kontynuanty pie. H samogłoskowego (= H) samogłoski greckie (α, ε, ο) i hetyckie a mogą stanowić nie tyle kontynuanty samej laryngalnej, ile elementu samogłoskowego na stopniu redukcji, towarzyszącego artykulacji tej spółgłoski krtaniowej.

Natura praindoeuropejskiej laryngalnej, innymi słowy: spółgłoski krtaniowej H, jest o tyle złożona, że - jak ustalono - istniały różne warianty tej spółgłoski, które powodowały różne zabarwienie sąsiadującej z nimi samogłoski podstawowej e.

Najprawdopodobniej w języku praindoeuropejskim występowały trzy spółgłoski laryngalne: H₁ - nie powodująca zmiany barwy sąsiadującej samogłoski, H₂ - powodująca zabarwienie sąsiadującej samogłoski na a i H₃ - powodująca zabarwienie sąsiadującej samogłoski na o.

Konkretne przykłady na możliwość występowania podobnych spółgłosek krtaniowych czerpie się z języków semickich, gdyż anatolijskie (hetyckie) h, będące kontynuantem praindoeuropejskiej laryngalnej, mogło być już artykułowane jako spirant tylnojęzykowy odpowiadający polskiemu lub niemieckiemu ch (= χ).

W każdym razie hetyckiemu, luwijskiemu i palajskiemu h odpowiada likijski χ, co może świadczyć na korzyść założenia, że hetyckie h było właśnie spirantem tylnojęzykowym.

Jak wiadomo, inne nieanatolijskie języki indoeuropejskie w ogóle nie posiadają kontynuantów praindoeuropejskiej spółgłoski laryngalnej, a ślady po jej zaniku, jak: barwa samogłoski, iloczność, ewentualnie przydech - dla prób rekonstrukcji artykulacji pierwotnej laryngalnej wnoszą niewiele.

W pisowni hetyckiej spółgłoski występujące w śródgłosie między dwiema samogłoskami oddawane były bądź pojedynczym znakiem, np. -t...-, -...t-, bądź dwoma znakami (podwójnie), np. -...t-t...-: ú-it-ti 'w roku'. Zdaniem Sturtevanta, podzielanym zresztą przez wielu hetytologów, pojedynczo zapisywane spółgłoski śródgłosu wymawiano dźwięcznie (uatar 'woda', por. gr. ὕδωρ, stind. udakam, stśł. voda), natomiast spółgłoski oddawane dwoma

znakami wymawiano bezdźwięcznie (hitti 'w roku', por. gr. ἔτος, łac. vetus). Również kontynuanty praindoeuropejskiej laryngalnej są w śródgłosie zapisywane pojedynczym znakiem h lub podwójnie hh.

Sturtevant zgodnie z przyjętą przez siebie ogólną zasadą wymowy hetyckich spółgłosek sądzi, że odmienny zapis h lub hh oddaje opozycję dźwięcznej (h) w stosunku do bezdźwięcznej (χ). Sprawa daleka jest od ostatecznego wyjaśnienia.

Można jednak zauważyć, że likijskie kontynuanty laryngalnych oddawano przez χ (tak zwykle w nagłosie) lub przez g, przy czym hetyckiemu hh w wyrazie huhhaš 'dziadek' odpowiada wbrew naszemu oczekiwaniu właśnie dźwięczne g; χuga. Jednak Hesychios dostarcza nam glossy: γυγαί = πάπποι, a z onomastyki greko-lydijskiej znamy imiona Γύωνν i Γύνης. Ponadto likijskiemu Arppaxuhe odpowiada greckie Ἀρπάχου. Prawdopodobne jest tedy, że w likijskim bezdźwięczny spirant tylnojęzykowy χ przechodził w dźwięczny h i proces ten w początkowym stadium dotyczył śródgłosu, gdzie χ występowało w położeniu między samogłoskami z natury dźwięcznymi.

Przy tym założeniu zestawienie hetyckiego huhhaš z likijskim χuga < *χuxa- mogłoby być argumentem na rzecz tezy, że dwojgkich zapisów het. h/hh nie należy traktować jako opozycji między spółgłoską dźwięczną a bezdźwięczną.

Z drugiej strony oddanie greckiej nazwy plemiennej Ἀχαιῶν hetyckim terminem Ahhiyawa- pozwala wnioskować, że w okresie Nowego Królestwa Hetyckiego, a więc w przybliżeniu w latach od 1450 do 1200 p.n.e., anatolijska spółgłoska h (hh) była artykułowana jako bezdźwięczna; w najdawniejszej wymowie greckiej χ ma wartość fonetyczną kh. To, że greckiemu kh odpowiada w tym zapożyczeniu hetyckie hh daje się wyjaśnić możliwością pośrednictwa dialektów anatolijskich, które przekształcały k w h (por. pal. amu- 'pić' przy het. eku-, aku- 'ts.' i przykłady Pedersena w "Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen", § 106 oraz Ivanova w "Chettskim jazyku" s. 87).

Jeszcze inny punkt widzenia reprezentuje Couvreur, a po nim Ivanov. Učení ci uważają, że zapisy h i hh oddają dwa różne kontynuanty praindoeuropejskich laryngalnych. Według Couvreura hh stoi na miejscu pie. H₂; h zaś na miejscu pie. H₃; pahhur 'ogień' kontynuować ma pie. *peH₂ur (ie. *pāur; rekonstrukcja sta-

nu praindoeuropejskiego z laryngalną pochodzi już od Kuryłowicza, restytuującego *peə₂ur), lahui 'leje' (la-a-hu-i) - pie. *leH₂u- (ie. *lou-); gr. λούω 'myję', łac. lavō⁸⁴. Couvreurowi odmówił słuszości Hendriksen⁸⁵, wskazując na niekonsekwentne używanie pisowni h/hh przy rdzeniu lahu-/lahhu-. Obok lahui występuje np. forma 2 os. l. mn. imperativi lahhuwaten.

Ivanov z kolei przyjmuje, że podwójne hh oddaje pie. H₂ (het. newahh- 'odnawiać' odpowiada łac. novā-re), a h oddaje pie. H₁ (het. mehur 'czas' odpowiada gockiemu mēl 'czas', stśł. mēra 'miara', mēsēcē 'miesiąc', gr. μήν 'miesiąc').

W istocie podobne wywody i zestawienia mogą być iluzoryczne, gdyż w języku hetyckim zachowało się zaledwie kilka przykładów na h/hh po samogłosce odpowiadającej indoeuropejskim samogłoskom długim. Przy tym wartość H w pie. *peHur i *leHu- jest tradycyjnym przedmiotem sporów. Wydaje się, że najsluszniej postąpił Kuryłowicz, który graficznym wariantom h/hh nie przydawał w kwestii laryngalnych znaczenia.

A oto przykłady zachowania w hetyckim kontynuantów praindoeuropejskich laryngalnych.

I. Hetyckie h jako kontynuant praindoeuropejskiego H przed samogłoską w nagłosie

A. Hetyckie h pochodzące z praindoeuropejskiego H₁ - nie wpływające na zmianę barwy następującej po nim samogłoski

Jeżeli zdarzy się, że hetycka samogłoska występuje w postaci (h)a-, to zawdzięcza zmianę swej barwy apofonii typu ie. *uegh-/*uoğh- (stśł. vezq/vozē):

hekur, hegur 'wierzchołek' < pie. *H₁egur: ie. *eg^ur-o-/*og^r-o-, w stind. agrem 'czubek, początek', agrimah 'pierwszy'; gr. ὄβριμος 'potężny, olbrzymi';

⁸⁴ Za dźwięcznością H₂ może przemawiać przypuszczalne u-
dźwięczenie p w stind. pihati 'pije', ir. ibid 'ts.', łac. bi-
bit (z asymilacją) 'ts.' < *piheti < *pi-ph₂-e-ti od rdzenia
peH₂- 'pić': stind. pā-, pā-ti 'pije', aor. a-pā-t, gr. πῖ-
πι, πῖ-πῶ-μα, πῖμα 'napój', łac. pō- (pōtum, pōtor, pōculum).

⁸⁵ Hendriksen, op. cit., s. 22.

henkan, hinkan 'śmierć' < pie. *H₁enk-/*H₁nek-: ie. *neġ- 'zglądzić, zginąć', łac. nex 'śmierć, zabójstwo', stind. našati, našyati 'ginie', bret. ankou 'śmierć' < *nku-, toch. A nāk- 'prze-
mijać';

hink-, henk- (3 pl. praes. act. hinkanzi) 'wręczać, oddawać, przydzielać' < pie. *H₁enk-/*H₁nek-: ie. *enġ-, *onġ-/*neġ- 'osiągać, odnieść, nieść', gr. ἔν-εἴν-εἴν infinitivus supletywny do φέρω 'niosę', ὄγκος 'ciężar', stind. aṃsaḥ 'udział', stsl. nesq 'niosę', lit. nešù 'ts.';

hink- 'kłaniać się', (3 pl. hinkanzi, 1 sg. z odpodobnieniem hikmi) < pie. *H₁enk-: ie. *enk-/*ank-, *pk- 'głazać, zginąć', gr. ὄγκος 'haczyk', łac. uncus 'hak', psł. jęćmy, pol. jęczmień < *enk-⁸⁶;

heš-, haš- 'otwierać' (3 pl. hešanzi, haššanzi) < pie. *H₁es-: ie. *es- w stind. as- 'rzucać, odrzucać', 3 sg. praes. act. asyati, part. pass. astah; het. appa heš- 'znowu otworzyć': stind. apa + as- 'rzucić, zdjąć, odłożyć';

haraš, gen. haranaš 'orzeł' < pie. *H₁er-: ie. *er/*or-, lit. erėlis, łot. erģlis, kornw., bret. er < *ero-, cymr. eryr < *eriro-, goc. ara, gr. ὄρνις;

hišša- 'dyszel' < pie. *H₁is- (rdzeń *H₁ei-): ie. *i-s- (rdzeń *ei-/*oi-), stind. īṣā 'dyszel', gr. att. ὀᾶξ 'uchwyt steru, ster', lit. fena (< *ei-) 'dyszel'.

⁸⁶ Przytoczone wyżej etymologie hetyckich słów: hekur, henkan, hink- (w obu znaczeniach) wydają się pewniejsze zarówno pod względem głosowym, jak i semantycznym, niż przypominane mi przez prof. Kuryłowicza etymologie wiążące hekur, hegur 'wierzchołek' z ie. *aig- (por. pol. igła); henkan, hinkan 'śmierć' z ie. *aig- (por. łac. aegrōtus 'chory', pol. jędza < *ing- z infiksem nosowym); hink-, henk- 'wręczać' i hink- 'kłaniać się' (uznane za ten sam czasownik) z pie. *H₁lag-/*H₁ig-. W języku hetyckim e przechodzi w i, rzadko dzieje się odwrotnie, przeto możliwość łączenia het. henkan z pol. jędza < *ing- i henk-. hink- ze stind. yaj-, ij- jest nikła.

B. Hetyckie h pochodzące z praindoeuropejskiego H₂ -
powodujące zmianę barwy następującej po nim podstawowej
samogłoski -e- na -a-: ie. a-

hannaš 'babka' < pie. *H₂en(n)-: ie. *an(n)-, gr. (u Hesy-
chiosa) ἀννίς 'babka', stgniem. ana 'ts.', prus. ane 'stara matka,
babka', łac. anus 'starucha, baba';

hant- 'przód', hantezzi- 'przedni, pierwszy', hanti 'na prze-
dzie, oddzielnie, szczególnie' < pie. *H₂ent-: ie. *ant-, gr. ἀντί
'na przeciw', łac. ante 'na przedzie, przed', stind. anti 'naprze-
ciw, przed';

hap- 'rzeka, potok' < pie. *H₂ep-/*H₂eb-: ie. *ap-/*ab-,
stind. āp- 'wody', łac. amnis 'rzeka' < *abnis, stir. abann 'ts.'

harkiš 'biały, jasny' < pie. *H₂erg-: ie. *arg-, gr. ἀργός,
ἀργής 'biały, jasny, lśniący', łac. argutus 'jasny, wyraźny',
toch. ārki 'biały', stind. arjunah 'biały, jasny';

harzi 'trzyma', harkanzi 'trzymają', rdzeń har-, har-k- <
pie. *H₂er-k-: ie. *ark-, gr. ἀρῆω 'powstrzymuję, bronię', łac.
arceo 'powstrzymuję, chronię';

haššaš 'ognisko', hašši 'w ogniu' < pie. *H₂es-: ie. *ās-,
łac. āra, stłac. āsa 'ołtarz', osk. asaš 'na ołtarzu', stisl. arinn,
pnord. aRina 'podwyższenie, miejsce na ogień';

hatuga-, hatuki- 'straszny, przerażający', hatukeš- 'prze-
straszyć się' < pie. *H₂etug-, ie. *atug-, gr. ἀτύχομαι 'jestem
przerażony', ἀτυχήλος 'przerażający';

huhhaš 'dziadek' < pie. *H₂euH-: ie. *au-o-s łac. avus 'dziadek',
orm. hav 'ts.',⁸⁷ goc. awō 'babka';

C. Hetyckie h pochodzące z praindoeuropejskiego H₃ - powodujące
zmianę barwy następującej po nim podstawowej samogłoski
-e- na -a-: ie. o-

happinant- 'bogaty', happineš- 'bogacieć' < pie. *H₃ep-: ie.
*op-, łac. opēs (nom. pl.) 'majątek, bogactwo', opulens, opulen-
tus 'bogaty', stind. apnah (n.) 'majątek, bogactwo', gr. pelazg.
ἄφεινος (n.) 'bogactwo';

⁸⁷ Por. G. B. Dž a u k j a n, Očerki po istorii dopiśmiennogo
perioda armejanskogo jazyka, Erevan 1967, s. 242: W języku ormiań-
skim występują homonimy hav 'dziadek' (!łac. avus) i hav 'ptak,
kura' (!łac. avis).

hark-, harg-: harkzi 'ginie, marnuje się, niszczy', harganu- 'niszczyć', hargaš 'zagłada, zniszczenie' < pie. *H₃erg-: ie. *org-, gal. orge 'occide', stir. orgaim 'niszczę, pustoszę, zabijam';

hašduir, hašduer (n.) 'chrust, gałęzie' < pie. *H₃e-sd-: ie. *o-sd-o- 'gałąź', gr. ὄσος, gòc. asts 'ts.';

haštai- 'kości' < pie. *H₃est-: ie. *ost- 'kość', łac. os, gr. ὀστέον, stind. asthi;

hapati- 'sługa; posłuszny', hapatija- 'być posłusznym': gr. ὀπαδός, joń. ὀπηδός 'sługa, giermek, towarzysz', gr. ὀπαδῶ 'daję za towarzysza, towarzyszę; daję, użyczam'; greckie wyrazy zwykle wiąże się z ie. *sek⁸⁸ 'iść za kims, towarzyszyć' bądź podejrzewa się, że stanowią pożyczkę z semickiego 'abd-⁸⁹', jeżeli jednak przyjmując, że są prapokrewne wyżej wymienionym wyrazom hetyckim, to pochodzą razem z nimi z pie. *H₃epād-: ie. *opād-;

het. hier. hawas 'owca' < pie. *H₃eyi- ze zmianą tematu w południowoanatolijskim⁹⁰: ie. *oyi- 'owca', orm. hoviw 'pasterz' < *H₃eyi-peH₂- 'pasący owce', gr. ὄ(φ)ις 'owca', łac. ovis, stir. ōi 'ts.';

II. Hetyckie h jako kontynuant praindoeuropejskiego H przed sonantami w nagłosie

Ponieważ sonanty zarówno spółgłoskowe, jak samogłoskowe nie podlegają, jak to jest w wypadku samogłoski podstawowej e, zmianom barwy w zależności od tego, jaki wariant laryngalnej H (H₁, H₂, H₃) z nimi sąsiaduje, dokładna identyfikacja laryngalnej jest często bardzo trudna, a niekiedy wręcz niemożliwa do

⁸⁸ Por. J. B. Hofmann, Etymologisches Wörterbuch des Griechischen, München 1950, s. 238; H. Frisk, Griechisches Etymologisches Wörterbuch, Bd 2, Heidelberg 1965, s. 401-402. Dawniej E. Boisacq (Dictionnaire Etymologique de la langue grecque, Heidelberg-Paris 1916, s. 706) uważał powyższe zestawienie za prawdopodobne.

⁸⁹ Por. Kronasser, op. cit., s. 23; Sturtevant (A Comparative Grammar..., s. 93; 142) stara się uzasadnić praindoeuropejską etymologię wyrazu ὀπηδός (: hapatiš); ὄ (: ha-) ma być przedrostkiem, tym samym, który występuje w ie. *o-sd-o- 'gałąź', gr. ὄσος, por. het. ha-sd-uir.

⁹⁰ Zjawisko to rozpatrywaliśmy już w rozdz. 1 (s. 33 i 34).

przeprowadzenia. Przydatne tu są odpowiedniki etymologiczne języka greckiego, który zachował ślady po laryngalnych w postaci tzw. protetycznych samogłosek $\alpha < \text{əH}_2 < \text{H}_2$, $\epsilon < \text{əH}_1 < \text{H}_1$, $\text{o} < \text{əH}_3 < \text{H}_3$. Dzięki zestawieniom z danymi greckimi ustalono barwę laryngalnej w pie. $*\text{Hu}(\text{u})\text{-en-t-}/*\text{Hu}\text{-en-t-}$ het. huwant- (hu-u-wa-an-t-) 'wiatr': ie. $*\text{uentos}$ 'ts.', łac. ventus, goc. winds, cymr. gwynt, toch. A want, B yente. Grecki accusativus participii od ἀνῆ 'więcej' (: stsl. vějq) - ἀεῖτα pozwala rekonstruować prazwę wiatru na $*\text{H}_2\text{u}(\text{u})\text{ent-}/*\text{H}_2\text{uent-}$ przy inaczej rozszerzonej podstawie czasownika 'wiać' $*\text{H}_2\text{ueH}_1\text{-}$ > gr. ἀή-, stind. vā-, stsl. vě-. Rdzeń sprowadza się do $*\text{H}_2\text{eu-}$ (gr. αὔρα). Forrer, Pokorny i Ivanov uważają, że het. huwai-, huja- 'biegać, latać' stanowi również rozszerzenie tego rdzenia.

Greckie formy ἀεῖω aor. ἀεσα 'spędzać noc, nocować, spać', reduplikowane ἰαύ-ω 'ts.' pozwalają sądzić, że h w het. huiš- 'żyć' (hu-i-iš-zi 'żyje'), związanym etymologicznie ze stind. vasati 'przebywa, mieszka, nocuje', goc. wisan 'być', pochodzi z laryngalnej H_2 . Pie. $*\text{H}_2\text{eu-}$ (gr. ἰαύ-ω) rozszerzono w $*\text{H}_2\text{u-es-}$ > $*\text{H}_2\text{ues-}$, skąd het. huiš-, hueš-, stind. vas- itd. A oto przykłady z hetyckim h w nagłosie, którego pierwotna wartość jako laryngalnej nie została ustalona:

het. huwardahhi (hu-u-wa-ar-dah-hi) 'przeklinam', hurda 'przeklina' bywa łączone z ie. $*\text{uerdhom}$, $*\text{uordhom}$ 'słowo', łac. verbum 'ts.', lit. vardas 'imię'; jednak uważany za podstawę tego rzeczownika indoeuropejski rdzeń $*\text{uer-}$ 'mówić', gr. εἶρω < $*\text{uerio}$, het. werija- 'wołać, nazywać, wspominać' nie wykazuje śladów H w nagłosie;

het. huek-, huk- 'zaklinać' bywa związane z ie. $*\text{uek}^{\text{H}}$ 'mówić'; zastrzeżenia budzi k nie zaś ku jako hetycki odpowiednik indoeuropejskiej spółgłoski tylnojęzykowej labializowanej k^{H} , niemniej Benveniste rekonstruuje pie. $*\text{Heu-k}^{\text{H}}\text{-}/*\text{Hu-ek}^{\text{H}}\text{-}$ dla awest. sok- 'mówić'/stind. vak- 'ts.';

het. hulana- 'wełna', huli- 'ts.', hulali- 'wrzecziono' reprezentują pie. $*\text{H}_2\text{uel-}$, $*\text{H}_2\text{ul-}$, $*\text{H}_2\text{ul-}$: ie. $*\text{uel-}$, $*\text{ul-}$ ⁹¹, łac. vellus (n.) 'wełna'; het. hulana- < pie. $*\text{H}_2\text{uleno-}/*\text{H}_2\text{uleno-}$: ie. $*\text{uleno-}$, $*\text{ulno-}$, ulnā 'wełna', łac. lana, stind. urnā, stsl. vlno.

⁹¹ Kuryłowicz ustanawia pie. $*\text{H}_2\text{uelH-}$ 'wełna'.

vlna, lit. vilna, goc. wulla, cymr. gwlan < *ylanā, gr. λίπος (n.) < *φλᾶνος;

het. hartaggaš (har-tág-ga-aš), hartkaš (har-ta-ka-aš) 'nie-dźwiedź' < pie. *Hrtkos; ie. *r̥tkos, być może z metatezą laryngalnej *r̥tkos i dalej *r̥tkhos i *r̥k̥pos, gr. ἄρμος < *ἄρτιος (por. Ἀρμῶδες 'nazwa szczepowa'), ἄρτιος, ir. art, cymr. arth (por. baskijską pożyczkę z celtyckiego hartz), łac. ursus, stind. rksah, oset. ars, orm. arj.

Jak należy wnioskować z odpowiedników greckich mających "protetyczną" samogłoskę é przed sonantami spółgłoskowymi, w hetyckim w tym samym położeniu w nagłosie H₁ przebrzmiewało:

het. linkzi 'przysięga', lingai-, lengai- 'przysięga' (subst.) < pie. *H₁len-gh-; gr. ἐλέγχο 'dowodzę, wykazuję, przekonuję, ganię', łot. langāt 'przeklinać';

het. ni-nink- 'podnosić', ninikzi 'podnosi', nininkanzi 'podnoszą' < pie. *H₁nek-/H₁nenk-; gr. ἐνεγχεῖν 'zanieść' (supplet. inf. aor. do φέρω), -ηνεκῆς < -ἐνεκ- < *H₁nek- (: ie. satam *neḱ-, psł. nesq, lit. nešù); śladem po H₁ jest również długa samogłoska w wedyjskim augmencie w ānat (od naš- < *Hneḱ-).

Wreszcie wymienione wyżej pie. *H₁nek- stanowi alternację do *H₁enk- omówionego już w punkcie I. A. Het. nakkis 'ciężki', nakkeš- 'stawać się ciężkim, ciążyć' < *H₁nek- (: ie. satam *neḱ-, stsl. po-nos̥ 'zawiść', pol. nośny) również tu należą.

III. Hetyckie h w śródgłosie

Dawne języki anatolijskie, hetycki i luwijski utrzymały kontynuanty praindoeuropejskich laryngalnych w śródgłosie.

A. Hetyckie i luwijskie h między spółgłoską s a samogłoską

Osobliwością hetyckiego i luwijskiego jest utrzymanie h między spółgłoską s a samogłoską w wyrazach mających odpowiedniki indoeuropejskie:

het. ešhar, išhar, ieššar (n.) 'krew', gen. išhanas, išnaš, iešnaš; ešhar < pie. *esHr; ie. *esr (n.) 'krew', gr. εαρ, łac. as(s)er, assyr. stind. asrk, gen. asnah, toch A ysār, łot. asins;

het. eshanuwant- 'okrwawiony', luv. ašhanuwant- 'ts.' < pie.

*esH₁-yent-;

het. ešhaš, išhaš 'pan' < pie. *esH- < *es-H-; ie. *eso- 'pan',

*esā 'pani', łac. erus, era, stłac. esa;

het. išhai- 'wiązać' < pie. *seH₁-i- < *seH₁-; ie. *sē-i- < *sē- 'wiązać'⁹², stind. aor. a-sā-t, perf. si-sāy-a, awest.

hā(y)-; het. 3 os. sg. praes. act. išhai ma wtórne h. Właściwa

byłaby postać *(i)šai < *sāi < *sēi < *seH-i, ponieważ spółgłoska

h po samogłosce przed -i zanikała; het. išhai zawdzięcza swoje

h wpływowi takich obocznych form, jak išhijazzi 'wiąże', išhi-

janzi 'wiążą'; het. išhijazzi odpowiada stind. syati 'wiąże' <

*sīeti < *sH(i)eti (por. lit. siėti 'wiązać', łot. slet 'ts.'),

odpowiednikiem zaś hetyckiego išhijenzi 'wiążą' jest luv. hišhi-

janti 'ts.' z trudnym do wyjaśnienia hi- w nagłosie. W Cowgill

uważa, że jest to element reduplikujący typu stind. ti-sthati.

Od rdzenia išha(i)- utworzono wiele derywatów, np. zachowujące

konkretne znaczenie wyrazy išhīmanas (išhamina-) 'wiązadło, wstęga,

powróż', išhīal (n.) 'wstęga' i wyrazy o znaczeniu abstrakcyjnym:

išhamai- 'pieśń' (por. stind. sāman- 'ts.'), išhiul (n.)

'zobowiązanie, umowa, układ';

het. išhuwa- 'sypać, rzucić' Hendriksen łączy ze stind. išnā-

ti 'wysyła' < *is-ne-H₂-ti, išuh 'strzała', gr. lóc 'ts.'- jeżeli

zestawienie jest trafne i- w nagłosie słowa hetyckiego nie

jest nic nie znaczącym elementem graficznym ani też przyjmowa-

nym przez część badaczy i- protetycznym, lecz należy do pier-

włastka *isH₂-; ie. *eis-/*is-.

B. Hetyckie h po sonantach

Jak zauważył Kuryłowicz, h występuje często w hetyckim w końcu

rdzeniów czasownikowych po sonantach nosowych i płynnych:

šanh-, šanhmi 'szukam, żądam, dążę, próbuję, osiągam' < pie.

*senH-, *spH- 'dokonywać, spełniać, uzyskiwać', gr. kret. ἀναμαί

'spełniam, wykonywam', stind. sanitar- 'uzyskujący';

walh-, walhmi 'biję, napadam' < pie. *uelH- < *uel- 'rwać,

ranić', łac. vello 'szarpię', goc. wilwan 'rabować', czes. váletl

'zawojować', walka 'wojna', pol. walka;

⁹² Por. P o k o r n y, op. cit., s. 891; sē(i)-.

parh-, parhmi 'pędzę' < pie. *perH- < *per- 'przeprowadzić, przeniknąć', gr. παρώ 'przenikam, przechodzę', goc. faran 'wędrować, iść, jechać';

tarh-, tarhmi 'pokonywam, zwyciężam' < pie. *terH₂- < *ter-, stind. tarati, tirati 'przechodzi, przewyższa, pokonywa', łac. in-trā-re 'wchodzić' (-trā- < *treH₂-);

Również rdzeń w hetyckim przymiotniku palhiš 'szeroki' palh- < pie. *pelH₂- ma budowę analogiczną. Odpowiada mu łac. plānus 'płaski, równy', łot. plāns 'ts.' (plā- < *pleH₂-).

C. Hetyckie h po samogłosce

Po samogłosce hetyckie h stanowi wraz z nią odpowiednik samogłoski długiej w innych językach indoeuropejskich:

mehur 'czas' < pie. *meH₁-; ie. *mē- 'mierzyć', łac. mētiōr 'mierzę', stisl. mēra 'miara', stind. māti 'mierzy', goc. mēl (n.) 'czas';

weh- 'kręcić się', wah-nu- 'kręcić' Kuryłowicz zestawił z ie. *uā- < *ueH₂- 'wykręcać, kręcić', łac. vārus, jednak zachowanie -e- przed -h- każe sądzić, że słowo hetyckie pochodzi z *ueH₁- (por. mehur z *meH₁-). Nieco różna spółgłoska w rdzeniu nie musi wszakże stanowić o jego odmienności. Por. ie. *uek^h- 'mówić', gr. ἔπος: het. huk- 'zaklinać', łac. vocāre; ie. *g^hā-, *g^hem-, *g^hen- 'chodzić', stind. ji-gā-ti 'idzie', gr. ἔ-βη-v 'poszedłem', stind. gamati 'idzie', goc. qiman, osk. kum-ben-ed = łac. con-ven-it, gr. βαίνω;

ištahh- 'kosztować' (por. łac. constāre 'ts.', ros. stóitb) potwierdza hipotezę pochodzenia ie. *stā- 'stać' z pie. *steH₂-; staroindyjska forma tisthati 'stoi' zachowała ślad po laryngalnej w postaci przydechu; pie. *steH₂-/*stH₂- dało w praaryjskim *stā-/*sth-, *ti-stH₂-e-ti > tisthati; z form zachowujących o-dziedziczone -sth- przeniesiono wtórnie przydech do sthā-, por. stind. aor. a-sthā-m przy greckim prawidłowym ἔ-στη-v;

pahhur (pa-ah-hu-ur), pahhuwar (n.) 'ogień', gen. pahhuenaš, dat.-loc. pahhueni, pahhuni; het. pahhur < pie. *peH₂ur (H₂ według ustaleń Kuryłowicza i Couvreura, H₁ według Pedersena): ie. *pāur (Couvreur), *peuōr, *pūr (n.) (Pokorny) 'ogień', toch. A por. B puwar, pwar, gr. πῦρ, umbr. pir < *pūr. stisl. fūr (m.)

< *pūr-, goc. fōn < *pāun (Kuryłowicz), gen. funins, stgkiem, viur, fiur stanowiące dla Pedersena podstawę do ustalenia H₁, lecz według Friedricha Klugego pochodzące z dawniejszego fuir. prus. panno, stczes. pyrina 'favilla';

nah(h)-, nahmi 'obawiam się', nahhan- 'cześć, szacunek', nahsarija- 'obawiać się' < pie. *neH₂-, *neH₂-s₃:- ie. *nā-sr-. stir. nār 'skromny' < *nāsro-, ná(i)re 'wstyd' < *nāsriiā-;

pahš- 'strzec' (1 sg. praes. act. pahhašhi, pahhašmi, 3 pl. pahšanzi) < pie. *peH₂-s:- ie. *pā-s-, łac. pascō 'pasę, hoduję', stsk. pasq 'pasę', toch. A pās-, B pāsk- 'strzec';

mahaš 'winna lato-rośl' < 'krzew lub drzewo owocowe': gr. μήλον 'jabłko, owoc', dor. μάλον 'ts.', łac. mālus 'jabłoń';

-ahh- w hetyckich denominatiwach, np. w newahh- 'odnawiać' odpowiada samogłosce długiej -ā- w innych językach indoeuropejskich: łac. novāre 'odnawiać', stgkiem. niuwōn 'ts.', gr. νεῶν 'na nowo zorać'; prawdopodobnie do tematu imiennego na -e-/ -o- (por. het. instr. sg. od newa- 'nowy' newit = newed) dodano jako przyrostek -H₂:- pie. *nepe-H₂- > ie. *neuā-;

lah(h)u- 'łać' (1 sg. praes. act. lahuḥhi, 3 sg. lah(h)uwai, lahu) < pie. *leHu- (1 sg. praet. act. lahun pozwala być może nawet na ustalenie dawniejszej podstawy rdzenia *leH-); słowo hetyckie powszechnie zestawia się z ie. *lou-, *loue- 'myć'⁹³, jednak jak świadczy odmiana: 1 sg. praes, lahuḥhi, 2 sg. lah-butti, het. lah(h)u- trzeba odnosić do tzw. praindoeuropejskiej formacji protoperfectum i stąd formy: het. lahuḥhi i łac. lāvī wydają się szczególnie sobie bliskie; praindoeuropejskie formy prezentywne kontynuowane są w pewnej mierze przez hetyckie formy z reduplikacją: 3 sg. praes. lilḥuwai, 3 pl. lelḥuanzi, iterativum lilḥušk-; jeżeli uznać, że H po spółgłosce zabarwiało stosownie do swej jakości sąsiednią samogłoskę podstawową, to zgodnie z przeważającą w przykładach odpowiedników indoeuropejskich barwą samogłoski -o- trzeba tu przyjąć H₂.

Wyciągając wniosek z zebranego w powyższym punkcie materiału konstatujemy, że język hetycki w śródgłosie, szczególnie wyraźnie w położeniu między samogłoskami, gdzie hetyckie -eh-

⁹³ Ibidem, s. 692: lou-, loue-.

odpowiada ie. -ǣ-, -ahh-/-ah- odpowiada zaś ie. -ā- lub -ō-, zachował kontynuanty praindoeuropejskich laryngalnych:

-eH₁- w pie. *meH₁-: het. mehur, lit. mėtas;

-eH₂- w pie. *neueH₂-: het. newahh-, gr. νῆδω;

-eH₃- w pie. *leH₃u-: het. lah(h)u-, łac. lāvī < *lōu- (por. octāvus < *oktōyos).

IV. Przykłady zanikania hetyckich kontynuantów praindoeuropejskich laryngalnych w śródgłosie

Możliwość zaniku -H- po samogłosce długiej stwierdzamy w wypadku, gdy rdzeń rozszerzano o -i-⁹⁴.

Pie. *seH₁-i-/*sH₁-i- 'wiązać' dało *sai-/*shi- z wtórnym wprowadzeniem h do hetyckiego išhai- według išhi-j- (por. wyżej p. III. A). Przykład powyższy zawdzięczamy temu, że język hetycki zachował h po spółgłosce s (š). W formach lilhuwai 'leje', lilhušk- < *-lH₃eu-/*-lH₃u- hetyckie h zachowano na skutek prawidłowego utrzymania się h w lahu- (lahuhhi 'leję' < *leH₃u-). Prawo analogii kazało w išhai wprowadzić h wbrew zasadom fonetyki historycznej, w lilhuwai i lilhušk- - utrzymać archaizm. Gdzie indziej jednak h ginęło, zarówno po samogłosce, jak i po spółgłosce przed -i-.

Pie. *speH₁-i-/*spH₁-i- (łac. spēs) dało w hetyckim išpai-/išpi- 'nasyć się', 3 sg. praes, act. išpai, 3 pl. išpijanzi. Ślad po praindoeuropejskiej laryngalnej zachował się w stind. sphītiḥ 'powodzenie'. W stind. sphāyate 'staje się tłusty, przybiera na wadze' przydech h wprowadzono drogą analogii, podobnie jak w het. išhai-.

Pie. *dheH₁- (gr. τί-θη-μι) *dheH₁-i- (stśl. dējō, stind. dhāyate) kontynuowane są przez het. te-, dai-, tai- 'kłaść,

⁹⁴ Zachowanie h w końcówce -hi w formach dahhi 'biorę' (od dā-), tehhi 'kładę' (od dai-, ṭai-), nehhi 'prowadzę, kieruję' (od nai-), pihhi 'daję' (od pai-) uzasadnione być może utrzymaniem -hi w położeniu po spółgłosce w takich formach, jak šakhi 'wiem', arhi 'przychodzę, dostaję się'. Poza tym trzeba było wziąć pod uwagę, że w języku starohetyckim końcówka -hi miała postać -he: por. dahhe 'biorę'.

stawiać: 1 sg. praes. act. tehhi⁹⁵, 3 sg. tai, 3 pl. tijanzi < *dhH₁-i-.

Podobnie jak tehhi: dai (pie. *dheH₁-; *dheH₁-i-), również rdzeń *H₂eu-/*H₂u- 'wiał' (het. huwant- 'wiatr' < *H₂u(y)-ent-rozszerzony) o -eH₁-, *H₂ueH₁- dawał gr. ἄφη-(μ) 'wieję', w hetyckim zaś rozszerzony jeszcze o -i- (*H₂u(y)eH₁-i- / *H₂uH₁-i-) dał huwai 'biega, lata', hujanzi 'biegają, latają'.

Analogicznie rozbudowany, a jednocześnie lepiej w różnych hetyckich wariantach zaświadczony, jest hipotetyczny praindoeuropejski rdzeń *ber-/*per-, znany jedynie w reduplikowanej formie podstawowej *bō-br-/*pō-pr- 'paprać, brudzić, plamić' het. paprai- 'brudzić, kalać, skalać się', psł. *babrati, czes. babrati se, pol. babrać, paprać, ukr. babraty⁹⁶. Pierwotna postać rdzenia, analogiczna do budowy huwant- 'wiatr', zaświadczona jest w hetyckim przymiotniku imiesłowowego pochodzenia paprant- 'nieczysty' < pie. *bō-br-ent-/*pō-pr-ent-. Rdzeń rozszerzony w postaci *bō-breH- występuje w het. paprah- 'zanieczyścić, splamić' odpowiadającym psł. *babra-ti. Następnie spotykamy formy rozszerzone jeszcze o -i-: pie. *bō-br-eH-i-/*pō-br-H-i- > het. paprai-/papri-. Het. 3 pl. praes. act. paprijanzi jest dokładnym odpowiednikiem polskiego babrzą, paprzą < ie. *bōbrion-ti.

Mimo stwierdzonego powyżej częściowego zanikania hetyckiej spółgłoski h zebrane tu fakty świadczą, że kontynuanty indoeuropejskich spółgłosek laryngalnych w hetyckim i w większości innych języków anatolijskich były w zasadzie ciągle żywe.

Natomiast w językach pozostałych grup indoeuropejskich

⁹⁵ W formie tehhi według prof. Kuryłowicza e pochodzi z dyftongu ai.

⁹⁶ Może tu także należeć przekazane przez Hesychiosa macedońskie βασιφύ 'osad oliwy'. Zbyt słabo jednak zaświadczony i wskutek tego mało poznany jest język macedoński, abyśmy mogli skorzystać z przekazanego przez Hesychiosa wyrazu przy ustalaniu pierwotnej samogłoski w elemencie reduplikującym i jakośi H w rozszerzonym rdzeniu. Por. E. S c h w y t z e r, Griechische Grammatik, Bd 1, München 1959, s. 69 (Mischcharakter der Sprache). Może się zdarzyć, że greckiemu o odpowiada maced. α, np. α. βαφύεγ: maced. ἀποφύεγ 'brwi'.

spółgłoski laryngalne zupełnie zanikły, pozostawiając po sobie jedynie ślady w barwie i iloczasię samogłosek, rzadziej w postaci przydechu bądź tak zwanych samogłosek protetycznych.

W rozdziale 4 zwrócimy uwagę na znaczenie tych faktów dla ustalania wzajemnych relacji między językami anatolijskimi a resztą językowej rodziny indoeuropejskiej.

R o z d z i a ł 3

PODZIAŁ JĘZYKÓW INDOEUROPEJSKICH

I. Centum i satem. Powstanie i krytyka teorii

Przy określaniu stanowiska jakiegoś języka bądź jakiejś grupy bliżej z sobą spokrewnionych języków indoeuropejskich w naszej rodzinie językowej począwszy od lat, dziewięćdziesiątych dziewiętnastego wieku tradycyjnie ustalano albo starano się ustalić przynależność danego języka lub grupy języków do jednej z dwu ogólniejszych grup, tj. do grupy centum (zachodnioindoeuropejskiej) lub do grupy satem (wschodnioindoeuropejskiej).

Już Franz Bopp⁹⁷ w klasyfikacji genetycznej języków indoeuropejskich zastosował kryterium fonetyczne odmiennych konty-nuantów praindoeuropejskiej spółgłoski tylnojęzykowej: k w grece, łacinie i iryjskim, h w germańskim wobec spirantu s w staroindyjskim, s w słowiańskim i pruskim oraz ś w litewskim - wyciągając z faktu dwu różnych rodzajów konty-nuantów (tylnojęzykowa : spirant) w dwu grupach języków wniosek o dłuższym okresie związku dialektów bałto-słowiańskich z indoirańskimi.

W gruncie rzeczy teoria podziału języków indoeuropejskich na ogólniejsze grupy centum i satem opiera się jedynie na kryterium fonetycznym. Co się zaś tyczy kryterium geograficznego - to nawet centumowy język grecki nie powstał na zachodzie Europy, a później odkryte, uznawane za centumowe, języki anatolijskie i tocharskie są geograficznie wręcz wschodnie. Innych poza fonetycznym i geograficznym kryteriów dowodzących słuszności podziału

---

⁹⁷ W rozprawie wydanej przez Akademię Berlińską - F. B o p p, *Über Sprache der alten Preussen in ihren verwandtschaftlichen Beziehungen*, Berlin 1863. Por. W. P o r z i g, *Die Gliederung des Indogermanischen Sprachgebiets*, Heidelberg 1954, s. 19.

języków indoeuropejskich na ogólniejsze grupy centum i satam dotychczas w stopniu zadowalającym nie wypracowano.

Przed powstaniem klasycznej teorii podziału języków indoeuropejskich na grupy centum i satam poczyniono wiele trafnych spostrzeżeń dotyczących stopnia pokrewieństwa różnych języków indoeuropejskich. Tak np. Johann Kaspar Zeuss⁹⁸ dostrzegał morfologiczną bliskość języków słowiańskich i bałtyckich z germańskimi, przy czym zwracał także uwagę na powiązania języków bałtyckich i słowiańskich z indyjskim. August Schleicher⁹⁹ broniąc tezy o bliskim pokrewieństwie germańskiego z językami bałtosłowiańskimi zwrócił uwagę na przykłady, w których staroindyjskiemu ś odpowiada bałtyckie i słowiańskie k. Hermann Günther Grassmann¹⁰⁰ wypowiadał się za bliskim związkiem łączącym języki grecki i staroindyjski.

Teoria podziału języków indoeuropejskich na grupy centum i satam zawdzięcza swe powstanie badaniom fonetycznym, które prowadził Crazzadio Isaia Ascoli¹⁰¹. Uczony ten wykazał, że spiranty w językach indoeuropejskich, słowiańskich i litewskim, odpowiadające spółgłoskom tylnojęzykowym w grece, łacinie, celtyckim i germańskim, są kontynuantami określonego rzędu spółgłosek zwartych wybuchowych.

Następnie w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku Adalbert Bezenberger¹⁰² i Hermann Osthoff¹⁰³ w osobnych publikacjach przedstawili teorię trzech szeregów spółgłosek tylnojęzykowych, które miały występować w prajęzyku indo-

⁹⁸ J. K. Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme, München-Aussburg 1837, s. 18-26.

⁹⁹ A. Schleicher, Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slawischen Sprachen, Bd 1, b. m. 1858.

¹⁰⁰ H. G. Grassmann, "Zeitschrift für vergleichende Sprachwissenschaft" 1863, 12, s. 119.

¹⁰¹ G. I. Ascoli, Corsi di glottologia, t. 1, Torino-Firenze 1870.

¹⁰² A. Bezenberger, "Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen" 1890, 16, s. 234 i n.

¹⁰³ H. Osthoff, Morphologische Untersuchungen, Teil 5, Leipzig 1890, s. 63 i n.; tenże, "Indogermanische Forschungen - Zeitschrift für Indogermanische Sprach- und Altertumskunde", 1895, 4, s. 264.

europejskim. Badacze ci podzielili indoeuropejskie spółgłoski tylnojęzykowe na trzy rzędy: czystych, labialnych i palatalnych. Teoria ta przejęta przez Karla Brugmanna, autora fundamentalnego dzieła poświęconego gramatyce historycznoporównawczej języków indoeuropejskich¹⁰⁴, zdobyła powszechne uznanie i nawet obecnie wielu językoznawców nie żywi wobec niej żadnych zastrzeżeń.

Przytoczmy w skrócie założenia teorii trzech szeregów indoeuropejskich spółgłosek tylnojęzykowych w jej klasycznej postaci.

Trzy rzędy indoeuropejskich spółgłosek tylnojęzykowych sprwadzają się do:

- tylnojęzykowych czystych (welarnych) k, g, gh;
- wargowo-tylnojęzykowych (labiowelarnych) k^u, g^u, g^uh;
- tylnojęzykowych zmiękczonej (palatalnych) ĕ, ĝ, ĝh.

Żaden z języków indoeuropejskich nie zachował wszystkich trzech szeregów spółgłosek tylnojęzykowych. Wszystkie języki indoeuropejskie zachowały szereg pierwszy, tj. tylnojęzykowe czyste wywodzące się z ie. k, g, gh. Co się tyczy dwu pozostałych szeregów - to języki: grecki, łaciński, celtyckie i germańskie zachowały szereg drugi, czyli spółgłoski wywodzące się z indoeuropejskich labiowelarnych k^u, g^u, g^uh, natomiast postulowany jako trzeci w prajęzyku indoeuropejskim szereg tylnojęzykowych palatalnych nie ma w wymienionych wyżej językach specyficznych, odrębnych kontynuantów, lecz okazuje się identyczny z szeregiem pierwszym (tylnojęzykowych czystych).

Tak więc w grece, łacinie, celtyckim i germańskim reprezentowane są tylko dwa pierwsze szeregi spółgłosek tylnojęzykowych: tylnojęzykowe czyste k, g, gh i wargowo-tylnojęzykowe (labiowelarne) k^u, g^u, g^uh. Brak szeregu trzeciego - palatalnych ĕ, ĝ, ĝh wyjaśniano depalatalizacją.

Grupę języków nie wykazujących kontynuantów indoeuropejskiego rzędu spółgłosek tylnojęzykowych palatalnych nazwano grupą centum¹⁰⁵ od nazwy łacińskiego liczebnika "100". Łac. centum w pierwotnej wymowie brzmiało kentu(m).

¹⁰⁴ K. B r u g m a n n, Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg 1892.

¹⁰⁵ Wym. kentum. Pierwotnie łac. centum wymawiano kentu(m). Podkreślenie w późniejszej rozpatrywanym przykładzie łac. decem = deke(m).

Postać tego liczebnika w łacinie, podobnie jak w grece, celtyckim i germańskim, nie wykazywała śladów palatalizacji, choć zakładano, że w prajęzyku indoeuropejskim liczebnik "sto" miał w nagłosie spółgłoskę tylnojęzykową palatalną $\bar{k}$: ie. * $\bar{k}$ mtom. We wszystkich językach grupy centum spotykamy w nagłosie kontynuantów podanego wyżej liczebnika indoeuropejskiego spółgłoskę tylnojęzykową czystą k - lub jej kontynuanty: gr. ξ -uaton, celt., bret. kant, stir. cēt, germ., goc. hund, stisl. hund-rađ (n.) 'liczba 100', niem. hundert, ang. hundred. Ponieważ, połączone na mocy wyżej rozpatrywanego kryterium fonetycznego w jedną ogólniejszą grupę, indoeuropejskie języki centumowe występowały przeważnie na zachodniej części terytorium indoeuropejskiego, określano również grupę centum jako grupę zachodnioindoeuropejskich.

W przeciwieństwie do wymienionych powyżej języków grupy centum inne języki indoeuropejskie: indoirańskie, bałtyckie, słowiańskie, ormiański i albański wskazywały na występowanie w prajęzyku, z którego pochodziły, szeregu spółgłosek tylnojęzykowych palatalnych (zmiękczonej), gdyż części welarnych, występujących w grupie centum, odpowiadały w etymologicznie pokrewnych wyrazach tej przeciwstawnej grupy spółgłoski szczelinowe (spiranty): stind. ś, awest. s, lit. š, łot. s, słow. s, orm. s, alb. s, š. Tak więc kontynuanty indoeuropejskiego liczebnika * $\bar{k}$ mtom 'sto' w językach grupy przeciwstawnej językom centumowym mają w nagłosie spółgłoskę szczelinową: stind. śatam, awest. satam, lit. šimtās, łot. sīmts, stisl. sato.

Drugi rząd spółgłosek wargowo-tylnojęzykowych (labiowelarnych) nie jest w językach rozpatrywanej grupy reprezentowany. W znakomitej większości przykładów kontynuanty indoeuropejskich labiowelarnych zachowują się w językach tej grupy tak samo, jak kontynuanty indoeuropejskich spółgłosek tylnojęzykowych czystych. Wyprowadzono stąd słuszny wniosek, że w rozpatrywanej grupie językowej nastąpiła delabializacja: $k^h > k$, $g^h > g$, $g^h h > gh$.

Od awestyjskiego liczebnika satam 'sto' grupę języków, która przeprowadziła delabializację labiowelarnych i posiada kontynuanty indoeuropejskiego rzędu spółgłosek tylnojęzykowych palatalnych w postaci spirantów nazwano grupą satam. Według kryterium geograficznego zwano ją także grupą wschodnioindoeuropejską.

Pierwotnie kryterium fonetycznemu wydawało się odpowiadać kryterium geograficzne. Języki grupy centum (italskie, celtyckie, germańskie) występowały na terytorium Europy Zachodniej, języki zaś satemowe (słowiańskie, bałtyckie, indoirañskie, albański, ormiański) - na wschodzie.

Wiek dwudziesty przyniósł jednak odkrycie nie znanych dotychczas języków indoeuropejskich, w pierwszym rzędzie hetyckiego i tocharskiego. Język hetycki używany był w II tysiącleciu p.n.e. na terenie Azji Mniejszej, dwu dialektów tocharskich: A - turfańskiego i B - kuczańskiego używano w ósmym wieku naszej ery w Turkiestanie Wschodnim. Języki hetycki i tocharski - choć geograficznie wschodnie - wydawały się w pierwszym etapie badań odpowiadać kryteriom pozwalającym zaliczyć je do grupy centum.

Hetyckim zaimkom kuiš, kuit 'kto, co' odpowiadają w łacinie to samo znaczące zaimki quis, quid. Na podstawie tego typu odpowiedniości. postawiono tezę, że język hetycki podobnie jak indoeuropejskie języki centumowe posiadał odziedziczony po prajęzyku szereg spółgłosek labiowelarnych.

Hetyckiemu kard- (n.) 'serce' odpowiada w łacinie cor, gen. cordis (n.) 'ts.', w greckim καρδιά 'ts.' przy stszł. σπῆρδε 'ts.' lit. širdis, łot. sirds, orm. sirt. Z zestawień tego typu wyciągano wniosek, że na przedliterackim etapie rozwoju języka, z którego rozwinął się hetycki, zaszła depalatalizacja spółgłosek k, g, gh. Ponieważ uważano, że taki sam proces depalatalizacji zaszedł na dawniejszym etapie rozwoju języków centumowych, używano nowy argument na rzecz tezy, że język hetycki należy zaliczyć do grupy centum.

Podobnie język tocharski zaliczono do grupy centum na mocy zestawień: toch. A kānt 'sto', B kānte 'ts.' < ie. *kmtom, łac. centum, lit. šimtas; toch. A šak 'dziesięć', B šak 'ts.' < ie. *dekmp, łac. decem, lit. dėšimt.

Aczkolwiek w pierwszym okresie badań wydawać się mogło, że fonetyczna teoria podziału indoeuropejskich spółgłosek tylnojęzykowych na trzy rzędy znalazła potwierdzenie w materiale fonetycznym nowo odkrytych języków indoeuropejskich, fakt, że języki uznawane za centumowe występowały na wschodzie, przyczynił się do krytyki samej teorii podziału języków indoeuropejskich na ugrupowania centum (zachodnie) i satem (wschodnie)¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Por. G e o r g i e v, op. cit., s. 28-29; 34-36; 53.

Warto tutaj zwrócić uwagę na fakt, że nie każda modyfikacja teorii centum : satem, dokonana w oparciu o założenia fonetyczne, prowadzi do zmiany poglądu na temat pierwotnego podziału dialektów indoeuropejskich.

Wiele do badań w tej dziedzinie wnieśli uczeni polscy Jerzy Kuryłowicz i Jan Safarewicz.

Kuryłowicz¹⁰⁷ zakwestionował współistnienie w prąjęzyku trzech rzędów spółgłosek tylnojęzykowych wykazując, że nieprawdopodobne jest równoczesne występowanie w indoeuropejskim systemie fonologicznym opozycji spółgłosek palatalnych i niepalatalnych obok opozycji labializowanych. Uważa on jednak, że opozycja spółgłosek tylnojęzykowych palatalnych i niepalatalnych jest wcześniejsza niż opozycja labializowanych i nielabializowanych. Według tej teorii prąjęzykowi indoeuropejskiemu właściwe były pierwotnie dwa rzędy spółgłosek tylnojęzykowych: tylnojęzykowe czyste (k, g, gh) i tylnojęzykowe palatalne (ḱ, ǵ, ǵh). Rząd spółgłosek tylnojęzykowych labialnych rozwinął się wtórnie w językach grupy centum z czystych tylnojęzykowych przed samogłoskami e i i¹⁰⁸. Poza tym spółgłoski tylnojęzykowe labialne powstawały w wyniku alternacji typu ku : ku(e) > k^u(e), gu : gu(e) > g^u(e), ghu : ghu(e) > gh^u(e)¹⁰⁹.

Koncepcja Safarewicza¹¹⁰ jest dość bliska wyłożonym wyżej poglądom Kuryłowicza. Godne uwagi jest założenie Safarewicza, że w pewnym okresie rozwoju prąjęzyka indoeuropejskiego występował tylko jeden szereg spółgłosek tylnojęzykowych, który podległ zróżnicowaniu w zależności od pozycji: k (welarna czysta) przed a, o, u i ḱ (palatalizowane) przed e, i.

¹⁰⁷ J. K u r y ł o w i c z, L'apophonie en indo-européen, Wrocław 1956, s. 356-375 i 401; t e n ż e, Actes du IV Congrès international des linguistes 1936, Copenhague 1938, s. 63. i n.; t e n ż e, Études indoeuropéennes, t. 1, Kraków b.d., s. 1 i n.

¹⁰⁸ K u r y ł o w i c z, L'apophonie..., loc. cit.

¹⁰⁹ Tak ujął rzecz prof. Kuryłowicz (listownie) w dyskusji nad тезami autora tej pracy, dotyczącymi teorii podziału indoeuropejskich laryngalnych. Por. I. R. D a n k a w "Abruzzo, rivista dell' Istituto di studi abruzzesi" (dalej: Abruzzo) 1975, 13, 1/2/3 (Atti del sesto convegno nazionale della cultura abruzzese), s. 109-123.

¹¹⁰ Por. J. S a f a r e w i c z, "Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności" 1945, t. 46, nr 1/5, s. 37.

Kuryłowicz nie wyodrębniał pierwotnego etapu w rozwoju fonetyki indoeuropejskiej, w którym występowałyby tylko jeden rząd tylnojęzykowych (welarne czyste) i mocno podkreśla¹¹¹, że "[...] seria k̄, ġ, ġh nie jest serią spalatalizowaną z k, g, gh, lecz serią palatalną (nie ma śladów jakiegokolwiek alternacji morfologicznej k/ġ) z k̄, ġ, ġh dopuszczalnym w jakichkolwiek pozycjach (*oġtō, *sueġs)". Wspólnym motywem w teoriach obu uczonych jest pogląd, że powstanie szeregu wargowo-tylnojęzykowych k̄, ġ, ġh jest wtórne i późniejsze od dwu pozostałych szeregów. Pierwotna jest opozycja tylnojęzykowych czystych wobec tylnojęzykowych zmięczonych, spółgłoski wargowo-tylnojęzykowe powstały (w ujęciu Safarewicza) jako niepalatalne odpowiedniki do palatalnych w pozycji przed i i e.

Kuryłowicz¹¹² przyjmuje, że spółgłoski labiowelarne są najnowszym szeregiem spółgłosek tylnojęzykowych, które rozwinęły się z dawnych welarnych k̄e < ke; k̄e < kye w dialektach centumowych, nie będąc w ogóle znane dialektom satamowym. Wyłożony tu pogląd świadczy na korzyść wspomnianej już wyżej tezy, że modyfikacje teorii trzech rzędów spółgłosek tylnojęzykowych nie muszą wpływać na zmianę koncepcji dotyczącej związku rozpatrywanych zjawisk fonetycznych z podziałem dialektów indoeuropejskich na dwa ogólniejsze ugrupowania.

Uczony bułgarski Vladimir Georgiev nawiązał w swej pracy "Issledovanija po sravnitel'no-istoričeskomu jazykoznaniju"¹¹³ do wyżej wspomnianej tezy Kuryłowicza o nieprawdopodobieństwie występowania w prajęzyku indoeuropejskim dwu par opozycji spółgłosek tylnojęzykowych. Jednak Georgiev odmiennie niż Kuryłowicz zakłada, że opozycja spółgłosek tylnojęzykowych labializowanych i nielabializowanych jest wcześniejsza, niż opozycja palatalnych i niepalatalnych.

Według Georgieva w prajęzyku indoeuropejskim występowały dwa szeregi spółgłosek tylnojęzykowych: spółgłoski tylnojęzykowe czyste (k, g, gh) i spółgłoski tylnojęzykowe labialne (k̄, ġ, gh̄)¹¹⁴. Następnie w grupie dialektów, które zwykle się okreś-

¹¹¹ Listownie w uwagach dla autora.

¹¹² K u r y ł o w i c z, L'apophonie..., s. 363.

¹¹³ Praca już cytowana, p. s. 35.

¹¹⁴ Ibidem, s. 20; 54.

łać satemowymi, zaszła delabializacja $k^h > k$, $g^h > g$, $gh^h > gh$ równoczesna z drugim procesem, mianowicie palatalizacją czystych tylnojęzykowych k , g , gh przed samogłoskami e , i , półsamogłoską i , po części zaś przed sonantami r , l , m , n i sylabami re , le , $ue...$, ri , li , $ui...$

Uczony bułgarski odkrywa jakby ogólne prawo rozwoju fonetycznego i wskazuje na analogiczne zjawiska, które później zaszły na gruncie romańskim¹¹⁵. Otóż stan przechodzenia $k^h > k$, $k > ts > s$ ¹¹⁶ możemy prześledzić na bazie łaciny i języków romańskich. Stosując pisownię fonetyczną pozwolimy sobie przytoczyć dla przykładu: łac. quotidianus 'codzienny' = k^h otidiano- > franc. quotidien = kotidiaⁿ; łac. centum 'sto' = kentum^m > kentum^m > tsentu(m) > sent-: franc. cent = saⁿ. Z punktu widzenia Georgieva o ile łacina była jeszcze centumowa, o tyle francuski reprezentuje stan języka grupy satem¹¹⁷. Franc. quatre 'cztery' to już nie łac. quattuor, lecz katr i zestawione być może z satemowym lit. keturī 'cztery', franc. cent 'sto' również nie jest w nagłosie wymawiane jak starołacińskie centum (wym. kentum^m), lecz saⁿ i nagłosem przypomina satemowe awestyjskie satəm czy też polskie sto.

Georgiev wykazuje na wielu przykładach, że w indoeuropejskich językach satemowych wiele jest odstępstw od scharakteryzowanego wyżej ogólnie prawa przechodzenia tylnojęzykowych czystych w palatalne, a następnie w spiranty¹¹⁸. Uczony wyciąga stąd wniosek, że proces palatalizacji zachodził późno i niezależnie w poszczególnych dialektach. W konsekwencji Georgiev odrzuca w

¹¹⁵ Ibidem, s. 19-20.

¹¹⁶ Łacińskie k (w pisowni c) przed i , e poprzez $k > ts$ daje s we francuskim. W innych językach romańskich łac. $k > k$ może mieć ostatecznie inne kontynuanty: np. we włoskim $ç$ (w dialektach również $ç$), w hiszpańskim $ç$ (w hiszpańskim używanym w Ameryce Łacińskiej $ç$). Wyżej przypomniano, że również ie. k ma w językach indoeuropejskich różne kontynuanty, np. w stind. $ç$, w lit. $ç$, w słow. $ç$.

¹¹⁷ Oczywiście trzeba tu zgłosić zastrzeżenie nie tylko natury chronologicznej. Palatalizacja i asybilacja romańska dotyczy tylko sylab ki , ke (ewentualnie także gi , ge), gdy odpowiednie zjawiska fonetyczne w indoeuropejskim dotyczyły spółgłosek tylnojęzykowych także w wielu innych pozycjach, co zresztą wspomniano poprzednio idąc właśnie za Georgievem.

¹¹⁸ G e o r g i e v, op. cit., s. 30 i n.; 51-52.

ogóle teorię podziału języków indoeuropejskich na grupy centum i satem, gdyż różnice między językami zaliczonymi do każdej z tych grup polegają jego zdaniem jedynie na szybszym lub wolniejszym stopniu rozwoju fonetycznego spółgłosek tylnojęzykowych.

Wydaje się, że przy próbach podziału dialektów indoeuropejskich tradycyjnie zbyt wielką wagę przywiązywano do czynników fonetycznych, podczas gdy dla określenia stopnia bliskości pierwotnych narzeczy indoeuropejskich, które znamy pośrednio poprzez pochodzące od nich języki, konieczne jest:

- zestawienie wspólnych dla różnych dialektów cech fleksji i słowotwórstwa;
- ustalenie zasobu wspólnego słownictwa (wyjawszy późniejsze zapożyczenia);
- rozpatrzenie wspólnych różnym dialektom zjawisk fonetycznych przy zwróceniu uwagi na to, że niekiedy mogą one być dziełem niezależnego, spontanicznego rozwoju;
- wzięcie pod uwagę geograficznych i historycznych danych dotyczących rozmieszczenia i sąsiedztwa wspólnot etnicznych, których języki badamy¹¹⁹.

Przyjmując wyżej wymienione założenia, uważamy za konieczne stwierdzić, że fonetycznego kryterium podziału języków indoeuropejskich na grupę centum i satem nie należy bynajmniej lekceważyć, ponieważ ujawnia ono fonetyczne cechy dialektów indoeuropejskich, które miały swe źródła na dawniejszym etapie rozwoju prajęzyka.

Poza tym wydaje nam się możliwe wskazać na pewne wspólne elementy w słownictwie i fleksji, które łączą z jednej strony języki grupy centum (najściślej języki italo-celtyckie z greką, w mniejszym stopniu z germańskim), z drugiej zaś języki satemowe.

Wydaje się, że możemy w ślad za Safarewiczem¹²⁰ założyć, iż pierwotnie język pra-indoeuropejski posiadał tylko jeden szereg spółgłosek tylnojęzykowych, mianowicie welarne czyste k, g, gh. Powstanie dwu następnych szeregów związane jest naszym zdaniem

¹¹⁹ Por. G e o r g i e v, op. cit., s. 276.

¹²⁰ G e o r g i e v, loc. cit.

z jednej strony z sonantem u/y (zachodziły tu alternacje typu kū, kū, kye/kyo później k^he/k^ho), z drugiej zaś strony z sonantem i/a¹²¹ i samogłoskami ē, e, ə¹²² (w położeniu, przed wymienionymi głoskami k, ġ, ġh palatalizowano: ki > ħi etc.).

Uważamy, że labializacja poprzedzała palatalizację¹²³, zaszła jednak dopiero po oddzieleniu się od reszty dialektów praindoeuropejskich języka praanatolijskiego (lub, mówiąc ściślej, dialektów, z których rozwinęły się później indoeuropejskie języki anatolijskie).

Język hetycki, najarchaiczniejszy spośród wszystkich języków anatolijskich, dostarcza nam konkretnego materiału dowodowego, gdyż w nim właśnie zachował się pierwotny stan spółgłosek tylnojęzykowych. Dzięki językowi hetyckiemu nie musimy uciekać się tutaj do rekonstrukcji, gdyż podobnie jak w kwestii spółgłosek laryngalnych, również spółgłoski tylnojęzykowe mimo utraty aspiracji i częściowego zatarcia się opozycji między dźwięcznymi i bezdźwięcznymi reprezentują nie spotykany w językach innych grup indoeuropejskich archaizm: stanowią jeden pierwotny rząd welarnych czystych.

Jak w praindoeuropejskim, tak i w hetyckim występuje tylko jeden szereg tylnojęzykowych: het. k, (g) < pie. k, ġ, ġh. Sylaby typu ku, kye nie przeszły w hetyckim w k^h, k^he, nie ma również powodów sądzić, aby sylaby ki, ke wymawiano jako ħi, ħe.

Kuryłowicz¹²⁴ zakłada, że ie. k^he wywodzić można zarówno z kye (mogącego alternować z kū) jak i z ke.

Dane języka hetyckiego mogą potwierdzać tę tezę, jak rów-

¹²¹ Zachodziły tu alternacje typu kī, kī, kī, a także kei-; później ħī, ħī, ħ(i), a także ħei-.

¹²² Po części można teoretycznie wywodzić ciąg kē, ke, kə, z keH₁, kH₁e, keH₁ = kH₁o. Palatalizacja zachodziła jednak w części dialektów indoeuropejskich (w dialektach wschodnich) już po zaniku laryngalnych.

¹²³ Była ponadto labializacja zjawiskiem dotyczącym wszystkich poza grupą anatolijską dialektów indoeuropejskich, gdy palatalizacja nie dotyczyła w ogóle dialektów centumowych. Tak więc *k^hetur- 'cztery' jest formą wyjściową dla wszystkich dialektów indoeuropejskich, gdy *dekm 'dziesięć' jest formą wyjściową tylko dla dialektów grupy satem. Łac. decem, goc. taihun, gr. δέκα wywodzą się nie z *dekm, lecz z *dekm.

¹²⁴ Kuryłowicz, *L'apophonie...*, s. 36²

nież wskazywać na fakt zachowania w hetyckim spółgłosek tylnojęzykowych w stanie pierwotnym, takim, jaki był właściwy językowi praindoeuropejskiemu. Łac. aqua 'woda' (< ie. *ak^u-) odpowiada het. akuwanzi 'piją', akuwant- 'wypiwszy'. Łac. quot 'ile' pozostaje w etymologicznym związku z het. kuwatta 'gdzie, dokąd'. Jednocześnie łac. -que 'i' (< ie. *k^ue) odpowiada hetycka partykuła -ki, lik. -ke. Łac. quisque, quidque 'każdy, ktokolwiek, cokolwiek' stanowi etymologiczny odpowiednik het. kuiški, kuitki 'ktoś, coś' (gen. kuelka), lik. tike. Gr. ἕκαστος 'słowo' (< *hek^ues-) odpowiada het. huek- 'zaklinać' (3 os. sg. praes. act. huekzi, pl. hukanzi).

Do kwestii zachowania w hetyckim jednego rzędu praindoeuropejskich spółgłosek tylnojęzykowych wrócimy w rozdziale następnym.

Już w czasach poprzedzających oddzielenie się grupy anatolijskiej język praindoeuropejski zróżnicowany był dialektycznie. Wskazują na to linie izoglos i izomorf w charakterystyczny sposób wiążące język hetycki z pozostałymi (nieanatolijskimi) językami indoeuropejskimi¹²⁵.

Po odłączeniu się grupy hetyto-luwijskiej w języku indoeuropejskim pojawił się szereg spółgłosek labiowelarnych k^u, g^u, gh^u przeciwstawny do utrzymanego również, dawniejszego szeregu tylnojęzykowych czystych k, g, gh. Stan spółgłosek tylnojęzykowych przedstawiał się więc podobnie, jak w późniejszych językach centumowych.

Następnie na wschodniej części obszaru występowania zróżnicowanego dialektycznie języka indoeuropejskiego przeprowadzono delabializację (k^u > k, g^u > g, gh^u > gh). Było to zjawisko fonetyczne zachodzące na określonej części terytorium indoeuropejskiego, podobnie jak niepowszechnie jest mazurzenie na terytorium występowania dialektów polskich. Dialekty indoeuropejskie, które przeprowadziły delabializację, przekształciły się z czasem w późniejsze języki satemowe.

Teorii pierwotnego podziału na dwie grupy dialektów, prowadzącego do powstania późniejszych indoeuropejskich języków centumowych i satemowych, bronią poza faktem delabializacji la-

¹²⁵ Dokładniej rozpatrzymy tę sprawę w rozdz. 4.

biowelarnych w części wschodnich dialektów indoeuropejskich także i inne argumenty, do których omówienia przechodzimy.

A. Spiranty powstałe w wyniku palatalizacji satamowej
mające swe źródło w zjawiskach z okresu
prajęzyka indoeuropejskiego

Niektóre przykłady satamowej palatalizacji, której wynikiem jest pojawienie się spirantów, mają uzasadnienie w zjawiskach zachodzących jeszcze w dobie istnienia prajęzyka indoeuropejskiego. Spirant w stind. astāu, lit. aštuonī przy łac. octō, gr. ὄκτω nie może być wyjaśniony zwykłą, niezależną w obu językach palatalizacją uzasadnioną położeniem spółgłoski tylnojęzykowej, jak to ma miejsce w wypadku jej występowania przed e, i lub m, n. Zmiękczenie ḱ < k musiało być tu spowodowane innym stanem fonetycznym w prajęzyku, aniżeli przedstawiony w rekonstruowanej formie oḱtō(u)¹²⁶. Podobnie rzecz się ma ze stind. aśman- 'kamień', awest. asman- 'ts.', lit. āšmenys (pl.) 'ostrze' przy gr. ἀμῶν 'kowadło'.

Przyczyna palatalizacji takich indoeuropejskich rdzeni lub wyrazów, jak *ayigā, *ayik- 'owies' (lit. avižà, stsl. ovъsъ; *ghal-, *ghalar- 'szkoda, zło' (lit. žalà); *ghalghā 'gałąź' (lit. žalgā, orm. jaik, goc. galga); *ghans 'gęś' (lit. žasīs); *kad- 'padać' (stind. śad-, łac. cadō); *kākhā (stind. śakhā, goc. hoha); *kas- 'zając' (stind. śaśa-, prus. śasins, niem. Hase); *keu-, *kū-, *kyā- 'wzdymać się' w wyrazach pochodnych, jak *kuānt- 'cały' (stind. śaśvant-, gr. πᾶντες) *kūros 'ważny' (stind. śūra-, gr. κύριος); *kūlo- 'włócznia' (stind. śūla-, łac. culex¹²⁷) nie może być wyjaśniona sąsiedztwem spółgłoski tylnojęzykowej z samogłoskami e, i lub sonantami zgłoskotwórczymi; kryje się ona w fonetyce samego prajęzyka.

Chociaż Georgiev wyjaśnia palatalizację takich sylab, jak

¹²⁶ Palatalne ḱ w indoeuropejskim liczebniku *oḱtō(u) '8' zostaje prawdopodobnie w związku z redukcją samogłoski i zaświadczonej w stind. aśiti- '80'. Por. Georgiev, op. cit., s. 47; Dank a, Abruzzo 13, 1/2/3, s. 119.

¹²⁷ Por. Pokorny, op. cit., s. 626: kū-.

ku-, alternacjami typu *keu- > *k̄eu- > *k̄u- - np. lit. suõ 'pies', stind. švā 'ts.', awest. spā wywodzi z *kuō(n) < *k̄euō(n) < *keuō(n) - nie zmienia to postaci rzeczy, iż podstawa tej palatalizacji leży w dawniejszych warstwach prajęzyka niż ta, która jest bezpośrednio dostępna rekonstrukcji. Dlatego twierdzenie, że dialekty satemowe nie odziedziczyły palatalnych tylnojęzykowych po prajęzyku, lecz przeprowadziły palatalizację niezależnie od siebie nie wydaje się słuszne. Nie podważając ustalonych przez Georgieva przyczyn palatalizacji spółgłosek tylnojęzykowych, sądzimy, że zaszła ona jeszcze w epoce wspólnoty indoeuropejskiej, choć pod jej koniec i tylko na wschodniej części terytorium zajmowanego przez plemiona indoeuropejskie.

B. Inne zjawiska fonetyczne

Spółgłoskom tylnojęzykowym przydechowym satemowego sanskrytu odpowiadają centumowe bez przydechu, np.:

satem *eǵh- 'ja', stind. ahām; centum *eg-, gr. ἔγω, goc. ik;

satem *ǵhenu- 'szczeka', stind. hanu-; centum *genu- 'ts.', gr. γένυς, goc. kinnus;

satem *-ghe 'partykuła wzmacniająca', stind. gha, ha; centum *-ge, gr. -γε, goc. -k;

satem *meǵh- 'wielki', stind. mah-, mahant-; centum *meg-, gr. μέγας, goc. mikils;

satem *dhughatē 'córka', stind. duhitā; centum *dhugatēr, gr. θυγάτηρ.

Wszystkie poza ormiańskim języki satemowe utraciły rozróżnienie indoeuropejskich samogłosek ā i ǎ. Stan indoeuropejskich samogłosek ǎ i ǎ, a także ā i ǎ w germańskim, przypomina stan tychże samogłosek w językach bałtyckich i słowiańskich. Natomiast inne języki centumowe w pasie ciągnącym się poprzez języki celtyckie, italskie, wenetyjski, frygijski i grecki zachowują indoeuropejskie ǎ różne od ā; por. np. ir. oi 'owca', łac. ovis 'ts.', umbr. oui-, gr. ὄϊς przy stind. ávih, lit. avls, goc. awēpi 'stado owiec'.

Warta uwagi jest również wspólna tendencja fonetyczna, którą obserwujemy w indoirañskim, słowiańskim i po części bałtyckim. Jest to przechodzenie indoeuropejskiego s w š po r w

językach indoirañskich, słowiańskich i litewskim, po k, i, u w indoirañskich i słowiańskich (w słowiańskim s przechodzi w χ):
 ie. *uers-, *urs- 'coś wystającego, podwyższonego', stind. vars-
man- 'czubek', stsl. vraxъ 'szczyt, wierzch', lit. viršus
 'wierzch'; ie. *kseud- 'drobić', stind. kaudra- 'mały, nędzny',
 stsl. χudъ 'mały, kiepski'; ie. *trisu 'w trzech', stind. trišu
 'ts.', stsl. trъzъ 'ts.'; ie. *mūs- 'mysz', stind. mūs- 'ts.',
 stsl. mysъ 'ts.'¹²⁸.

C. Podobieństwa w zaimkach i liczebnikach

W dialektach grupy satem zaimek 1 os. l. p. w bierniku mógł występować w postaci *mēm, stind. mām, stsl. mę; w centum - *(e)me(-ge), gr. ἐμέ(γε), goc. mik¹²⁹.

Zaimek zwrotny *se/sue i dzierżawczy *s(e)uo- w językach grupy centum (gr. ἐ, ἐός/ός; łac. se, suus; goc. si-k, seins) odnosi się tylko do 3 os. l. p. i mn., gdy w językach satemowych (stind. sua-, awest. hva-, hava-, lit. savęs, sevęs, sāvas, prus. sien, swais, stsl. sę, svojъ) odnosi się do wszystkich osób.

Zaimki wskazujące *onos, *auos (słow. onъ, ovъ, lit. anās, stind. instr. masc. gen. anena, fem. anayā, ava- w gen. dual. avos, awest. ana-, ava-) są charakterystyczne dla języków satemowych.

W językach satemowych, a także w germańskim, indoeuropejski zaimek pytajny *k^uis¹³⁰, zachowany w łac. quis, gr. τίς, został zastąpiony zaimkiem pytajnym przymiotnym *k^uos; stind. kāh, lit. kās, słow. ka-to, goc. hyas.

Zaimek alios 'inny' zaświadczony jest przede wszystkim w językach centumowych: gr. ἄλλος, łac. alius, osk. allo 'inna' stir. aile, goc. aljis, poza tym w ormiańskim ail.

Zaimek *ui-kuo-, *ui-s- 'wszystek, każdy, cały' występuje

¹²⁸ Por. B u r r o w, op. cit., rozdz. 1, § 4; rozdz. 3, § 9.

¹²⁹ Podobnie w języku hetyckim: dat.-acc. sg. ammuk, ammuga 'mnie, mię',

¹³⁰ Zaimek ten odpowiada postacią i znaczeniem hetyckiemu kuis 'ts.'.

tylko w językach satemowych: stind. višva-, awest. vispa-, lit. visas, stsl. visi.

Liczebnik *ambhō(u) 'obaj' posiada spółgłoskę nosową w centumowej łacinie (ambō) i grece (ἄμφω). W językach satemowych występują formy bez spółgłoski nosowej: stsl. oba, lit. abū (< bsl. *abō), stind. ubhāu, awest. uva. Germańskie, gockie formy omawianego liczebnika bai, ba są znowu bliższe formom zaświadczonym w językach satemowych niż postaci łacińskiej i greckiej.

Element *-kmt-, *-kōmt- tworzy w grece, łacinie i celtyckim nazwy dziesiątek od 20 do 90:

20 - gr. εἴκοσι, łac. vīginti, bret. ugent, stir. fiche;

30 - gr. τριάκοντα, łac. trīgintā, bret. tregont, stir. tricha;

40 - gr. τετταράκοντα, łac. quadrāgintā, śrir. cethorcha, cethracha;

50 - gr. πεντήκοντα, łac. quinqūāgintā, ir. caogad;

60 - gr. ἑξήκοντα, łac. sexāgintā, śrir. sesca;

70 - gr. ἑβδομηκοντα, łac. septuāgintā, stir. sechtmogo;

80 - gr. ὀγδοήκοντα, łac. octōgintā, śrir. ochtmoga;

90 - gr. ἑνενηκοντα, łac. nonāgintā, ir. nócha.

Podobnie buduje się także nazwy dziesiątek od 20 do 90 w satemowym języku ormiańskim: 20 - k'san (< *gi-san); 30 - ere-sun (= ere-sun);...80 - ut'sun; 90 - innsun.

W satemowych językach indoirzańskich w ten sposób zbudowane są tylko dziesiątki od 20 do 50: stind. vimsati-, trimsat-, catvarimsat-, pañcāsat-; awest. vīsaiti, ōrisas, caθwaresat-, pañcāsāt-. Dziesiątki od 60 do 90 mają w staroindyjskim nazwy: ṣaṣṭi-, saptati-, aṣṭi-, navati-, w awestyjskim - xšvaṣti-, haptāiti-, aštāiti-, navaiti-.

W językach północnoindoeuropejskich nazwy dziesiątek buduje się w sposób opisowy: 30 - goc. þreis tigjus, lit. tris-dešimt, stsl. tri desęti.

Wydaje się, że w indoirzańskim, gdzie dziesiątki od 60 do 90 nie są zbudowane przy pomocy elementu *kmt- (< *dkmt-, co stanowi wariant liczebnika *dekm '10') zachował się stan dawniejszy niż w językach centumowych i ormiańskim, gdzie element *kmt- uogólniono i wprowadzono do wszystkich liczebników oznaczających dziesiątki jako ich cechę charakterystyczną. W językach północnoindoeuropejskich spotykamy się z późniejszą innowacją analityczną.

D. Różnice w słownictwie bądź słowotwórstwie

Nazwa wieczora w indoeuropejskich językach centumowych ma postać *ue-spero-, łac. vesper, gr. ἑσπερος, celt. i. ir. fescor, cymr. ucher, w satemowych zaś *ue-kero-, lit. vakaras, stsl. večers, orm. gišer¹³¹.

Nazwa śniegu w językach centumowych sprowadza się do prapostaci *snigh^h-, łac. nix, gr. acc. νίφα, celt. wal. nyf, w satemowych zaś i w germańskim do prapostaci *snoigh^hos, lit. sniėgas, stsl. snėgъ, goc. snaiws, stind. snehaḥ (ze zmienionym znaczeniem 'tłuszcz, olej, gładkość').

Przymiotnik 'prawy' w językach satemowych ma postać *deks-i-no-, stind. dakšina-, awest. dašina-, lit. dėšinas, stsl. desnъ, w językach centumowych zaś przymiotnik ten występuje z przyrostkami -tero-: gr. δεξιτερός, łac. dexter, osk., umbr. destr-; -uo-: gr. δεξιός, gal. Dexsiva dea, goc. talhswa-.

Ie. *seuio- 'lewy' występuje tylko w stind. savya-, awest. haoya-, stsl. suja. Z kolei ie. *skaiuos 'lewy' zaświadczone jest tylko w gr. σκαιός i łac. scaevus.

Ie. *krsno- 'czarny' występuje tylko w językach satemowych: stind. krsna-, prus. kirsna-, stsl. črnъ. Podobnie znaczące ie. *suordo- 'czarny, ciemny, brudny' zaświadczone jest w łacinie: sordidus 'brudny' i w germańskim: goc. swarts 'czarny'.

Rdzeniowi *g^hem- 'iść, przychodzić', zaświadczonemu w językach satemowych: stind., awest. gam- 'ts.', lit. gimti 'rodzić się' i w germańskim: goc. qiman, niem. kommen, odpowłada w grece, italskim i celtyckim warlant *g^hen-, *g^hen-: gr. βαίνω, łac. venio¹³², umbr. benust 'venerit', ir. fo-benat 'subveniunt'.

Spotykamy dość często łacińsko-greckie izoleksy nie mające wyraźnych nawiązań w innych językach indoeuropejskich. Są to prawdopodobnie archaizmy właściwe słownictwu grupy dialektów centum. Należą do nich następujące słowa: cinis - κόινις; ē-mun-gō - ἄπο-μύσσω; ēr - χήρ; inguen - ἄδην (por. stisl. økkr 'nabrzmienie'); itō - ἰτητέον; łac. lactis - γάλα, γάλακτος; legō - λέγω;

¹³¹ Por. D Ź a u k j a n, op. cit., s. 203; P o k o r n y, op. cit., s. 1173.

¹³² Por. J. O t r ę b s k i i J. S a f a r e w i c z, Gramatyka historyczna języka łacińskiego, cz. 1, Warszawa 1937, s. 145.

lūdit - λίξει; tangō - τεταγών; saliō - ἄλλομαι; scaevus - σκαιός;
sarciō - ἔρκος¹³³; stāmen - στήμων; superbus, superbia - ὑπερφυής,
ὑπερφίαλος.

Z drugiej strony Thomas Burrow¹³⁴ nagromadził wielką liczbę izoglos łączących indoirański ze słowiańskim i bałtyckim. Pochodzą one, zdaniem badacza, z okresu współżycia tych pierwotnych dialektów satamowych, poprzedzającego opuszczenie przez Indoirańczyków swych europejskich siedzib. Niżej podajemy niektóre spośród zebranych przez Burrowa izoglos:

p r z y s ł ó w k i: stind. kuha 'gdzie', stsl. kuĉe 'ts.';
stind. kadā 'kiedy', lit. kadā 'ts.'; stpers. rādiy 'dla', stsl. radi 'ts.';
stind. bahih 'na zewnątrz', stsl. bezt 'bez'; stind. vinā 'bez',
stsl. vsnē 'poza';

c z a s o w n i k i: stind. hāvate 'wzywa', stsl. zovet;
stind. bhayate 'boi się', stsl. bojō sę;

p r z y m i o t n i k i: stind. tucchya- 'pusty', stsl. tstst
'ts.', lit. tušćias 'ts.'; awest. spenta- 'święty', stsl. svęts
'ts.', lit. šventas 'ts.'; stind. mišra- 'mieszany', lit. mīšras
'ts.';

r z e c z o w n i k i: stind. pāmsu- 'pył, piasek', stsl. pēsęk
'piasek'; stind. grīvā 'szyja', stsl. griva 'grzywa'; stind. bhañ-
ah 'fala', lit. bangā 'ts.'.

E. Osobliwości fleksji

Jest rzeczą dobrze znaną, że języki północnoindoeuropejskie: germańskie, bałtyckie i słowiańskie różnią się od pozostałych języków indoeuropejskich we fleksji imiennej budową celownika liczby podwójnej i mnogiej, a także narzędnika wszystkich liczb, które to przypadki cechuje w wyżej wymienionych językach północnoindoeuropejskich -m- zamiast spotykanego w innych językach indoeuropejskich -bh-: goc. sunum, lit. sūndms, stsl. synsmē - stind. sūndbhyaḥ 'synom'.

Warto zwrócić również uwagę, że końcówka datiwu pluralis w

¹³³ Por. I. M. Tronskij, Očerki iz istorii latinskogo jazyka, Moskva-Leningrad 1953, s. 33.

¹³⁴ Burrow, loc. cit.

centumowych językach Europy ma postać *-bhos, łac. mātribus, gal. ματρεβο, wenet. oposofos, messap. logetibas¹³⁵, w satemowych zaś językach indoirańskich spotykamy końcówkę *-bhios, wed. hōtrābhyaḥ, awest. zaoθrābyō. W liczbie podwójnej – również mogąca reprezentować stan celtycki iryjska forma datiwu (don dib) feraib < *uīro-bhēm odpowiada staroindyjskiemu vīrābhyaṃ < *uīrō-bhiēm. W awestyjskim spotykamy hapax brvatbyaṃ od brvat- 'brew', poza tym -byā, stpers. -biyā.

W koniugacji charakterystyczna jest zbieżność łacińskiej formy fēcit (3 os. perf. act. od faciō 'robię') z greckim aorystem ἔθηκε, hom. ἔθηκε. Formant -k- rozszerza rdzeń *dhē-, *dhā- 'kłaść, robić' jedynie w językach centumowych: łac. faciō, osk. fakliad, umbr. fačia 'faciat', wenet. vhaixō 'fecit', fryg. αδ-δαιετ 'afficit'.

Mediopasywne końcówki z elementem -r są właściwością języków centumowych: łac. -tur, osk., umbr. -ter, ir. -thar, fryg -tor. Spotykamy je także w anatolijskim: het. ijattari 'idzie'. Na gruncie satemowym¹³⁶ i w germańskim końcówek z elementem -r nie spotykamy.

Za pomocą wyżej przytoczonych zestawień staraliśmy się wykazać, że poza wspólnym traktowaniem spółgłosek tylnojęzykowych języki centumowe z jednej, satemowe zaś z drugiej strony mają jeszcze inne charakterystyczne cechy wspólne. W fonetyce języki centumowe w stopniu pełniejszym aniżeli satemowe odróżniają indoeuropejskie ō od ǎ, poza tym w pewnej liczbie przykładów greckie γ, gockie k (< ie. g) przeciwstawia się staroindyjskiemu h (< ie. gh). Znajdujemy również dość liczne wspólne elementy fleksyjne, słowotwórcze i słownikowe właściwe jednemu z dwu zespołów dialektycznych, co wydaje się świadczyć, że pierwotny podział na dwie grupy centum i satem jest zasad-

¹³⁵ O. H a a s, "Lingua Posnaniensis" 1953, 4, s. 80. Autor stwierdza, że przebadane przez niego fakty fonetyczne nie wskazują na przynależność messapijskiego do języków grupy satem.

¹³⁶ Ormiańskie formy berēr 'niósł' i beriw 'był niesiony' są nie dość wyjaśnione co do pierwotnej postaci i znaczenia. Por. P o r z i g, op. cit., s. 84. Trzeba tutaj także dodać, że greckie końcówki mediopasywne nie posiadające typowego dla języków centumowych elementu -r są szczególnie bliskie odpowiednikom indoirańskim.

ny. Jednak już w dobie tego podziału prajęzyk indoeuropejski był zróżnicowany na dialekty, czego rezultatem jest fakt różnego reprezentowania osobliwości centumowych bądź satemowych przez różne później wyodrębnione języki pochodzące z obu grup. Ogólnie rzecz biorąc, wśród języków centumowych języki germańskie wykazują najwięcej cech wspólnych z językami satemowymi (przede wszystkim z bałtyckimi i słowiańskimi), wśród języków satemowych najbliższy zespołowi centumowemu (głównie zaś frygijskiemu i grece) jest język ormiański.

Pierwotny rozdział centum : satem, którego ślady odkrywamy przez stwierdzenie odmiennych tendencji fonetycznych i zachowanych w części języków indoeuropejskich archaizmów strukturalnych wobec wspólnie przeprowadzonych innowacji w drugiej części, nie decydował jednak o dalszym rozwoju dialektów należących niegdyś do jednej lub drugiej grupy. W wyniku różnych migracji plemiennych część narzeczy weszła w nowe związki, które łączyły i konsolidowały również dialekty centumowe z satemowymi.

II. Podział języków

Poza grupą najdawniej wyobcowanych ze wspólnoty językowej praindoeuropejskiej języków anatolijskich (hetyto-luwijskich) wyróżniamy trzy następujące dalsze, później się zarysowujące, grupy pierwotnych dialektów indoeuropejskich¹³⁷: grupę centralnoindoeuropejską, łączącą przede wszystkim język grecki z językami indoirańskimi, grupę zachodnioindoeuropejską, łączącą przede wszystkim języki italskie z celtyckimi i grupę północnoindoeuropejską, łączącą języki germańskie ze szczególnie sobie bliskimi językami bałtyckimi i słowiańskimi.

Niżej starać się będziemy uzasadnić podział późniejszych (nieanatolijskich) języków indoeuropejskich na trzy grupy, przytaczając argumenty Georgieva wzbogacone o spostrzeżenia własne.

---

¹³⁷ Por. G e o r g i e v, op. cit., s. 276-283.

A. Grupa centralnoindoeuropejska

Należący do tej grupy język grecki jest centumowy. Zapewne centumowy był również, bliski greckiemu, język macedoński, o którym zresztą wiemy niewiele. Wszystkie inne języki centralnoindoeuropejskie nie znają k^h (ma je jeszcze w dawnej, nie zmienionej, postaci greka linearnego pisma B), k zaś przeszło w nich w spiranty. Już Platon¹³⁸ zwrócił uwagę na pewne podobieństwo języka frygijskiego do greki. Frygijski zaliczamy również do języków centralnoindoeuropejskich. Język ten ma jednak pewne cechy zbliżone z językami zachodnioindoeuropejskimi¹³⁹. Prawdopodobnie przejście k w $σ$ i $g(h)$ w $γ$ nie jest we frygijskim konsekwentnie dokonane¹⁴⁰.

Wszystkie pozostałe języki centralnoindoeuropejskie są wyraźnie satamowe. Reprezentują je przede wszystkim języki indoirañskie, spośród których staroindyjski i awestyjski są najarchaiczniesze i najdawniej zaświadczone, następnie język ormiański, albański, tracki i pelazgijski (przedgrecki). Język tracki wykazuje także wyraźne cechy wspólne z językami północnoindoeuropejskimi¹⁴¹. Przodek języka frygijskiego stanowił zapewne ogniwo pośrednie między grupą dialektów centralnoindoeuropejskich a grupą dialektów zachodnioindoeuropejskich, podczas gdy przodek języka trackiego zajmował podobną pozycję między dialektami centralnoindoeuropejskimi a niezupełnie jednolitą wspólnotą bałtosłowiańską.

Indoeuropejski charakter języka głównych zapożyczeń greckich - pelazgijskiego - ustalony został przez bułgarskiego indoeuro-

¹³⁸ P l a t o n, Cratylus, 410 A.

¹³⁹ Dla przykładu porównajmy frygijską formę $\alpha\delta\delta\alpha\upsilon\epsilon\tau\omicron\varsigma$ z łac. *afficitur* < *ad-dhək-e-tor. Przedrostek *ad właściwy językom zachodnioindoeuropejskim (łac. *ad*, *ad-*, umbr. *ai-*, gal. *ad-*, stir. *ad*) występuje także w germańskim (przyimek w goc. *at*, stisl. *at*). Dochodzi zbliżna postać rdzenia **dhək-* < **dhe-k-* i końcówki *-*tor*.

¹⁴⁰ Por. fryg. $\chi\lambda\omicron\upsilon\pi\omicron\varsigma$ 'złoto' < **ghlō-ro-* (rdzeń *ghel-*, por. łot. *zēlts* 'złoto'), najbliższe budową greckiemu $\chi\lambda\omicron\upsilon\pi\omicron\varsigma$ 'zielony, żółty'; fryg. *wav-* 'pies' przy ie. **kun-* 'ts.', stind. *švā*, gen. *šunah*.

¹⁴¹ Por. I. D u r i d a n o v, *Ezikăt na Trakite*, Sofijs 1976, s. 123 i n.

peistę Vladimira Georgieva¹⁴². Język grecki przyniósł zagładę substratowemu językowi pelazgijskiemu, sam wszelako przejął od niego pewną część słownictwa, które nawet wówczas, gdy brzmieniem przypominało semantyczne odpowiedniki w innych językach indoeuropejskich, uznawane było dawniej za obce naszej rodzinie językowej, bo nie dały się zastosować wobec niego prawa greckich zmian głosowych. Georgiev wykazał, że do tego słownictwa, jak i do przedgreckiej toponimiki, trzeba stosować odrębne, określone kryteria, ponieważ pelazgijski podlegał innym niż grecki przemianom po odłączeniu się od prajęzyka indoeuropejskiego. W swym rozwoju fonetycznym język pelazgijski jest dość bliski trackiemu.

Dowodzą tego następujące przykłady:

ie. gh, gr. χ pelazg. g; ie. *suǵhā 'milczenie', gr. pelazg. $\sigma\iota\gamma\eta$ 'milczenie, cisza', stsaks. swīgen 'milczeć', niem. schweigen;

ie. d, gr. δ pelazg. t; ie. *kuid-, *kueid-, *kyoid-, gr. pelazg. $\sigma\iota\tau\omicron\varsigma$ 'pszenica, chleb', goc. hweteis 'pszenica' - ten przykład poświadcza satamowość pelazgijskiego;

ie. g^h > g (jak we wszystkich językach grupy satam), dźwięczne bez przydechu przeszły w pelazgijskim w bezdźwięczne, stąd g > k; $\kappa\omicron\mu\nu\delta\omicron\varsigma$ 'miasto w pobliżu wzgórza'; ie. *g^hri-, *g^hri- 'górra' (stind. giri-) + ie. *-nto- (przyrostek jak w polskim Sławęć-in < *Sławęta lub w trackim $\beta\acute{o}\lambda\nu\delta\omicron\varsigma$ 'dziki byk');

ie. t, gr. τ pelazg. θ; gr. pelazg. $\theta\epsilon\rho\acute{\alpha}\pi\nu\eta$ 'mieszkanie', ie. *terabnā, gr. $\tau\epsilon\rho\alpha\mu\nu\nu$ < *terabnom.

Z grupy centralnoindoeuropejskiej daleko na wschód rozprzestrzenili się Indoirańczycy. Z terenów położonych na północ od Morza Czarnego sięgnęli aż po terytorium przeduralskie, gdzie mieli swe pierwotne siedziby Ugrofinowie, którzy przejęli wówczas z indoirańskiego wiele słów, np.:

liczebnik sto: fiń. sata, węg. száz przy stind. šatam, awest. satəm;

nazwę szydła: fiń. ora przy stind. ārā;

¹⁴² Georgiev, op. cit., s. 90-111.

nazwę złota; węg. arany przy stind. hiranya-, awest. zaranya-¹⁴³.

Pożyczki te pozwalają stwierdzić, że już wtedy język indoiraaniski reprezentował cechy, które go wyodrębniają spośród innych języków indoeuropejskich. Zwróćmy uwagę na przejście indoeuropejskiego k palatalnego w spirant l w r:

ie. *kmtom 'sto' (łac. centum), stind. šatam; z takiej zapewne praindoirańskiej postaci pochodzi fińskie sata;

ie. *ēlā 'szydło' (lit. yla, niem. Ahle), stind. āra; z takiej postaci fiń. ora;

ie. *ghel-, *ghl-/ghel-, *ghl- rdzeń oznaczający 'zielen, żółtość, złoto' i występujący między innymi w wymienionych tu dopiero polskich słowach, a ponadto w niem. Gold'złoto', lit. geltónas 'żółty'; od tego rdzenia z przyrostkiem -enio- (por. pol. bielenie) utworzono indoiraaniskie *zheranya- 'złoto' (stind. hiranya-, awest. zaranya-), skąd węg. arany.

Język staroindyjski i grekę łączy tyle wzajemnych, nie stwierdzanych gdzie indziej, powiązań, że trzeba je uznać za wynik późniejszej koegzystencji tych pierwotnych dialektów indoeuropejskich. Koegzystencja ta nastąpiła już po utraceniu lub znacznym osłabieniu kontaktów z innymi grupami narzeczy. Z częścią grupy północnej, z przodkami Słowian, stykali się jeszcze przodkowie Irańczyków. Prawdopodobnie Irańczycy byli we wspólnocie greko-indoiraaniskiej bardziej peryferyjni od przodków Ariów indyjskich i mimo że pokrewieństwo awestyjskiego ze staroindyjskim jest niewątpliwie znacznie większe niż pokrewieństwo języków słowiańskich z bałtyckimi¹⁴⁴ i że to zakłada

¹⁴³ Więcej zestawień dowodzących ugrofińskich zapożyczeń z indoiraaniskiego z B u r r o w a, op. cit., rozdz. 1, § 5.

¹⁴⁴ Poza znacznym podobieństwem języka awestyjskiego do staroindyjskiego na pochodzenie Irańczyków i Indów aryjskich z dawnej, ale późniejszej niż wspólnota indoeuropejska, wspólnoty etnicznej wskazują takie fakty, jak: zachowanie przez Indoiraanczyków swej wspólnej nazwy praplemiennej Arya-, posiadanie sobie jedynie znanych wspólnych bogów, wśród nich bóstwa słonecznego o nazwie Mitra-, bóstw wiatrów - vāta-, Vāyu-, boga wód o nazwie Apām Napāt-, postaci mitycznych, jak Yama, syn Vivasvanta, posiadanie wspólnej nazwy pierwotnie poezji kultowej, czego niezbicie dowodzą porównania Rygwedy z Awestą, a także wspólne pierwotne tak u Ariów indyjskich, jak u Irańczyków stosunki społeczne. Por. J. W. O r a n s k i j, Vvedeniije v iranskuju filologiiu, Moskva 1900, s. 43 i n.

ich zwartą wspólnotę, możliwe jednak jest, że - tak jak mimo bałto-słowiańskiej wspólnoty więcej jest powiązań między bałtyckim a germańskim, niż między słowiańskim a germańskim - tak i staroindyjski bliższy jest grece niż jego irański bliźniak. Może dlatego w irańskim nie ma śladu imienia boga Varuna¹⁴⁵, są za to podobieństwa w znaczeniu słów odnoszących się do pojęć religijnych między nim a prasłowiańskim. Niemniej tych faktów nie należy przeceniać. Przodkowie Irańczyków byli bez wątpienia wielokrotnie silniej zaangażowani we wspólnocie ario-greckiej niż w kontaktach z przodkami Słowian. Wspólnota ario-grecka nie ograniczyła się do jakichś powierzchniowych wpływów leksykalnych; mimo że Pragrecy pochodzili z zespołu centumowego, gdy w wyniku przesunięcia się innych plemion indoeuropejskich na zachód i północ oni sami stali się stosunkowo bliskimi sąsiadami Ariów, weszli z nimi w tak mocne związki, że najprawdopodobniej oba te szczepy reprezentowały wspólną kulturę, religię, poezję¹⁴⁶, a także podobne stosunki społeczne¹⁴⁷.

Jak współuczestniczyły w tym plemiona używające innych dialektów grupy centralnoindoeuropejskiej, nie można dokładnie określić z dwu względów: języki powstałe z ich dialektów bądź zachowane są szczątkowo, jak frygijski i tracki lub szczątkowo i pośrednio, jak pelazgijski, bądź, jak ormiański czy jeszcze bardziej albański, zostały zaświadczone tradycją literacką znacznie później niż grecki, indoaryjski i irański. Przeto w zestawieniu z tymi trzema mogą być łatwo pokrzywdzone, gdyż wiele cech, których nie wykazują, mogły wykazywać w dobie przedliterackiej i - nim je zapisano - zatraciły. Szczególnie bliski grece i indoirańskiemu jest język ormiański¹⁴⁸. Poniżej zestawiamy

¹⁴⁵ Imię staroindyjskiego boga wód i nieba Varuna - zestawia się z gr. Οὐρανός 'bóg nieba, niebo'.

¹⁴⁶ Świadczą o tym badania porównawcze nad hymnami homeryckimi i hymnami Rygwedy, a także nad eposem Homera i staroindyjskim. W Polsce badania takie prowadził docent Uniwersytetu Łódzkiego S. F. M i c h a l s k i. Por. "Rocznik Orientalistyczny", 1960, 24, 2 oraz t e n ż e, "Nauka i Sztuka", 1946, 4, 7.

¹⁴⁷ Świadczy o tym słownictwo, a także obraz społeczeństwa z okresu ekspansji Ariów i Greków, jaki odtworzyć sobie możemy na podstawie najdawniejszych zabytków literackich aryjskich i greckich.

¹⁴⁸ D Ź a u k j a n, op. cit., s. 47.

dowody pokrewieństwa języków tej grupy, bazujące głównie na najbardziej oczywistych podobieństwach ario-greckich.

1. Podobieństwa strukturalne

a) W grupie centralnoindoeuropejskiej powszechnie spotykamy partykułę wyrażającą zakaz *mē: gr. μή, stind. mā, orm. mi, alb. mos.

b) Występują podobieństwa w systemie koniugacji, np.: końcówka 2 os. sg. praes. mediopassivi *-sai, stind. -se, gr. -σαι; 3. os. sg. praes. mediopassivi *-tai < *to + i, stind. -te, awest. -te, gr. -ται, fryg. -tai (obok -top).

c) Powszechnie spotykamy augment przed rdzeniem czasownika używany w czasach historycznych: ie. centr. *e-bheret 'niósł', *e-lik^uet 'zostawił', stind. ś-bharat, ś-ricat, gr. ἔ-φερε, ἔ-λαβε, orm. e-ber, e-likh; por. fryg. ε-δα-εξ 'postawił, zrobił' *e-dha-.

d) W ario-greckim spotykamy szerszy niż w innych językach indoeuropejskich zakres użycia reduplikacji, tak we fleksji czasownika, jak i w słowotwórstwie; por. stind. 3. os. sg. perf. od rdzenia jan- 'rodzić, tworzyć' jajāna bliskie gr. γέγονε (perf. od γίγνομαι 'urodzić się, stać się') i rzeczownik: gr. πεμφρηδών 'osa', stind. bambharah 'pszczoła'.

e) Wspólna jest baza zaimków osobowych w liczbie mnogiej: *ns-me- 'my, nas', *ius-me- 'wy, was', stind. asma-, yusma-, gr. ἡμε-, υμε-.

f) Występują wspólne przyrostki:

- przyrostek stopnia wyższego *-tero (stind. -tara-, gr. -τερο-) stosowany na równi z przyrostkiem stopnia najwyższego *-tamo-, *-tmo-, *-tm-to- (stind. -tama-, gr. -τατο-) w stopniowaniu rzeczowników;

- tworzący przymiotniki przyrostek *-meio- oznaczający pochodzenie lub zawartość, gr. -μεο- (np. w ἀνδρομεος), stind. -maya- (np. w go-maya-);

- przyrostek -in- oznaczający związek z czymś lub pewne do czegoś podobieństwo, gr. δαφ-ῖν-, stind. Aśv-in-.

g) Występują przymiotniki, rzeczowniki i imiona rodzaju męskiego na -ēs, por. ie. *(E)sukleuēs, stind. Suśravas-, gr. Ευαλής; ie. *Diūgenēs, *Diūoġenēs, gr. Διογένης, trac. Diuzenes:

h) Spotykamy identycznej prapostaci imiona własne, np.: ie. *Upodišos, stind. Upadišah, gr. ὑπόδιμος; ie. *Periklutos, stind. Parišrutah, gr. Περικλυτός; ie. *Kunak-, stind. Šunakah, gr. Κύναιξ; ie. *Klutios, stind. Šrutiyah, gr. κλυτίος.

i) Częstsze są niż w innych językach rzeczowniki i przymiotniki złożone, np.: ie. *ekuo-uoros 'pilnujący konia', stind. ašva-varah, gr. ἵππουρος ze zmienionym znaczeniem, nazwa ryby; ie. *ōmo-ed-, *ōmēd- 'jedzący strawę surową', stind. amād-, gr. ὠμηστής; ie. *sm-g'elbh- 'pochodzący z jednego łona', stind. sa-garbhayah 'brat rodzony', gr. ἀ-δελφός 'brat'.

2. Podobieństwa leksykalne

ie. *barbaros 'niezrozumiale mówiący, obcoplemienny', stind. barbarah, gr. βάρβαρος;

ie. *knios 'nowy, młody', gr. καινός, stind. kanyā 'dziewczyna';

ie. *pelekuš 'topór'¹⁴⁹, stind. parašuh, gr. πέλεκος;

ie. *rešia 'złobny urok, złobne czary', stind. irasyā, gr. ἀρείη;

ie. *suādon- 'słodczy, przyjemność', stind. svādana-, gr. ἡδονή;

ie. *merio- 'młodzieniec, samczyk', stind. maryakah, gr. μείραξ, alb. mërkosh;

ie. *onr 'sen', gr. οναρ, orm. anurj, alb. adërrë, ëndërrë;

ie. *aig- 'koza', gr. αἴξ, orm. ayc;

ie. *amr, amōr 'dzień', gr. ἡμαρ, orm. aur;

ie. *duā-ro- 'długo', gr. δηρόν, orm. erkar;

ie. *kion- lub *kison- 'słup', gr. κίων, orm. siun;

ie. *kpinos 'ptak drapieżny', gr. κίτινος 'kania', orm. çin 'syp';

ie. *meghri-, gr. μέχρι(ς) 'do', orm. merj 'przy'¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Ie. *pelekuš uważane jest za pożyczkę mezopotamską. Por. numer. balag 'topór', semickie: akad. pilaqu 'ts.' (H o f m a n n, op. cit., s. 259).

¹⁵⁰ Więcej zestawień grecko-ormiańskich, po części zaś grecko-ormiańsko-albańskich przytacza S o h w y t z e r (op. cit., s. 57).

3. Podobieństwa mitologiczno-religijne

ie. *Uornos 'bóstwo nocnego nieba', stind. Varunaḥ, gr. Οὐρανός, eolskie Ἵρανός;

ie. *Pāuson-, *Pūson- 'bóg, opiekun trzód i majątku', stind. Pūsan-, gr. Πάν, Πάν, ark. Πάων;

centralno-indoeuropejskie przeciwstawienie *mrtos 'śmiertelny, człowiek' wobec *nmrtos 'nieśmiertelny - bóg', stind. martaḥ wobec amrtaḥ, gr. βροτός wobec ἀμβροτός;

ie. *iaǵetai, *iaǵietai 'oddaje cześć, czci', stind. yajate, awest. yazaitē, gr. ἀξεται;

ie. *menes- 'duch, umysł, myśl', stind. manaḥ, awest. manah, gr. μένος.

4. Wspólne słownictwo odnoszące się do spraw społecznych

ie. *kṛē-/*kṛā- 'opanowywać, ovladać, posiadać', stind. ksay-, awest. xšāy- 'władać', gr. κτημα, κτέανον 'majątek, zdobycz', stind. ksatriyah 'przedstawiciel stanu wojowników', gr. κτεάτειρα 'władzicielka';

ie. *kṛi- 'zaludniać, zamieszkiwać', stind. ksi- 'zamieszkiwać', gr. κτι- 'kolonizować';

ie. *kārus 'wieszcz', stind. kāruh 'poeta, śpiewak', gr. κηρυξ 'herold, zwiastun';

ie. *kūros 'ważny, bohater', stind. šūrah 'bohater', gr. κύριος 'ważny, silny, pan';

ie. *uek^ues- 'słowo, mowa', stind. vacah, awest. vacah, gr. επος.

5. Elementy wspólnej frazeologii

ie. *kleuos ἡκ^uḗbitom 'sława niezniszczona', wed. akṣitam śravaḥ, gr. κλέος ἀφθίτον;

ie. *meǵ(h)ə kleuos 'wielka sława', wed. mahi śravaḥ, gr. μεγα κλέος;

ie. *isərom menos 'potężny duch', wed. isireṇa manasā (instrumentalis) 'ten, którego dusza opanowana jest światobliwym szaleństwem', gr. ἰερόν μένος;

określenie bogów jako dawców dóbr: wed. dātā vasu, gr. δοτήρας εἰάων.

6. Podobieństwa fonetyczne

W fonetyce języków centralno-indoeuropejskich spotykamy pewne cechy wspólne, które aczkolwiek ustaliły się późno, mogą być wyrazem wspólnych tendencji rozwojowych, charakteryzujących zazwyczaj języki zbliżone bądź koegzystujące.

a) Ie. n przechodzi tak w greckim¹⁵¹, jak w indoirańskim w a, przed samogłoską w an-; podobnie ie. m:

ie. *n-ekhos 'pozbawiony konia', gr. ἀν-ἵππος, stind. an-aśvah;
ie. *mptom 'sto', gr. ἑ-κατόν, stind. śatam, awest. satəm.

Podobnie dzieje się we frygijskim i ormiańskim, w których to językach zarówno przed samogłoską jak i przed spółgłoską spotykamy kontynuanty ie. n, m w postaci an, (am): fryg. ονομαν 'imię', ματεραν 'matkę' odpowiadają gr. ὄνομα, μητέρα; orm. kanaik 'kobiety' - gr. βεοο. βανά 'kobieta'; orm. k'san 'dwadzieścia' - gr. dor. φίνατι.

Warto tu też zwrócić uwagę na zgodność między ormiańskim i greką¹⁵² w przekształceniu ie. l, r w al, ar: orm. kałin 'zolidz' - gr. βάλανος.

b) Tak greka, jak staroindyjski zachowują aspiraty: ie. *bhūtis 'istnienie, byt', gr. φύσις < *phutis, stind. bhūtiḥ.

c) Tak w grece, jak i w staroindyjskim zachodzi zjawisko zaniku jednego z przydechów, jeżeli dwie spółgłoski w wyrazie były aspirowane, np.: ie. *dhidhēmi 'kładę, czynię', gr. τίθημι, stind. dadhāmi; ie. *bhāghus 'ręka łokieć', gr. πήχυσ, stind. bāhuh.

Frawo Grassmana (tak się nazywa wymienione wyżej zjawisko) odnosi się również do słownictwa pelazgijskiego zachowanego w grece:

gr. pelazg. πύργος < *brghos < ie. *brghos 'twierdza na górze', niem. Burg 'twierdza, zamek', goc. baurgs 'miasto', ir. bri, acc. eg. brigh 'wzgórze';

¹⁵¹ Nie jest to jednak zjawisko ogólnogreckie, gdyż w dialektach arkadyjsko-cypryjskich i eolskich ie. n przechodzi w -o- przed samogłoskami w -ov-. Por. lesb., arkad. δέκατος 'dziesiąty' przy att. δέκατος; lesb., arkad. ὅν 'na' przy att. ἀνά.

¹⁵² W dialektach arkadyjsko-cypryjskich i eolskim ie. r przeszło w -op-, -po-: lesb. βρόχυσ przy att. βραχύς.

ie. *dhembh- 'kopać (dół)', gr. τάφος 'grób', orm. damban 'ts.', gr. pelazg. τύμβος 'grób' < *dm̥bhos < *dh̥mbhos.

d) W językach: greckim, ormiańskim i awestyjskim nagłosowe s przechodzi w h: ie. *seno- 'stary', gr. ἔνος, orm. hin, awest. hana-.

B. Grupa zachodnioindoeuropejska

Stosunkowo dawno, bo już w połowie ubiegłego wieku, zwrócono uwagę na szczególną bliskość między łaciną a językami celtyckimi, zwłaszcza iryjskim (irlandzkim). Nic nie przeszkadzało trafnemu ujęciu dostrzeżonych podobieństw jako wyniku pozostawiania języków italskich i celtyckich w pewnej łączności już po wyodrębnieniu się ich ze wspólnoty indoeuropejskiej, gdyż zarówno języki italskie jak celtyckie były centumowe.

Języki italskie reprezentuje w całej pełni łacina, pozostałe języki i dialekty znamy fragmentarycznie głównie z inskrypcyj, niekiedy także z glos.

Najbliższy łacinie język faliski wykazuje ciekawą cechę fleksyjną, mianowicie jako jedyny w całej grupie zachodnioindoeuropejskiej ma dopełniacz liczby pojedynczej tematów na -o- w postaci -o-sio (jak w grupie centralnoindoeuropejskiej, por. stind. -a-sya- gr. -o-to). Bliżej z sobą związane, i pod pewnymi względami łacinie i falickiemu przeciwstawne, są języki osko-umbryjsko-sabelskie, które charakteryzują się przejściem ie. k^u w p, ie. g^u w b.

We wschodniej części Sycylii używano języka sykulskiego, który na podstawie wniosków z tego, co się po nim zachowało, daje się również zaliczyć do języków italskich.

Dość bliski językom italskim jest zarówno używany niegdyś na północno-wschodnim krańcu Italii język wenetyjski, jak i znany z południowo-wschodniego cypla półwyspu język messapijski. Trzeba jednakże podkreślić, że oba te języki są odrębne. Język messapijski jako jedyny w grupie zachodnioindoeuropejskiej przekształcił indoeuropejskie o w a. Pod innymi względami wyraźnie przypomina języki italskie. Ma np. dopełniacz liczby pojedynczej tematów na -o- w postaci -ī, a imperfectum w tym języku budowane jest za pomocą morfemu *-bhūā-.

Języki celtyckie rozpadają się na dwie zasadnicze podgrupy, tj. na podgrupę zachodnioceltycką i wschodnioceltycką. Języki zachodnioceltyckie pochodzą od zachowującego indoeuropejskie k^h języka goidelskiego i ze względu na podaną tu cechę fonetyczną bywają też zwane językami q-celtyckimi. Od języka goidelskiego pochodzą języki: iryjski (irlandzki), szkocki i mański¹⁵³.

Języki wschodnioceltyckie, inaczej p-celtyckie, gdyż indoeuropejskie k^h przeszło tu w p , reprezentowane są z jednej strony przez znany jedynie fragmentarycznie z inskrypcyj, zapożyczeń i onomastyki język galicki (język Galów kontynentalnych), z drugiej zaś przez pochodzące od języka Brytów języki brytańskie: cymryjski (inaczej walijski), kornwalijski (inaczej kornicki)¹⁵⁴ i bretoński.

Plemiona mówiące językami bądź dialektami zachodnioindoeuropejskimi zaludniały dość zwarcie przestrzeń ciągnącą się od Irlandii i Brytanii poprzez dzisiejszą Francję i Włochy aż do Sycylii. Poniżej zestawiamy cechy łączące wymienione wyżej języki w grupę języków zachodnioindoeuropejskich.

1. Cechy strukturalne

a) W stronie mediopasywnej występują formy z końcowym $-r$: łac. sequor, ir. sechur, ie. *sek^hōr(i) 'następuję'; łac. sequitur, ir. sechitir 'następuje'; łac. sequimur, ir. sechimmir 'następujemy'.

Tego rodzaju końcówki mediopasywne nie są wyłączną własnością języków zachodnioindoeuropejskich, ponieważ cecha $-r$ występuje także w języku hetyckim, frygijskim i tocharskim. W tych jednak językach występują promiscue końcówki mediopasywne z cechą $-r$ lub bez niej, np. het. istari lub iata 'idzie', fryg. αδδαιετορ (por. łac. afficitur) obok αββερεται i αββερετο, którym w pełni odpowiadają formy czasu teraźniejszego i imperfecti

¹⁵³ W Irlandii, aczkolwiek iryjski jest państwowym językiem wyspy, język angielski jest nieomal powszechnie używany. Również celtycki język górali szkockich zanika, a język wyspy Man według niedawnych danych znany był nielicznym starcom. Por. H. H e n c k e n, "American Anthropologist" 1955, 57 (Indo-European Languages and Archeology), s. 7 i n.

¹⁵⁴ Język kornwalijski od dwa wieków jest językiem martwym.

medii w grece i staroindyjskim (por. gr. ἔπεται = stind. sacate 'następuje', gr. ἐπῆστο = stind. asacata 'następował').

Od zgodności, jaką obserwowaliśmy między formami łacińskimi i iryjskimi odchodzi język wenetyjski, w którym spotykamy takie formy medialne jak zoto (= gr. ὄτο), zonasto 'donavit', vhaχsdo 'fecit'.

b) Wyłącznie zachodnioindoeuropejską cechą jest występowanie -ī w dopełniaczu liczby pojedynczej tematów na -o-: łac. Marci, gal. Segomari, messap. Platorrihi Bolitti.

c) Łacińskie futurum na -bh- ma odpowiednik w iryjskim: łac. conveniō (Plautyńskie futurum od conveniō), faliskie carefo 'carebo' (-fō, -bō < *-bhō): ir. léicfid (futurum od léicid 'zostawia', -fid < *-bhet).

d) Imperfectum na *-bhuā- > łac. -bā- jest innowacją języków italskich i messapijskiego: łac. -bam < *-bh(u)ām, osk. fufans 'byli' < *bhū-bh(u)ānt, mesap. staboos - formalnie równe łac. stābant < *stā-bh(u)ānt. Z wymienionymi wyżej formami można porównać stir. bá 'byłem' < *bhuām, a dalej także lit. būvo 'był' < *bhuuāt¹⁵⁵.

e) Coniunctivus na -ū- występuje w iryjskim, italskim i messapijskim: ir. -ber < *bherām, -bera < *bherāt, berid < beraid < *bherāti (dwie pierwsze formy występują w czasownikach złożonych), łac. feram, ferās, ferat..., osk. heriad 'capiat', messap. berad 'ferat', beran 'ferant'.

f) Wyłącznie zachodnioindoeuropejska jest końcówka celownika liczby mnogiej *-bhos (choć aryjskie -bhias < *-bhios, stind. -bhyah, awest. -byō pozostaje z nią w bliskim związku): łac. metribus, gal. ματρῆσὺ Νημαυσιυαβο 'Matkom Namauzuńskim' (boginiom), wenet. louderobos 'liberis', mesap. logetibas 'boginiom losu' (-bas < *-bhos).

g) Występują podobieństwa w stopniowaniu przymiotników w językach italo-celtyckich, np. stopień najwyższy z przyrostkiem *-samos, *-smos: łac. maximus, maxumus, osk. nessimas odpowiadające całkiem ir. nessam 'najbliższy', cymr. nesaf 'ts.'; oraz z przyrostkiem *-tamo-, *-tmo-: łac. extimus, cymr. eithaf.

¹⁵⁵ Por. O t r ę b s k i, S a f a r e w i c z, op. cit., s. 519.

2. Cechy fonetyczne

a) Wszystkie języki zachodnioindoeuropejskie są centumowe: łac. culmus 'słobio, słomka', cymr. calaf 'ts.' : stsl. slama; łac. equus 'koń', ir. ech 'ts.' : stind. ašvaḥ; wenet. exo 'ja': orm. es 'ts.'; wenet. -kve = łac. -que; wenet. ekvopetaris = stind. ašvapatara¹⁵⁶; messap. klohi = gr. υλο- : pol. siyszeć.

b) Wszystkie języki zachodnioindoeuropejskie prócz messapijskiego¹⁵⁷ zachowują ie. ō, które w językach satemowych i w większości pozostałych języków centumowych wyrównano z ie. ā¹⁵⁸: łac. rota 'koło', ir. roth 'ts.' < ie. *roto-; wenet. oposofoos = łac. operibus.

c) Cechą italo-celtycką jest asymilacja ie. p - k^u w k^u - k^u: ie. *penk^ue 'pięć' > italo-celt. *k^uenk^ue, stąd z jednej strony łac. quinque, ir. cóic > cuig, z drugiej - cymr. pimp > pypm > pump, bret. pemp, osk. pumperias, umbr. pumperias 'pięciorakie'¹⁵⁹. Brak odpowiedników we fragmentarycznie zaświadczonych pozostałych dwu językach zachodnioindoeuropejskich nie pozwala ustalić, czy uczestniczyły one w innowacji, jaką jest znana w językach italskich i celtyckich asymilacja p - k^u w k^u - k^u (> p - p), czy nie brały w niej udziału.

d) Indoeuropejskie sonanty zgłoskotwórcze długie ī, ḷ, m̄, n̄ dają na gruncie italo-celtyckim ar, al, am, an lub rā, lā, mā, nā: ie. *īr̥huos, łac. arduus 'stromy, sterczący', ir. ard 'wysoki', gal. Arduenna; ie. *gr̥nom, łac. grānum 'ziarno', ir. grān 'ts.'.

C. Grupa północnoindoeuropejska

Do języków północnoindoeuropejskich zaliczamy zarówno centumowe języki germańskie, jak satemowe słowiańskie i bałtyckie¹⁶⁰.

¹⁵⁶ A. L. P r o s d o c i m i, "Studi Etruschi" 1972, 40.

¹⁵⁷ W messapijskim ie. ō przechodzi w ā: messap. mannati odpowiada łac. monet; messap. -bas (końcówka dat. pl.) < *-bhos (łac. -bus).

¹⁵⁸ Poza językami zachodnioindoeuropejskimi ie. ō zachowują konsekwentnie języki grecki i frygijski.

¹⁵⁹ Por. F. B ü c h e l e r, Umbrica, Bonn 1883, s. 140.

¹⁶⁰ Por. G e o r g i e v, op. cit., s. 225-238; D a n k a, RKJ LTN 1966, 12, s. 91-96.

Prawdopodobnie w wyniku spontanicznej migracji na północ znalazły się w bliskim sąsiedztwie dialekty pochodzące z dwu dawniejszych zespołów fonetycznych (centum i satem) i dalej rozwijały się wspólnie, wprowadzając innowacje zarówno fleksyjne jak leksykalne. Dialekty satemowe tej grupy dały początek językom słowiańskim i bałtyckim, które są na tyle sobie bliskie, że większość językoznawców zakłada, iż istniała ścisła wspólnota bałtosłowiańska, sprowadzająca się do wspólnego prajęzyka bałtosłowiańskiego¹⁶¹.

Przyjmując w zasadzie tę koncepcję za słuszną, zaznaczamy, że prajęzyk bałtosłowiański stanowił dość luźną wspólnotę bliskich sobie dialektów, z których narzecza północne (późniejsze bałtyckie (mocniej związały się z centumowymi narzeczeniami pragermańskimi niż narzecza dające początek późniejszym językom słowiańskim).

Przechodzimy do krótkiego przedstawienia należących do grupy północnoindoeuropejskich języków germańskich, słowiańskich i bałtyckich.

Języki germańskie dzielą się na trzy podgrupy.

P o d g r u p a   w s c h o d n i a - jej reprezentantem jest język gocki, znany z dokonanego na przełomie wieków V i VI przekładu "Ewangelii" na zachodni dialekt języka gockiego (wizygocki). Tłumaczem był Got, ariński biskup Wulfila. Znany jest również słowniczek dialektu wschodniego (ostrogockiego), lecz bardzo późny, z XVI w., z Krymu, gdzie resztki Gotów wkrótce potem wymarły. Jako najdawniej zapisany, jest też gocki najarchaiczniejszym ze wszystkich języków germańskich i ma dla językoznawstwa historycznoporównawczego pierwszorzędą wagę.

P o d g r u p a   z a c h o d n i a - niemiecki; holenderski, flamandzki i afrykańsko-burski (afrikaans); angielski; fryzyjski (używany w północnoholenderskiej prowincji Friesland, na Wyspach Fryzyjskich i w północno-zachodnich Niemczech).

P o d g r u p a   p ó ł n o c n a, czyli skandynawska - islandzki; farerski (język mieszkańców Wysp Owczych - Faröer, położonych na północ od Wielkiej Brytanii); norweski; duński; szwedzki.

¹⁶¹ Por. G e o r g i e v, op. cit., s. 218-224.

Języki słowiańskie dzielą się także na trzy podgrupy.

Podgrupa południowosłowiańska - język starosłowiański odgrywający nader ważną rolę w językoznawstwie indoeuropejskim, gdyż jest najdawniej utrwalonym na piśmie i zarazem najarchaiczniejszym językiem słowiańskim; bułgarski i bliski mu macedoński; serbochorwacki; słoweński.

Podgrupa zachodniosłowiańska - lechickie: polski wraz z kaszubskim (pochodzącym z dialektów dawnych Pomorzan) i wymarły w XVIII w. język połabski; czeski i bliski mu słowacki; górnołużycki i dolnołużycki.

Podgrupa wschodnia (ruska) - rosyjski (wielkoruski); ukraiński (małoruski); białoruski.

Języki bałtyckie przeszły mniej intensywną ewolucję niż większość pozostałych języków indoeuropejskich, co tłumaczy ich archaizm. Są one najbliżiej spokrewnione z językami słowiańskimi. Szczególnie archaiczny jest język litewski, gdyż nie oddziaływał na niego, podobnie jak na inne języki bałtyckie, substrat fiński. Języki bałtyckie dzielą się na dwie podgrupy.

Podgrupa zachodnia (wymarła) - pruski (staropruski), znany z tekstów religijnych stanowiących tłumaczenia z języka niemieckiego; jadžwiński, wymarły w wieku XVI (jedynym śladem po tym języku są zapożyczenia w gwarach litewskich i białoruskich).

Podgrupa wschodnia - litewski; łotewski (zabytki literackie języków litewskiego i łotewskiego sięgają po wiek XVI); kurski (kuroński), pośredni między językiem łotewskim a litewskim, używany dawniej w Kurlandii, wymarł w wieku XVII.

Języki bałtyckie, słowiańskie i germańskie łączy wiele cech strukturalnych, a ponadto - czego nie da się w tej mierze zauważyć między językami celtyckimi i italskimi, uważanymi również za bliskie sobie¹⁶² - wielkie zbieżności leksykalne.

Poniżej zestawiamy cechy łączące wyżej wymienione języki w grupę północnoindoeuropejską.

¹⁶² Ibidem, s. 222-223.

1. Podobieństwa strukturalne

a) Wspólne formy przypadków: narzędnika liczby pojedynczej, podwójnej i mnogiej oraz celownika liczby podwójnej i mnogiej na -m-. gdy inre języki indoeuropejskie mają w tych przypadkach -bh-: dat. pl. stśł. vl̥komy 'wilkom', lit. vilkams, goc. wulfam przy stind. vr̥kebhyah, por. łac. lupābus 'wilczycom'.

b) Podobieństwa w budowie liczebników, np. ie. *tūsġntia 'tysiąc', gdy w innych językach indoeuropejskich spotykamy kontrynuanty prasłowa *ġheslo- (stind. sa-hasra-), stśł. tysġsta, lit. tūkstantis, goc. þūsundi; zamiast odpowiedników łac. triginta, gr. τριάκοντα, gal. tricont-, bret. tregont spotykamy stśł. tri desęti, lit. trīsdešimt, goc. þreis tigjus '30'.

c) Sufiks służący do budowy przymiotników głównie oznaczających osoby: ie. *-iskos: stśł. sloven-ġskt, lit. bėrn-iskas, goc. barn-isks.

d) Sufiks *-stuo- tworzący rzeczowniki rodzaju nijakiego odające zwykle abstracta: stśł. bęstvo 'ucieczka', goc. waurstw 'praca, działanie'.

2. Wspólne, wyłącznie tej grupie właściwe, słownictwo

ie. *albhed- 'łabędź', pol. łabędź, stśł. lebedŷ, stg niem. albiz, elbiz¹⁶³;

ie. *ġelp-, *ġelb- 'pomagać', goc. hilpan, lit. šęlpti¹⁶⁴;

ie. *ġormos 'ból, troska, wstyd', stśł. sramŷ, ang. harm;

ie. *dhoilos 'część, dział', dhoiliō 'dzielę', stśł. dęłŷ, dęłiti, goc. dails, dailjan¹⁶⁵;

ie. *dhelbh- 'dłubać', ros. dołbitŷ 'ts.', stg niem. bitelban 'grzebać';

ie. *dhreid- 'mieć biegunkę', ags. drītan, ros. dristatiŷ, lit. triėdŷiu;

ie. *klā- 'kłaść, rozkładać', lit. klōju, ros. kladŷ, stg niem. hladan;

¹⁶³ Por. P o k o r n y, op. cit., s. 30: psł. *olbedŷ, *olbedŷ; germ. *albit-.

¹⁶⁴ P o k o r n y, op. cit., s. 554: ġelb-, ġelp-. Tu chyba także należy stśł. ġlapt 'siuga, parobek', pol. chłop.

¹⁶⁵ Identyczna budowa denominatiwu.

ie. *ghrebh- 'grzebać, kopać', *ghrobhos 'grób', stsl. grebǫ 'włoszluję', groba, lit. grėbu 'zgarniam', goc. graban 'kopać, grzebać', stgniem. grab 'grób';

ie. *gabā 'gaba', stsl. žaba, prus. gabawo, niem. Quappe;

ie. *gādhos 'zły, wstrętny', śrgniem. quat 'zły', lit. gėda 'wstyd, hańba', stsl. gadъ 'gad, płaz';

ie. *nauis 'trup', goc. naus, strus. navi;

ie. *neu-ti- 'nęcza', goc. naups, prus. (acc.) nautin, czes. nutný 'konieczny'.

Przykładów wystarczyłoby na pokaźny słownik. Dla wymienienia tylko najważniejszych trzeba byłoby oddzielnej pracy. Dowody czerpane z morfologii i słowotwórstwa, z których przytoczona została zaledwie cząstka, wsparte argumentami leksykalnymi odkrywają bezsporny fakt przynależności Słowian, Bałtów i Germanów do jednej grupy indoeuropejskiej.

3. Osobliwości bałto-germańskie

Przodkowie Germanów i Bałtów byli w grupie północnoindoeuropejskiej bardziej wysunięci na północ. Być może dlatego w pragermańskim i w prabałtyckim wprowadzono wspólne innowacje lub zachowano tu i tam jakieś elementy leksykalne, których nie stwierdzamy w słowiańskim. Są to:

a) W słowotwórstwie wspólna budowa liczebników 11, 12 z cechą *-lik-. lit. vienūolika, dvīlika, goc. ainlif, twalif (stszaks. twelif, twilif, twulif).

b) W słownictwie bliższa postać fonetyczna nazwy boga *Perkūnos, lit. Perkūnas, stsl. Fjǫrgyn (nazwa związana z ie. *perkūs 'dąb'), przy sł. Perunъ (zapewne odształcono tu dawniejszą postać imienia boga pod wpływem czasownika perq 'biję'), a nadto:

ie. *alkos 'miejsce święte', lit. alkas 'święta góra, miejsce obiat', goc. alhs 'świątynia';

ie. *bherno- 'dziecko', lit. bėrnas, goc. barn, stsl. barn;

ie. *dherbh- 'pracować', lit. dīrbu 'pracuję', ags. deorfan 'pracować, marnieć, ginąć', gedeorf (n.) 'praca, męka';

ie. *dhreibh- 'pędzić, uderzać', goc. dreiban 'ts.', lit. drimbh, dribti 'padać, walić się';

ie. *ǵhalgh- 'drag', goc. galga 'słup', lit. žalgė 'żerdz'¹⁶⁶;

ie. *kai- 'upał', goc. heito 'gorączka', lit. kaitau, kaisti 'rozgrzewać się', kaitrė 'upał, żar';

ie. *kermō(n) 'łasicca, gronostaj', lit. šermuō, stgniem. harmo;

ie. *lig-, *ligu- 'równy', lit. lygus, goc. ga-leiks, ang. like;

ie. *phōl- 'padać', stgniem. fallan, lit. pđolu, pđlti¹⁶⁷;

ie. *smegh-, *smeg- 'smakować', stgniem. gismag, gismah 'smaczny', smecken 'smakować', lit. smagūris 'lakomczuch'.

c) W fonetyce brak pewnych innowacji właściwych prasłowiańszczyźnie, np.: przejście ie. ū w y, ie. u w ɹ: pał. synǣ 'syn' < ie. *sūnus, przy goc. sunus, lit. sūnds. Ponieważ jednak nie znamy dokładnej chronologii większości podobnych przemian fonetycznych w prasłowiańskim, argumentów, których tu dostarcza fonetyka porównawcza, nie powinniśmy przeceniać.

Pragermanie stanowiący czołówkę grupy północnoindoeuropejskiej zapewne jeszcze w III tysiącleciu p.n.e. wysunęli się jeszcze bardziej w kierunku północno-zachodnim, gdzie peryferyjny ich język podlegał o wiele większym przemianom fonetycznym i uproszczeniom fleksyjnym niż prabałtycki i prasłowiański. Prabałtowie i Prasłowianie, których dialekty w fonetyce cechowały podobne tendencje przekształceń spółgłosek tylnojęzykowych jak te, które są właściwe pozostałym językom pierwotnej grupy satem, zamieszkiwali nadal terytorium środkowoeuropejskie. Północną granicę tego terytorium stanowił Bałtyk, południowa zaś granica ciągnęła się wzdłuż Karpat. Tadeusz Lehr-Spławiński¹⁶⁸ przypuszczał, że rozpad niezupełnie jednolitej wspólnoty językowej bałtosłowiańskiej nastąpił w wyniku objęcia późniejszej, słowiańskiej, zachodniej części obszarów bałtosłowiańskich tak zwaną kulturą łużycką. Stałoby się to między latami 1500 a 1300 p.n.e.¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Orm. jałk 'gałąź, różga' świadczy, że w germańskim i bałtyckim zachowano stary wyraz indoeuropejski, który słowiańszczyzna utraciła.

¹⁶⁷ Z odpowiednikiem w orm. p'ul 'zawalenie się' < *phōlo-.

¹⁶⁸ T. Lehr-Spławiński, W. Kuraszkie-wicz, F. Sławski, Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich, Warszawa 1954, s. 31-32. Por. także T. Lehr-Spławiński, Od piętnastu wieków, Warszawa 1961 s. 9-18.

¹⁶⁹ Przytoczona tu teza Lehra-Spławińskiego wydaje się wysoce

Jeżeli wzięto pod uwagę bałto-słowiańską wyjątkowość języki bałtyckie i słowiańskie szeregi cech strukturalnych (np. rozwinięcie analogicznej złożonej odmiany przymiotników; stśł. novs-jē, nova-je-go, lit. gerās-is, gēro-jo), fonetycznych (np. rozszczepienie ie. r, l, m, n na ir, il, im, in i ur, ul, um, un, np.: ie. *ursus, lit. viršūs, stśł. vraχs, pol. wierzch; ie. *trgus, lit. tuṛgus, sl. traga, pol. targ) i wspólne, im tylko swoje, słownictwo, np.:

- ie. bsł. *uronkā 'ręka', stśł. roka, lit. rankā¹⁷⁰;
- ie. bsł. *řorkā 'sroka', ros. soroka, lit. řarka;
- ie. bsł. *ghlnā 'żoła (ptak z gatunku dzięciołów)', pol. żoła, lit. gīlna¹⁷¹;
- ie. bsł. *emelo- 'jemioła', lit. amalas, prus. emelno, słowac. omelo, jemelo.

Z dialektów innych grup szczególne związki z grupą północno-indoeuropejską miał praceltycki. Oto kilka znamienych izoglos, które zbliżają celtycki zarówno do germańskiego, jak i do bałtyckiego i słowiańskiego:

ie. abelo- 'jabłko', stśł. ablako, jablako, lit. obuolys, obuolas 'jabłko', obelis 'jabłoń', łot. ābels, ābele 'jabłoń', goc. krym. apel 'jabłko', stg niem. apful 'ts.', celt.: ir. aball, stcymr. aballen 'jabłonka'. bret. aval 'jabłko'; łączą tu jeszcze kampańską nazwę miasta Abella;

ie. *bhel- lub *bhal- 'sprawiać ból', strus. bolē 'ból', stśł. bolēti 'chorować, odczuwać ból', goc. balwjan 'męczyć', stisl. bql 'nieszczęście', celt.: st Korn. bal 'choroba';

ie. *lendho- 'kraj, obszar, wolna ziemia', czes. lado, lada 'wolna ziemia', prus. lindan 'dolina', goc. land, stisl. land 'ziemia', celt.: ir. land, lann 'wolne miejsce';

---

prawdopodobna, aczkolwiek dalecy jeszcze jesteśmy od jakichkolwiek pewnych ustaleń czasu i miejsca, w których ukształtowały się ostatecznie ludy Bałtów i Słowian. Szczególnie trudne jest powiązanie danych językoznawczych z danymi archeologii. Por. artykuł R. J a z d z e w s k i e g o Etnogeneza Słowian, [w:] Słownik starożytności słowiańskich (t. 1, Wrocław 1962, s. 456-461) i t e g o z Praojczyzna Słowian, ibidem, t. 4, cz. 1, s. 301-305.

¹⁷⁰ P o k o r n y, op. cit., s. 1155.

¹⁷¹ Ibidem, s. 431.

ie. *dhroughos, *dhrunghos 'towarzysz'¹⁷², stśł. drugz, lit. draugas, ags. gedrēag 'drużyna', celt.: stir. drong 'ts.';

ie. *dholos 'dolina, dół', pol. dół, goc. dal 'dół, dolina', celt.: cymr. dol 'dolina';

ie. *koiros 'ciemny, szary', stśł. sēr̥z 'szary', ang. hoar 'siwy', celt.: ir. ciár 'ciemny';

ie. *ghlend- 'patrzeć, błyszczyć', stśł. glēdati 'patrzeć', stgniem. glenzen 'błyszczyć', celt.: stir. in-glennat 'śledzą';

ie. *dheub-, *dhub- 'głęboki', *dhubno- 'dno', stśł. dno, lit. dubùs 'głęboki, wklęsły', dūgnas (z odpodobnieniem b) 'dno', goc. diups 'głęboki', celt.: cymr. dwfn 'głęboki', bret. doun 'ts.', gal. dubno-, dumno- 'świat'¹⁷³.

Bywają również wyrazy wyłącznie celtycko-germańskie, co pozostaje zapewne w związku z tym, że przodkowie ludów celtyckich i germańskich zamieszkiwali sąsiadujące z sobą tereny. Takim wyrazem jest występująca obok szeroko znanej w innych językach indoeuropejskich nazwy konia *eḱuos celtycko-germańska nazwa *markos 'koń', *markā 'kobyła', isl. marh, stgniem. marah 'koń', ir. marc 'ts.', gal. marka 'kobyła'.

Zdarzają się także izoglosy celtycko-bałto-słowiańskie, dla których nie znajdujemy odpowiedników w germańskim, np.: ie. *slougo- 'pomoc, służba', stir. slōg, slūsag 'zastęp', lit. slauḡà 'służba', stśł. sluga 'sługa'.

Przodkowie Słowian utrzymywali kontakty z przodkami Irańczyków. Świadectwem tych kontaktów są zbieżności w słownictwie, przede wszystkim odnoszącym się do religii:

ie. *kleues- 'sława', u Irańczyków i Słowian wyraz ten oznacza 'słowo', stśł. slovo, slovese, awest. srauah;

ie. *bhagos 'bóg, pan, dawca, szczęście', u Irańczyków i Słowian wyraz ten oznacza 'boga', stśł. bogz, stpers. baga-;

ie. *kuentos 'święty', stśł. svēt̥z, awest. spənta-¹⁷⁴;

¹⁷² Spółgłoska nosowa zamiast dyftongu jak w łac. linguō 'zostawiam' wobec gr. λείπω 'ts.', lub łac. nubō 'wychodzę za mąż' <*(s)neubhō wobec gr. νύμφη 'panna, panna młoda'.

¹⁷³ Por. P o k o r n y, op. cit., s. 276; 268.

¹⁷⁴ To słowo ma jednak szerszy zasięg. Ie. *kuentos 'święty' występuje nie tylko w irańskim i słowiańskim, lecz także w bałtyckim, por. lit. šveñtas 'ts.'. Prawdopodobnie ewt- w onomastyce trackiej kontynuuje także ie. *kuent(o)-.

ie. *toporos 'topór', stsl. toporę, pers. taber, tabar, kurd. tefer¹⁷⁵.

Wyłączną własnością Irańczyków i Słowian jest najchętniej używany jako postpozycja przyimek znaczący 'wobec, dla': stsl. radi, stpers. rādiy. Możemy tu zauważyć zupełną zgodność: rosyjskiemu boga radi odpowiada staropolskie bagahya-rādiy. W obu językach przyimek rządzi dopełniaczem.

Język tracki znany jest fragmentarycznie. Zaliczyliśmy go już do języków centralnoindoeuropejskich wspominając przy tym wszakże, iż wiele miał wspólnego z grupą języków północnoindoeuropejskich. Trackie αλδ(o)-, αλτ(o)- 'złoto' odpowiada północnoindoeuropejskiemu *ǵholto-, *ǵh̥l̥to- 'ts.', stsl. złato, stg niem. gold¹⁷⁶. Ten i wiele innych przykładów świadczy, że tracki był satamowy.

D. Język tocharski

Daleko na wschodzie, w Turkiestanie Chińskim, mieli swe siedziby Tocharowie. Odkryte na tym terenie teksty buddyjskie redagowane były w dwu dość różnych dialektach, określanych umownie jako dialekt A (inaczej turfański lub wschodniotocharski) i dialekt B (inaczej kuczański lub zachodniotocharski)¹⁷⁷.

Na wstępnym etapie badań tocharski wydawał się językiem centumowym. Postulowane ie. *k̑ntom 'sto' reprezentowane było w dialekcie A przez kant, w dialekcie B przez kānte 'ts.'. Podobnie ie. *oktō(u) 'osiem' odpowiada toch. A okāt, B okt 'ts.', ie. *deǵm 'dziesięć' - toch. A šak, B šak.

Jednak Georgiev¹⁷⁸ wykazał, że w tocharskim jednakowo trak-

¹⁷⁵ Zakładamy rodzimość słów. toporę. Rdzeń zachowany jest w stsl. tepo, teri 'bić, uderzać', budowa jak w ros. stobor 'słup', słowiańskim steber od rdzenia *stebh- 'opasywać, ogradzać' (gr. στέψω). W ugrofińskim (fiń. tappare, est. taper) podejrzewamy dawną pożyczkę z indoirañskiego. Por. B u r r o w, op. cit., rozdz. 1, s. 5.

¹⁷⁶ Tu należy także lot. zēlts 'złoto', wschodniolitewskie žēltas 'złoty'. Por. P o k o r n y, op. cit., s. 430.

¹⁷⁷ Por. W. K r a u s e, Tocharisch, Abteil 2, [w:] Handbuch der Orientalistik, hrsg. v. B. S p u l e r, Leiden 1955.

¹⁷⁸ G e o r g i e v, op. cit., s. 55 i n.

towane są indoeuropejskie spółgłoski tylnojęzykowe labializowane jak nie labializowane welarne: ie. $k^u >$ toch. k, ξ ; ie. $k >$ toch. k, ξ .

Trzeba tu zauważyć, że Georgiev utożsamia ie. k (welarne) z ie. $\bar{k}$ (palatalnym), gdyż przykładów wskazujących na przejście ie. k (welarnego) w toch. ξ nie przytacza. Z uzasadnionych przyczyn trudno o nie, gdyż toch. ξ powstało w położeniu przed samogłoskami e i i , tu zaś już w indoeuropejskim zachodziła zwykle palatalizacja $ke, ki > \bar{k}e, \bar{k}i$. Natomiast przykłady przechodzenia tradycyjnie przyjmowanego za ogólnoindoeuropejskie $\bar{k}$ w toch. ξ są osiągalne¹⁷⁹.

A oto przykłady ilustrujące w ogólności wyżej postawione tezy:

toch. AB luk- 'świecić' < ie. *leuk-/*luk, 'ts.', het. luk(k)- łac. lucet;

toch. B leke 'obóz', lyšalyne 'leżenie' < ie. *legh- 'kłaść się, leżeć', alb. lagje (f.) 'gromada, dzielnica';

toch. A kanwem (dual.) 'kolana', B kenine 'ts.' < ie. *ǵenu 'kolano', stind. jānu- 'ts.';

toch. A šanwem (dual.) 'szczęki' < ie. *ǵ(h)enu- 'szczeka, podbródek', awest. zānu- 'ts.';

toch. AB pāk 'gotować' < ie. *pek^u 'piec', łac. coquō;

toch. A ak 'oko', ašām (dual.) 'oczy', B ek, ešane < ie. *ok^u 'oko'.

Niekiedy powstaje niepewność, czy toch. k, ξ odpowiadają ie. k czy ie. $\bar{k}$:

toch. A klyo-, B klyau- 'słuchać, słyszeć' < ie. *kleu-s-/*k̄leu-s- 'ts.', lit. klausai, klausyti 'słuchać', stsl. slyšati 'ts.', stind. šrošati 'słucha';

toch. A špāl 'głowa' < ie. *ǵhebh-el-, *ǵhebh-l- 'szczyt, głowa', stgniem. gibil 'szczyt', gebal 'czaszka', gr. κεφαλή 'głowa' przy czym ie. *ǵhebh-el- zaświadczone jest tylko w językach cen-

¹⁷⁹ W języku tocharskim nastąpiło ubezdźwięcznienie indoeuropejskich spółgłosek dźwięcznych. W związku z tym toch. k, ξ reprezentować mogą zarówno ie. k ($\bar{k}$), k^u jak g ($\bar{g}$), g^u i najprawdopodobniej również ie. $ǵh$ ($\bar{ǵh}$), $ǵh^u$, choć E. Ev an g e l i s t i ("Ricerche Linguistiche" 1950, 1, 1, s. 132-140) zakłada w tocharskim wczesne przejście ie. $ǵh$ w dh .

tumowych, stąd nie jest pewne, czy gdyby zostało odziedziczone przez któryś z języków satemowych, nie należałoby rekonstruować prapostaci *ǵhebh-el-;

toch. AB šwātsi 'jeść' < ie. *ǵeu-/ *ǵeu- 'żuć', ros. жу́у, же́вѣтѣ 'ts.', stg niem. kiuwan 'ts.'¹⁸⁰.

Okazuje się, że zakładane trzy rzędy indoeuropejskich spółgłosek tylnojęzykowych mają w tocharskim jeden kontynuant k;

ie. k ≙ toch. k: toch. AB luk- 'świecić' < ie. *leuk-/ *luk- 'ts.', stind. rocate 'świeci', łac. lūcet 'świeci, dnieje';

ie. ǵ ≙ toch. k: toch. A wiki, B ikām 'dwadzieścia' < ie. *uiǵntī 'ts.', stind. vimšati- 'ts.';

ie. k^u ≙ toch. k: toch. A wak, B wek 'głos' < ie. *uek^u-, gr. ἔπος 'słowo';

ie. ǵh ≙ toch. k: toch. AB tsuk- 'pić', toch. B tsauk-, tsok- 'ts.' < ie. *dheugh-, stind. dogdhi 'doi, ssie';

ie. ǵh ≙ toch. k: toch. A tsek-, B tsaik-, tsik- 'tworzyć, lepić' < ie. *dheigh-, stind. dehmi 'mażę';

ie. ǵh^u ≙ toch. k: toch. AB tsak-, tsäk- 'palić' < ie. *dhegh^u-, gr. τῆρα 'popiół'.

W położeniu przed samogłoskami e i i toch. k palatalizowało się i przekształcało się w spirant š.

Charakterystyczną cechą fonetyki tocharskiej jest pojawienie się spirantu š na miejscu indoeuropejskich spółgłosek labiowalarnych k^u, g^u:

toch. A štwar, B štwer 'cztery' < *ketwor- < *ketwor- < ie. *k^uetwer-;

toch. B piš 'pięć' < ie. *penk^ue 'ts.';

toch. A šām, B šana 'kobieta, żona' < *ǵena < *genā < ie. *g^uenā 'ts.';

toch. B šem- 'przychodzić' < ie. *g^uem-.

Fakt reprezentowania w języku tocharskim trzech zakładanych rzędów indoeuropejskich spółgłosek tylnojęzykowych przez jeden kontynuant k, który w określonej pozycji przechodził w š, przeciwstawia ten język zarówno grupie centum, zachowującej rozróżnienie k : k^u, jak i grupie satem, zachowującej rozróżnienie k : š (przekształconego w spirant). W przeciwieństwie do tego, co

¹⁸⁰ Por. P o k o r n y, op. cit., s. 400.

obserwujemy w tocharskim, w językach satemowych nie palatalizowano dawnych spółgłosek labiowelarnych przekształconych w welarne.

Indoeuropejskie języki centumowe traktowały ie. ku (= satem ku, ku) jak k^u:

ie. *kuat- 'kisnąć', stind. kvathati 'wrze': goc. hwapō 'piana'; stsl. kvasz 'kwas' < *kuāt-so-: łac. caseus 'ser';

ie. satem *ekuos 'koń', stind. ašva- 'ts.', lit. ašvā 'klacz': łac. equus 'koń', gr. ἵππος 'koń' (mykeńskie ī-ḡō), goc. aihwa--(tundi)¹⁸¹, gal. Epona 'imię bogini'.

Z faktu przetrwania w archaiczniejszym tocharskim dialekcie B formy yakwe 'koń' można wnosić, że w tocharskim, podobnie jak w indoeuropejskich językach satemowych, odmiennie traktowano ie. ku (> toch. kw) niż ie. k^u (> toch. k, š).

Trzeba więc stwierdzić, że rozwój indoeuropejskich spółgłosek tylnojęzykowych w fonetyce tocharskiej poszedł w innym kierunku niż w językach centumowych i satemowych.

Być może dziedzictwem indoeuropejskiej spółgłoski labiowelarnej jest toch. ku w toch. A kus, B kuse 'kto' < ie. *k^uos, lit. kās 'ts.', a także w toch. A kukāl, B kokale 'wór' < ie. *k^uo-k^ulo- lub *ku-k^ulo- (por. lit. kāklas 'szyja', gr. κύκλος 'koło').

Rozważając, jaki jest stosunek zawierających kontynuanty indoeuropejskich spółgłosek tylnojęzykowych form tocharskich do ich odpowiedników w językach centumowych i satemowych, wypada stwierdzić, że o ile formy zaświadczone w tocharskim B jako šam, štar można - sprowadzając poprzez stadia przemian do postaci pierwotnej - wywodzić z indoeuropejskich form *g^henā, k^uetueres, o tyle formy kānte (< ie. centum *k^untom), šak (< ie. centum *dek^um) wskazują, że tocharski nie uczestniczył w pierwotnej palatalizacji spółgłosek welarnych, którą przeprowadziła wschodnia część dialektów indoeuropejskich.

Już to w połączeniu z faktem, że Tocharowie stosunkowo dawno znaleźli się bardzo daleko na wschodzie, każe sądzić, iż odłączyli się od pozostałych Indoeuropejczyków dość wcześnie, tak wcześnie, że przejmując pierwotny stan indoeuropejskich spół-

¹⁸¹ Goc. aihwatundi stanowi nazwę krzewu ciernistego, dosł. 'koński ząb'.

głosek tylnojęzykowych, który sprowadzał się do dwu rzędów: welarnych k, g, gh i labializowanych k^h, g^h, gh^h, nie uczestniczyli ani w satemowej palatalizacji, ani w centumowym wyrównaniu ku = k^h.

Niemniej ich oderwanie się od pozostałych Indoeuropejczyków jest późniejsze niż odłączenie się grupy anatolijskiej, gdyż ta pierwotnie reprezentowała jeszcze inny, archaiczniejszy stan spółgłosek tylnojęzykowych, sprowadzający się do jednego rzędu welarnych k, g, gh. Jeszcze w hetyckim odpowiedniku indoeuropejskich spółgłosek labiowelarnych k^h, g^h, gh^h jest sylaba ku, kontynuująca pie. ku, gu, ghu. Stan spółgłosek tylnojęzykowych w językach anatolijskich zostanie rozpatrzony w rozdziale 4 tejże pracy.

Też o stosunkowo dawnym wyobcowaniu się tocharskiego spośród pozostałych dialektów indoeuropejskich wydają się potwierdzać dość mocne związki tego języka z archaicznymi językami grupy anatolijskiej, na co także zwrócimy uwagę w rozdziale 4.

Szczególną bliskość języka tocharskiego i hetyckiego podkreślał już Holger Pedersen w artykule "Hittite and Tocharian" publikowanym w roku 1933¹⁸².

Tocharska postać zaimka pytajnego A kus, B kuse < ie. *k^hos nawiązuje do odpowiedników w językach satemowych i germańskim (stind. kañ, lit. kàs, goc. hras); w łacinie i grece zachowano dawniejsze ie. *k^his 'kto' (łac. quis, gr. τις), w hetyckim kuis¹⁸³.

W słownictwie tocharskim spotyka się słowa mające odpowiedniki w językach północnoindoeuropejskich (słowiańskich, bałtyckich i germańskich). Zwykle przytacza się tu zaświadczoną w tocharskim B nazwę ryby laks zestawianą z występującą w językach północnoindoeuropejskich nazwą łososia: niem. Lachs, słow. lososť, lit. lašiša¹⁸⁴.

¹⁸² H. Pedersen, "Language. Journal of the Linguistic Society of America" 1933, 9.

¹⁸³ Para indoeuropejskich zaimków pytajnych *k^his, *k^hid 'kto, co' jest dawniejsza niż mający już rozróżnienie trzech rodzajów zaimek pytajny *k^hos, *k^hā, *k^hod.

¹⁸⁴ Por. Pokorny, op. cit., s. 653: ie. *laḥsos 'łosoś'; por. także Georgiev, op. cit., s. 278 i tenże, "Voprosy Jazykoznanija" 1956, 1, s. 65.

Wymienione wyżej warianty praznazy *laḥs- oznaczają łososia *salmo salar*, żyjącego w wodach Europy północnej i znanego Germanom, Bałtom i Słowianom. Jednak w Morzu Kaspijskim spotyka się inny rodzaj łososia - *salmo trutta Caspius*. Można więc postawić pytanie, czy zachowanie prajęzykowego *laʰs- świadczy koniecznie o pratocharskim związku z północą¹⁸⁵. Ivanov¹⁸⁶ wykazuje, że śl. indoeuropejska nazwa łososia występuje również w języku osetyńskim, należącym do grupy języków indoirañskich: laesaes.

Spośród innych izoglos wspólnych tocharskiemu i językom północnoindoeuropejskim godzi się wymienić:

toch. A rake, B reki 'słowo' mające bliskie odpowiedniki w stł. rekō, reṣti 'mówić', ros. reč 'mowa', goc. ga-rēhsns (f.) 'zgoda, rada';

toch. A trisk- 'brzmieć, huczeć': lit. trėškėti 'trzeszczeć', stł. trėšk 'trzask, grzmot', goc. ḫriskan 'młócić, walić';

toch. A pik-, pek- 'pisać, malować', B pink-, paik- 'pisać' semantycznie jest najbliższe stł. pṣati 'pisać', lit. piėšti 'rysować, pisać';

toch. B walke 'długi': stł. valij, velika 'wielki'.

Więcej podobnych izoglos, łączących tocharski z bałtyckim, słowiańskim i germańskim, podaje Vladimir Nikolaevič Toporov w pracy "Tocharskaja etimologija za dvadcat' let"¹⁸⁷.

Trzeba tu jednak zauważyć, że innowacji typowych dla języków północnoindoeuropejskich język tocharski nie wykazuje. Znamienne jest, że toch. A wiki, B ikām 'dwadzieścia' łączy się z ogólnoindoeuropejskim *(d)uikmtī (stind. viṃṣati-, awest. vīsaīti, gr. dor. ḫluati łac. viginti, bret. uigent), wbrew formom północnoindoeuropejskim (mającym jako nowotwory charakter bardziej opisowy): goc. twai tigjus, stł. dava deseti, lit. dvildesimt. Wydaje się więc słuszne nie przeceniać wartości dowodowej izoglos tocharskich i północnoindoeuropejskich. Prawdopodobnie nawiązania te wywodzą się z dawnych czasów, gdy Pratocharowie stykali się z przodkami Germanów i Bałtosłowian na dawniejszych ob-

¹⁸⁵ Por. I v a n o v, "Voprosy Jazykoznanija" 1956, 2, s. 116.

¹⁸⁶ Ibidem.

¹⁸⁷ V. N. T o p o r o v, "Etimologija" 1963, s. 240 i n.

szarach, bardziej południowo-wschodnich, przedkrapackich, gdy, jak można przypuszczać, innowacji liczebnikowej przodkowie północnych Indoeuropejczyków jeszcze nie przeprowadzili.

Raczej języki centralnoindoeuropejskie, np. tracki, który ma również wiele izoglos wiążących go z językami północnoindoeuropejskimi i frygijski z mediopassiwem na -r lub bez tej cechy, można podejrzewać o ściślejsze powiązania z tocharskim¹⁸⁸.

Wśród nielicznej reszty zachowanego słownictwa języka trackiego i frygijskiego spotykamy charakterystyczne izoglosy wiążące te języki z tocharskim:

trac. βρία 'miasto'; toch. A ri, B riye 'ts.' < *urriā;

fryg. βαλ(λ)ην 'król': toch. A wäl, wlä-, B. walo, AB acc. länt 'ts.';

fryg. φαναυτε = gr. δαυτε 'królwi, panu': toch. A fikät, B fikte, fikte 'bóg'.

Zbieżności leksykalne zbliżające język tocharski do języków grupy anatolijskiej zostaną przedstawione w rozdziale 4.

Ponieważ dotychczasowe nasze rozważania i ustalenia dokonywane były w zasadzie na bazie krytyki po części negującej, po części akceptującej założenia teorii o pierwotnym podziale języków indoeuropejskich na dwie grupy dialektyczne: centum i satem, uważamy za stosowne w uzupełnieniu wspomnieć o innej teorii, która w najskrajniejszej wersji przeczy istnieniu prajęzyka w ogóle, w wersji umiarkowanej zaś zakłada, że rekonstrukcja języka indoeuropejskiego jest wadliwa między innymi wskutek tego, iż nie istniał jednolity prajęzyk, lecz masa różnych dialektów. Autorem obu wersji wspomnianej wyżej teorii jest włoski językoznawca Vittore Pisani.

W artykule "Die indoeuropäischen Sprachen in Griechenland und Italien"¹⁸⁹ Pisani w krańcowy sposób rozprawia się z i tak przed jego wystąpieniem mocno krytykowaną teorią "językowego

¹⁸⁸ Por. fryg. αββερετορ, αββερεται 'affertur', toch. B klyaus-tär (3 os. sg. praes, medii od czasownika klyaus- 'słyszeć'), parksa-te (3 os. sg. praeteriti medii od czasownika prek- 'zapytywać'). Widzimy więc, że podobnie jak w hetyckim frygijskie i tocharskie formy mediopassiwu występować mogą z cechą -r lub bez niej.

¹⁸⁹ V. P i s a n i, "Lingua Posnaniensis" 1959, 7, s. 25-46.

drzewa genealogicznego" i postuluje zastąpienie jej przez teorię "związków językowych". W zakończeniu artykułu czytamy: "So genannte Indoeuropäische nur ein Sprachbund wie die von uns anerkannten Sprachbünde selbst war: das heisst eine Menge von Einzelsprachen, die doch in Jahrhunderten oder gar Jahrtausenden des Zusammenlebens eine Fülle von gemeinsamen Elementen erarbeitet hatten, die teils sie alle, teils mehrere von ihnen umfassten. Eine ursprüngliche Einheit im landläufigen Sinne hat es nie gegeben [...]".

Już w roku 1965 nie mogliśmy się zgodzić na takie sformułowania i, aczkolwiek mogło się wydawać, że jest to obrona przestarzałych poglądów i zwalczanie poglądów nowatorskich, wystąpiliśmy z repliką przeciw prof. Pisaniemu¹⁹⁰.

Obecnie musimy ustosunkować się do zmodyfikowanej, łagodniejszej wersji teorii uczonego włoskiego, gdyż dotyczy ona zarówno samego prajęzyka, jak i stosunku do niego dwu późno odkrytych języków indoeuropejskich: hetyckiego i tocharskiego. Pisani w artykule "La question de l'indo-hittite et le concept de parenté linguistique"¹⁹¹ odrzuca tezę Forrera i Sturtevant'a o dawniejszym prajęzyku, z którego pochodzi indoeuropejski i hetycki. Uważa on, że dawniejsza Schleicherowska i Brugmannowska rekonstrukcja prajęzyka indoeuropejskiego w niedostatecznym stopniu oddawała jego właściwy charakter i jej fałszywy model przeszkadzał w prawidłowym wykorzystaniu danych później odkrytych języków: tocharskiego i hetyckiego dla tworzenia lepszej rekonstrukcji. Uczony włoski twierdzi też, że:

- jednolity prajęzyk indoeuropejski nigdy nie istniał, lecz stanowił masę dialektów o wielu izoglosach po części obejmujących wszystkie, po części mniejszą lub większą liczbę dialektów;

- wspomniane izoglosy nie są sobie współczesne;

- rekonstruowany język indoeuropejski jest daleki od reprezentowania dobrze określonego systemu językowego, który by kiedyś naprawdę istniał, lecz reprezentuje raczej sumę izoglos, nie oddając osobliwości poszczególnych dialektów, przy czym część

¹⁹⁰ D a n k a, "Meander" 1965, 20, 7/8, s. 266-270.

¹⁹¹ V. P i s a n i, "Archiv Orientalni" 1949, 17, 2, s. 251-264.

słownictwa poszczególnych dialektów mogła im być właściwa już w owej epoce indoeuropejskiej, a jest to nie do udowodnienia, gdyż w językach pochodzących od innych dialektów indoeuropejskich nie mamy dla tej części słownictwa odpowiedników.

Nie chcemy twierdzić, że zarzuty Pisaniego dotyczące walorów rekonstruowanego przez naukę języka indoeuropejskiego są bezpodstawne. Oczywiście, posługując się rekonstruowanym wzorem języka indoeuropejskiego należy pamiętać, że po pierwsze: część zarówno słownictwa, jak faktów gramatycznych prawdziwego prajęzyka, na pewno nie została zachowana w choćby dwu językach indoeuropejskich i w ogóle nie może być odtworzona, po drugie: proces rekonstrukcji umożliwi nam sięgnięcie po prajęzyk już w momencie jego ostatecznego rozbitcia dialektycznego i tylko część słownictwa i faktów gramatycznych mająca zasięg powszechny może, choć nie zawsze musi, odnosić się do prajęzyka w jego stadium podstawowym.

Niemniej twierdzenie, że prajęzyk nigdy jednolitości nie posiadał, jest jeszcze mniej możliwe do udowodnienia niż metodycznie słuszne i po części sprawdzalne założenie, że prajęzyk ową jednolitość mógł posiadać. Wiadomo, że rekonstrukcja jest możliwa jedynie dzięki różnym kontynuantom słów i form gramatycznych pochodzenia prajęzykowego w różnych znanych językach. Pojawienie się rozmaitych kontynuantów jest wynikiem rozbitcia się prajęzyka na poszczególne dialekty. Stąd rekonstruując prajęzyk dochodzić możemy jedynie stanu, w którym zaczęły się pojawiać różnice dialektyczne. Forma jednolita prajęzyka jest tylko postulowana, ale już nieosiągalna. Niemniej stwierdzenie tego faktu nie powinno napawać językoznawców pesymizmem. Odwrotnie, konieczność rekonstrukcji prajęzyka w określonym stanie dialektycznego rozbitcia otwiera szeroko wrota paleodialektologii, czyli nauce o pierwotnych dialektach prajęzyka, które dały początek językom zaświadczonej w epokach o wiele późniejszych przez piśmiennictwo.

Właśnie założenie, że rekonstrukcja prajęzyka prowadzi nas do odkrywania faktów odnoszących się do jego pierwotnych dialektów, pozwoliło na dokonany w tej części pracy podział dia-

lektów indoeuropejskich. Zakładamy przy tym, że większa liczba różnic wykazywanych przez języki anatolijskie w stosunku do pozostałych grup indoeuropejskich jest wynikiem dawniejszego wyobcowania z systemu dialektów praindoeuropejskich tego dialektu (czy też bardzo bliskiej sobie grupy narzeczy), który dał potem początek językom hetyto-luwiskim.

STANOWISKO JEZYKÓW ANATOLIJSKICH W RODZINIE INDOEUROPEJSKIEJ

Przy określaniu stanowiska języków anatolijskich w rodzinie indoeuropejskiej kwestia prawidłowego zastosowania kryteriów, które kwalifikowałyby je do jednej z dwu indoeuropejskich grup dialektycznych (centum lub satem), okazała się po wnikliwym rozpatrzeniu o wiele bardziej złożona, niż przy klasyfikacji dawniej poznanych języków indoeuropejskich.

Samo dostrzeżenie faktu, że spirantom w językach satemowych odpowiada hetyckie k (por. lit. širdis 'serce', stł. srdice przy het. kir, gen. kardijaš; stłnd. šete 'leży' przy het. kitta lub kittari 'ts.') spowodowało zaliczenie hetyckiego do ogólniejszej grupy indoeuropejskich języków centumowych¹⁹². Tylnojęzykowe spółgłoski hetyckie w wymienionych wyrazach w pełni odpowiadały spółgłoskom języków centumowych (het. kir, kard- - łac. cor, gen. cordis, gr. καρδία; het. kitta, kittari - gr. καίται).

Zaliczenie geograficznie wschodniego języka hetyckiego do języków centumowych w połączeniu z faktem, że jeszcze bardziej wschodni geograficznie język tocharski wydawał się również centumowy (por. stłnd. šatam, lit. šimtas 'sto' przy toch. A kānt, B kānte 'ts.') przyczyniło się do krytyki teorii pierwotnych indoeuropejskich grup dialektycznych centum : satem - uzasadnionej nie tylko ze względu na określone kryterium fonetyczne, lecz również ze względu na geografję językową. Był to początek daleko idącej krytyki.

Przedewszystkim podział języków indoeuropejskich na grupy centum i satem uwzględniał jedynie czynnik fonetyczny, który w kwestii pokrewieństwa językowego bynajmniej nie musi być najważniejszy.

¹⁹² Por. K r o n a s s e r, op. cit., s. 14.

Z drugiej strony w hetyckim i hieroglificznym hetyckim stwierdzono sporadycznie pojawiający się spirant, stanowiący kontynuans indoeuropejskiego k-, mianowicie w het. šaša- 'zając': ie. *kas-, niem. Hase; w het. hier. ašuwa- 'koń': ie. *ekuo-, łac. equus; šuwana- 'pies': ie. *kujon-, *kuon-, gr. uúwv; šurna- 'róg': ie. *krno-, łac. cornū, niem. Horn. Są to zapewne pożyczki aryjskie, ale podobne zjawisko w likijskim, gdzie spotykamy šūta 'sto': ie. *krntom, gr. é-uatón; esbe- 'koń': ie. *ekuo-; sijēni 'leży': ie. *kel-, het. kitta, kittari, gr. uεtra, sprawia interpretatorom tych faktów więcej trudności.

Vladimir Georgiev¹⁹³ słusznie zwraca uwagę, że lik. šūta nie może być zapożyczony z aryjskiego, gdyż ie. m, n bardzo dawno przeszły na gruncie indoirrańskim w a i kontynuansiem ie. *krntom jest aryjskie satam. Cenną tę uwagę zawdzięczamy polemice uczonego bułgarskiego z Heinzem Kronasserem. Georgiev sądzi, że satamowe przykłady w likijskim mają swe źródło w termilskim (satamowym dialekcie pelazgijskim), który ma stanowić komponent likijskiego. Trudno o pewne wnioski, gdyż zaledwie drobna część likijskiego słownictwa została nam przekazana w inskrypcjach. Należy się liczyć z możliwością spontanicznego rozwoju spirantów z dawniejszych spółgłosek tylnojęzykowych, w którym "centumowy" likijski mógł uczestniczyć podobnie jak "centumowy" francuski: ie. centum *krntom > łac. centum > franc. cent (wym. saⁿ).

Uważamy za słuszne przyjąć, że szereg palatalnych spółgłosek tylnojęzykowych rozwinął się w określonych pozycjach stosunkowo późno na wschodnim terytorium rozpowszechnienia prajęzyka indoeuropejskiego, a brak palatalizacji w grupie centum jest archaizmem. Tezę taką w znacznej mierze uzasadniają badania Georgieva opublikowane w pracy "Issledovanija po sravnitel'nomu jazykoznaniju" (Moskwa 1958, s. 28-55). Brak kontynuansów indoeuropejskich spółgłosek tylnojęzykowych palatalnych jest więc jednym z fonetycznych archaizmów hetyckiego i innych języków anatolijskich.

Istotną cechą wszystkich języków centumowych jest kontynuowanie indoeuropejskich spółgłosek tylnojęzykowych labializowa-

¹⁹³ G e o r g i e v, Issledovanija..., s. 159.

nych k^u , g^u , gh^u w postaci pojedynczej spółgłoski: łac. qu, gu (v), f; gr. κ (τ), β (δ), φ (θ); goc. hw, q, w.

W hetyckim obserwujemy ciekawe zjawisko występowania sylaby ku (reprezentującej dawniejsze i prajęzykowe ku, gu, ghu) w miejscach odpowiadających indoeuropejskim spółgłoskom tylnojęzykowym labializowanym k^u , g^u , gh^u :

het. <u>kuiš</u> , <u>kuit</u> 'kto, co'	: łac. <u>quis</u> , <u>quid</u> 'ts.'
het. <u>kuwatta</u> 'gdzie, dokąd'	: łac. <u>quot</u> 'ile'
het. <u>ekumi</u> 'piję'	
<u>ekutteni</u> 'pijecie'	
<u>akuwanzi</u> 'piją'	: łac. <u>aqua</u> 'woda'
<u>akkuš-</u> 'pijać'	
<u>akugalla-</u> (<u>akukla-</u>) 'naczynie z wodą'	
het. <u>nekut-</u> 'wieczór'	
<u>nekuzzi</u> , <u>nekuzi</u> 'zmierzcha się'	: łac. <u>nox</u> , gen. <u>noctis</u> 'noc'
het. <u>paŋkuš</u> 'cały'	: łac. <u>pinguis</u> 'gruby'
het. <u>kuenzi</u> 'bije'	: stind. <u>hanti</u> 'ts.'
het. <u>kunanzi</u> 'biją'	: stind. <u>ghnanti</u> 'ts.'
het. <u>nekumant-</u> 'nagi'	: goc. <u>naqaþs</u> 'ts.'

Zachowanie sylaby ku pochodzącej z pie. ku, gu, ghu jest także archaizmem fonetycznym języka hetyckiego. W archaizmie tym uczestniczyły inne dawne języki anatolijskie; luwijski i palajski - zaimek pytajny kui- ma tę samą postać fonetyczną w hetyckim co i w luwijskim i palajskim; hetyckiemu eku-, aku- 'pić' odpowiada palajskie ahu- przy tocharskim yok-tsi 'ts.'

Zwykle dotychczas przyjmowane odczytywanie het. kuiš jako k^u is, ekumi jako ek^u mi, akuwanzi jako ak^u antsi nie wydaje się słuszne.

W charakterze tego rodzaju pisma sylabicznego, jakim zasadniczo jest hetyckie pismo klinowe, nie ma tendencji do rozbijania podstawowej jednostki fonetycznej i zarazem graficznej, jaką stanowi sylaba składająca się ze spółgłoski i samogłoski. Trudno tedy przypuścić, aby sylaba składająca się ze spółgłoski labiowelarnej i samogłoski mogła zostać przez pisarzy rozbita na dwie sylaby, np. aby k^u a sztucznie rozdzielano na ku-wa (ku-ya). Z tej przyczyny wątpić należy, że a-ku-ya-an-zi odpowiada ak^u antsi.

Greka mykeńska posiadała odziedziczone po języku indoeuro-

pejskim w jego późniejszym, niż zaświadczone w anatolijskim, stadium rozwoju spółgłosek tylnojęzykowych spółgłoski labiovelarne. Sylabiczne pismo linearne B, mimo że z zasady rozbiła sylabę zbudowaną z dwu spółgłosek i samogłoski na dwie sylaby, oddając np. kri- przez ki-ri-, kti- przez ki-ti-¹⁹⁴, nigdy nie rozbiła sylab składających się ze spółgłoski labiovelarnej i samogłoski, lecz oddaje je w postaciach qe (k^uē), qi (k^ui), qo (k^uo)¹⁹⁵. Mykeńskie i-qo 'koń' odpowiada późniejszemu greckiemu ἵππος 'ts.', związanemu etymologicznie z łac. equus 'ts.', cymr. ep 'ts.' < ie. centum *ek^uos przy ie. satəm *ek^uos kontynuowanym przez stind. ašvah, awest. aspō, lit. ašvėnis¹⁹⁶.

Tak więc wypada przyjąć, że stan spółgłosek tylnojęzykowych w praanatolijskim był różny zarówno od stanu w indoeuropejskich językach satamowych, jak i centumowych. Był to zapewne pierwotny stan, odziedziczony po praindoeuropejskim, w którym występował tylko jeden szereg spółgłosek tylnojęzykowych k, g, gh.

Po oderwaniu się praanatolijskiego zaszedł w indoeuropejskim proces przekształcania sylab ku, gu, ghu poprzez stadium k^u, g^u, gh^u w spółgłoski tylnojęzykowe labializowane k^u, g^u, gh^u. Ślady tego procesu dadzą się wykazać w wielu językach indoeuropejskich. Porównajmy tutaj:

- gr. ἕλαχός 'lekkí' : ἕλαφρός;
 lit. naģūtis 'paznokcieć' : stsl. noġa; łac. unguis;
 lit. deģūtas 'dziewięć' : gr. τέτρα 'popiół';
 gr. γυνή 'żona' : beoc. βανά goc. qino, ir. ben.

Następnie na wschodnich (satamowych) obszarach przeprowadzono delabializację (k^u > k, g^u > g, gh^u > gh) i palatalizację dawnych spółgłosek k, g, gh przede wszystkim w położeniu przez e, i, i, r, l, m, n, ə (alternującym z ē) i przed sylabami re, le, ye..., ri, li, ui...¹⁹⁷.

¹⁹⁴ Por. M. V e n t r i s, J. C h a d w i c k, Documents in Mycenaean Greek, Cambridge 1959, s. 397; ki-ri-ta, ki-ti-me-na.

¹⁹⁵ Por. S. L u r j a, Jazyk i kultura mikenskiej Grecji, Moskwa-Leningrad 1957, s. 57.

¹⁹⁶ Por. V e n t r i s, C h a d w i c k, op. cit., s. 45: Labio-velars.

¹⁹⁷ Por. G e o r g i e v, Issledovanija..., s. 36-52.

Język hetycki wraz z innymi językami anatolijskimi stoi poza podziałem na ugrupowania centum i satem, gdyż podział na nie nastąpił już po odłączeniu się praanatolijskiego od reszty rodziny indoeuropejskiej.

Aczkolwiek grupa anatolijska nie uczestniczyła w wymienionych innowacjach fonetycznych, z których labializacja tylnojęzykowych (polegająca na przechodzeniu ku poprzez ku w k^h) miała, wyjąwszy języki anatolijskie, zasięg ogólnoeuropejski¹⁹⁸ palatalizacja zaś dotyczyła tylko języków wschodnioeuropejskich, to jednak języki anatolijskie spontanicznie wprowadzały analogiczne zmiany.

Wcześniej następuje przekształcenie sylaby ku w ku i k^h w położeniu przed samogłoską. Wprawdzie etymologiczną tożsamość staroanatolijskiego dialektycznego pippit, użytego w liście do króla Arzawy z archiwum w Tell el Amarna, z hetyckim zaimek ku^{it} ku^{it} 'cokolwiek' można kwestionować, ale w języku lidyjskim zaimek hetyckim ku^{is} 'kto', ku^{it} 'co' odpowiadają postaci qis, qit¹⁹⁹, w likijskim zaś hetyckiemu ku^{is} 'kto, który' odpowiada zaimek względny ti. Rozwój labiowelarnej spółgłoski k^h na gruncie anatolijskim wykazuje więc analogię do stanu w języku greckim, gdzie ie. k^h daje τ: ie. *k^his 'kto', gr. τῆς 'ts.'

Za tym, że pierwotną przedspółgłoskową formą labiowelarnych były sylaby ku, gu, ghu wypowiedzieli się już Herman Hirt²⁰⁰ i Edgar Sturtevant²⁰¹. Sturtevant zwrócił szczególną uwagę na zachowanie się w języku hetyckim ku przed spółgłoską w miejscu, gdzie zwykle języki indoeuropejskie wykazują zanik labializacji. Uczony amerykański widzi w tym zjawisku archaizm hetyckiego.

Innym archaizmem języka hetyckiego, na który zwrócił uwagę Sturtevant²⁰², jest zachowanie w tym języku kontynuantu praindo-

¹⁹⁸ Labializacja dotyczyła również języka tocharskiego, gdzie jednak następnie zaszła delabializacja wyrównująca k^h z k.

¹⁹⁹ Lidyjski znak graficzny + transkrybowany tu jako q prawdopodobnie oddaje spółgłoskę labiowelarną k^h, choć możliwe jest, że przechodziła ona, lub przeszła w okresie powstawania zabytków piśmiennictwa lidyjskiego, w spółgłoskę zwartą wargową p. Por. H e u b e c k, op. cit., s. 400; 403; 404.

²⁰⁰ H. H i r t, Indogermanische Grammatik, Teil 3, Heidelberg 1927, s. 231 i n.

²⁰¹ E d g a r S t u r t e v a n t, A Comparative Grammar..., s. 68.

²⁰² Ibidem, s. 31; 142.

europiejskiej spółgłoski laryngalnej (het. h), podczas gdy większość języków indoeuropejskich utraciła tę spółgłoskę zupełnie (por. het. haštai- 'kości' przy gr. ὀστέον 'kość', łac. os 'ts.', stind. asthi 'ts.'). W rozdziale 2 zebrano obfity materiał dowodowy wskazujący na dobre zachowanie kontynuantów praindoeuropejskich spółgłosek laryngalnych nie tylko w języku hetyckim, ale we wszystkich językach staroanatolijskich (w palajskim, luwijskim i hetyckim hieroglificznym), a także w językach nowoanatolijskich, szczególnie w likijskim.

Kontynuantem pie. H₁e jest het. he, ie. e; kontynuantem pie. H₂e jest het. ha, ie. a; kontynuantem pie. H₃e jest het. ha, ie. a.

Godne podkreślenia jest także, iż jedynie języki anatolijskie: hetycki i luwijski utrzymały, niekiedy praindoeuropejską spółgłoskę laryngalną w położeniu po spółgłosce:

het. ešhar 'krew' < pie. *esHr: ie. *esr, gr. ἔαρ, stind. asrk;

het. šanhmi 'szukam, dążę, osiągam' < pie. *snH-: gr. kret. ἀναμαι 'spełniam, wykonywam';

het. tarhmi 'pokonywam' < pie. *terH₂-: stind. tarati, tirati 'przechodzi, pokonywa';

het. lilḫuwai 'leje' < pie. *-lH₃eu-/*-lH₃u-: ie. *lou-, *louə- 'myć', gr. λοῦω, λοῦω 'myję, obmywam'.

Jeszcze ewidentniej różnią się między sobą hetyckie i indoeuropejskie kontynuanty praindoeuropejskich połączeń samogłoski krótkiej e ze spółgłoskami laryngalnymi H₁, H₂, H₃. Kontynuantem pie. eH₁ jest het. eh, ie. e; kontynuantem pie. eH₂ jest het. ah, ie. a; kontynuantem pie. eH₃ jest het. ah, ie. o. W języku hetyckim zachowało się praindoeuropejskie połączenie samogłoski krótkiej e ze spółgłoską laryngalną, gdy w językach wszystkich pozostałych grup indoeuropejskich spotykamy tu zapewne odziedziczone po indoeuropejskim (późnym) samogłoski długie: het. mehur 'czas' < pie. *meH₁-: ie. *mē- 'mierzyć', łac. mētior 'mierzę', stł. mēra 'miara', lit. mētas 'czas', goc. mēl 'ts.'.

Również Thomas Burrow²⁰³ uznaje zachowanie w języku hetyckim kontynuantu praindoeuropejskiej spółgłoski laryngalnej w po-

²⁰³ Burrow, op. cit., rozdz. 1, § 3.

staci h za miarodajne, obok innych faktów, dla przyjmowania wcześniejszego odłączenia się językowego przodka hetyckiego od języka praindoeuropejskiego.

Sturtevant²⁰⁴ jako następny archaizm fonetyczny, różniący język hetycki od indoeuropejskiego, wymienia zachowanie w hetyckim praindoeuropejskiej grupy -tst-, którą odnajduje m. in. w het. azteni < *etste-, 2 os. l. mn. praes. act. czasownika ed- 'jeść' (w pisowni az-za-aš-te-ni).

Poza tym hetycki zachował kontynuanta samogłoski zredukowanej e, która w pozostałych językach indoeuropejskich nie pozostawiła śladu; het. ašanzi 'są' < pie. *esenti przy stind. santi, gr. dor. ἔντι, goc. sind, stł. sątz. Na zjawisko to zwrócił uwagę Tadeusz Milewski²⁰⁵, który zresztą sądził, że fonetyczne archaizmy hetyckie miały dokładne odpowiedniki w pewnych językach indoeuropejskich na ich dawniejszym etapie rozwoju w II tysiącleciu p.n.e.

Roberto Gusmani²⁰⁶ wskazuje na hetyckie rdzenie czasownikowe, którym w innych językach indoeuropejskich odpowiadają jedynie derywaty rzeczownikowe. Są to niewątpliwie archaizmy, spośród których jako pewne etymologicznie i szczególnie ważne godzi się wymienić:

het. neku- 'zmierzczać się': ie. *nek^u-t-: *nok^u-t 'noc', ros. neto-pýr 'nietoperz' < *nekto-, łac. nox, gen. noctis 'noc', goc. nahts 'ts.', lit. naktis 'ts.';

het. luk-zi 'dnieje': łac. lux 'światło', lucet 'dnieje';

het. park-, parkija- 'wznosić się, rosnąć', parkuš 'wysoki': w pozostałych językach spotykamy tylko kontynuanty ie. *bhergh- w postaci przymiotników (stind. brhant- 'wielki', orm. barjr 'ts.') lub rzeczowników; u ich podstawy leżał czasownik, którego kontynuantem jest wyżej wymienione het. park-, a także jego odpowiednik w tocharskim AB pärk- 'podnosić się'; ponadto w staroindyjskim występuje causativum barhayati 'powiększa' i inaczej zbudowane, przechodnie, brmhati 'wzmocnia, podnosi';

²⁰⁴ S t u r t e v a n t, A Comparative Grammar..., loc. cit.

²⁰⁵ T. M i l e w s k i, L'indo-hittite et l'indo-européen, Kraków 1936, s. 10.

²⁰⁶ R. G u s m a n i, Il lessico ittito, Napoli 1968, s. 20 i n.

het. waš- 'kupować' < pie. *ues- : ie. *ues-no-, *uos-no- 'cena', łac. vēnum, orm. gin, stind. vasnam, gr. ῥυνοσ²⁰⁷;

het. eku-/aku- 'pić' i toch. AB yok- 'ts.' < pie. *eku-, *aku-: ie. *akwā 'woda', łac. aqua.

W hetyckim zachowały się dawniejsze czasownikowe formacje atematyczne, gdy inne języki indoeuropejskie rozszerzyły je o przyrostki, np. het. mer-, mir- 'niknąć, ginąć, mrzeć', 3 sg. praes. mirzi, 3 sg. praet. merta < pie. *mer-: stind. mriyate 'umiera', łac. morior 'mrę'.

Het. eš-, aš- 'siedzieć' (< pie. *es-, *as-) reprezentowane jest zarówno przez formy activi (3 sg. praes. ešzi, 3 pl. ešanzi, ašanzi), jak przez formy medii (3 sg. praes. eša, ešari, 3 pl. ešanta, ašanta, ašantari). Najbliższe odpowiedniki spotykamy w łuw. aš-, het. hier. as-. W indoeuropejskim uogólniono rdzeń z samogłoską długą *es- używany jedynie w medium: stind. āste 'siedzi', gr. att. ἵσταναι 'ts.'.

Hetycki i w ogóle anatolijski system czasownikowy w stosunku do systemu pozostałych języków indoeuropejskich cechuje znacznie większa prostota. Podczas gdy rekonstruowany na podstawie danych porównawczych indolrańskiego, greki, łaciny, języków celtyckich, germańskich, bałtyckich i słowiańskich język indoeuropejski charakteryzował się bogactwem trybów czasownikowych, wyróżniając np. indicativus, iniunctivus, imperativus, optativus, coniunctivus, język hetycki posiada tylko dwa najpierwotniejsze tryby: indicativus i imperativus.

Również bogactwu indoeuropejskich czasów (praesens, imperfectum, futurum, aoristus, perfectum) przeciwstawia się nadzwyczajna prostota systemu hetyckiego, który wyróżnia tylko dwa czasy: praesens (zastępujący również futurum) i praeteritum, choć możliwe są tu również opisowe konstrukcje przypominające tzw. perfecta współczesnych języków zachodnioeuropejskich.

Co do stron czasownika wyróżnia hetycki activum i mediopas-

²⁰⁷ Słowa znaczące 'kupować' i 'sprzedawać' pochodzą w języku hetyckim od praindoeuropejskiego rdzenia *ues-, *us-: waš-, wašija- 'kupować, wymieniać', wešija- 'cena', uššanija-, ušniija- 'sprzedawać'. Tylko język hetycki zachował czasownik was- pie. *ues- (3 os. sg. praes. act. waši 'kupuje') stanowiący podstawę dla ie. *ues-no- 'cena' (por. G u s m a n i, Il lessico..., s. 20).

sivum. Mediopassivum bez elementu -ri przypomina odpowiednie formy greckie i staroindyjskie, z elementem -ri - odpowiednie formy italo-celtyckie. Występowanie w hetyckim obu formalnych wariantów mediopassivi: z elementem -r, -ri i bez niego zaświadczone poza anatolijskim tylko w tocharskim i frygijskim, stanowi również archaizm oddający stan w praindoeuropejskim.

Jerzy Kuryłowicz²⁰⁸ wykazuje, że hetycka koniugacja na -hi i indoeuropejskie perfectum mają wspólne źródło. Jednak zarówno budowa końcówek, jak i funkcje - z jednej strony hetyckiej koniugacji na -hi, z drugiej indoeuropejskiego perfectum - są odmiennie²⁰⁹.

Skoro hetycka koniugacja na -hi, nie znana w innych językach indoeuropejskich, nie wywodzi się z indoeuropejskiego perfectum, tylko wraz z nim z jakiejś dawniejszej koniugacji, wynika stąd znów wniosek, że przodkowie Hetytów nie brali udziału w pewnych innowacjach indoeuropejskich, gdyż kontakt między nimi i innymi Indoeuropejczykami podczas wprowadzania tych innowacji był już zerwany.

Aczkolwiek w hetyckim z reduplikacją w czasowniku spotykamy się sporadycznie (np. papparš- 'kropić' = toch. papārs- 'ts.' pa-prai- 'brudzić' = psł. babрати, pol. paprać), to jednak nie ma ona tych rozbudowanych funkcji, jakie ma reduplikacja w czasowniku innych języków indoeuropejskich - np. reduplikacja w systemie praesentis: łac. gignō, gr. γίγνομαι; perfecti: gr. γέγονε, stind. jajāna. Reduplikacja w czasowniku hetyckim ma raczej charakter ekspresywny.

W hetyckim spotykamy dość często rozszerzenie rdzenia o spółgłoskę -š-: por. au-tti 'wieszysz', au-š-zi 'widzi'; kar-š- 'kroić' przy ie. *ker- 'ts.', gr. κείρω 'strzygę, rąbię'; dama-š- 'uciskać' przy gr. δάμνημι 'poskrwiam', aor. ἔδαμασα; pa-š- 'ly-

²⁰⁸ J. K u r y ł o w i c z, *à l'indoeuropéenne et à hittite*, [w:] *Symbolae in honorem J. Rozwadowski*, t. 1, Kraków 1927, s. 103.

²⁰⁹ Indoeuropejskiemu perfectum swoista jest odmienność wokalizmu rdzenia między formami liczby pojedynczej i mnogiej (gr. πέ-μονα: πέ-μαμεν; goc. man: manum) oraz szerokie rozpowszechnienie reduplikacji (gr. πέ-μονα, łac. me-minī, stind. ma-mnē). Kwestię rekonstrukcji końcówek praindoeuropejskiego perfectum referuje i rozwija J. S a f a r e w i c z w pracy *Les désinences moyennes primitives de l'indo-européen*, [w:] *Studia językoznawcze* (Warszawa 1967, s. 45 i n.).

kać' przy gr. perf. $\pi\acute{\epsilon}\pi\omega\upsilon\alpha$ 'wypiłem', łac. part. perf. pass. $p\bar{o}$ - tus 'wypity'. Rozszerzenie to nie ma w języku hetyckim znaczenia funkcjonalnego, gdy przeciwnie w pozostałych językach indoeuropejskich rdzeń rozszerzony o spółgłoskę $-s-$ otrzymuje określone funkcje, tworząc w ten sposób aoryst lub futurum.

W hetyckim, podobnie jak i w innych językach anatolijskich, nie spotykamy w ogóle kategorii liczby podwójnej w czasowniku. Prawdopodobnie wytworzyła się ona również w indoeuropejskim już po zerwaniu więzi z praanatolijskim.

W pierwszej osobie liczby mnogiej występują w hetyckim bez różnicy znaczeniowej dwie końcówki $-ne-n-i$ i $-we-n-i$. W innych językach indoeuropejskich (indoirañskim, słowiańskim, bałtyckim, germańskim) $-me-$ przyporządkowano pierwszej osobie liczby mnogiej, $-ye-$ pierwszej osobie liczby podwójnej. Kończówki drugiej i trzeciej osoby liczby podwójnej powstały w indoeuropejskim przez modyfikacje końcówki drugiej osoby liczby mnogiej $-te$, która jest jedną z najdawniejszych końcówek odziedziczonych przez języki indoeuropejskie z prajęzyka. Przodek języka hetyckiego i innych języków anatolijskich w innowacjach wprowadzających kategorię liczby podwójnej do systemu czasownika nie brał zapewne udziału.

Przyrostek $-ent-$, $-ont-$, $-nt-$ tworzy w językach indoeuropejskich participium strony czynnej, czego przykładem może być łac. $edens$, gen. $edentis$ 'jedzący'. W anatolijskim tenże przyrostek ma znaczenie bierne. W hetyckim $-ant-$ tworzy od czasowników przechodnich imiesłowy strony biernej, np. od czasownika $ed-$, $ad-$ 'jeść' tworzy się participium $adant-$ 'zjedzony', od $ep(p)-$, $ap(p)-$ 'chwycić' - $appant-$ 'schwycony, pojmany'.

Również anatolijski system fleksji imiennej wykazuje szereg znacznych różnic w stosunku do odmiany rzeczowników, przymiotników i zaimeków w językach innych grup indoeuropejskich.

Jedynym śladem liczby podwójnej w systemie odmiany imion jest w hetyckim forma $hašša$ $hanzašša$ 'wnuk i prawnuk' (?), w której Sturtevant dopatruje się zakończenia $-ā$ odpowiadającego indoeuropejskiemu nominatiwowi-akkuzatiwowi dualisu tematów na $-o-$: $-ō$, gr. $\delta\acute{\upsilon}\omega$, $\lambda\acute{\upsilon}\omega\omega$, łac. $amb\bar{o}$.

Kwestią jest, czy język hetycki miał inne przypadki liczby podwójnej, które zostałyby utracone. Biorąc pod uwagę, że język hetycki został utrwalony na piśmie dawniej niż inne języki in-

doeuropejskie, a przy tym wykazuje również niedorozwój w systemie przypadków liczby mnogiej, można stawiać hipotezę, że również dualis w odmianie imiennej nie wykształcił w praanatolij-skim tych form, które występują w staroindyjskim, bałtyckim, słowiańskim czy greckim.

W liczbie mnogiej deklinacja hetycka nie posiada specjalnych form instrumentalisu i ablatiwu. Zastępują je formy liczby pojedynczej. Dativus pluralis ma końcówkę -aš identyczną z końcówką genetiwu singularis i pluralis. Tak więc forma antušsaš może znaczyć: 'człowieka, ludzi, ludziom'.

Najczęściej spotykany w hetyckim mianownik i biernik liczby mnogiej rodzaju nijakiego deklinacji spółgłoskowej charakteryzuje się brakiem końcówki i pokrywa się całkiem z odpowiednią formą liczby pojedynczej: wašul 'grzech, grzechy', takšul 'ugoda, ugody', huppar 'waza, wazy', kallar 'zło, szkody, straty', kurur 'wróg, wojna, wojny'²¹⁰. Wyraz watar (n.) 'woda' ma formę mianownika i biernika liczby mnogiej również bez końcówki, ale z odmiennym wokalizmem: witar.

Wskazane wyżej i inne bliskie im formy hetyckie stanowią archaizmy mające odpowiedniki jedynie w pewnych przeżytkach indoiranskich, jak wedyjskie nāmā 'imiona', ahā 'dni', awest. ayar²¹¹ 'dni'. W pozostałych językach indoeuropejskich ustaliła się w funkcji mianownika-biernika liczby mnogiej rodzaju nijakiego deklinacji spółgłoskowej forma, w której do tematu dodawano -e lub -ā (to ostatnie pod wpływem nom.-acc. neutr. gen. tematów na -o-): gr. ὄνομα, łac. nōmina, goc. namna, stł. ime-na²¹².

W hetyckim i w innych językach anatolijskich nie spotykamy znanych pozostałym językom indoeuropejskim końcówek datiwu i instrumentalisu utworzonych od elementu -bh(e)-, w północnoindoeuropejskich od -m(e)-, por. ie. *sebhei 'sobie', łac. sibi, pol.

²¹⁰ Formy nom.-acc. pl. z końcówką -a, np. huppara, lub -i, np. huppari, zawdzięczają swoje istnienie przechodzeniu pierwotnych tematów spółgłoskowych do deklinacji samogłoskowych na -a lub -i.

²¹¹ Por. B r u g m a n n, op. cit., s. 393; B u r r o w, op. cit., rozdz. 5, § 3.

²¹² Por. B r u g m a n n, loc. cit.

sefei, prus. sebbei, stsl. sebě; ie. *-bhos, *-bhios - końcówka datiwu pluralis, łac. matribus 'matkom', gal. matrebo 'ts.', stind. mātrbhyah 'ts.'; ie. *-bhi, pl. *-bhis - końcówki instrumentalisu, gr. ἰσῆ 'siłā', łac. nōbīs 'nami', stind. matrbhih 'matkami', orm. marbk 'ts.' (-bk < *-bhis); stsl. vl̥ko-m̥ 'wilkom', lit. vilkā-ms 'ts.', goc. wulfa-m 'ts.'.

Mimo pewnych - niewielkich zresztą - różnic w budowie, formy datiwu i ablatiwu pluralis z elementem -bh- (-m-) mają, wyjąwszy grupę anatolijską, zasięg ogólnieindoeuropejski. Wolno tedy sądzić, że niedogodna sytuacja, jaką jest brak odpowiednich form w hetyckim i zastępowanie ich po części końcówkami liczby pojedynczej jest wynikiem tego, że język praanatolijski, czy też grupa bliskich sobie narzeczy praanatolijskich nie współuczestniczyła z resztą wspólnoty indoeuropejskiej w tworzeniu pod koniec tejże wspólnoty końcówek z elementem -bh- (-m-).

Język hetycki nie posiada także dopełniacza liczby pojedynczej na *-sio, *-so znanego z indoirañskiego, ormiańskiego, greckiego, germańskiego, słowiańskiego²¹³, utrzymanego też przez italski język faliski²¹⁴.

Dość rzadko spotykana w indoeuropejskim końcówka *-tos, tworząca już raczej przysłówki niż formy ablatiwu singularis²¹⁵, w hetyckim w odmiennej alternacyjnie postaci -z < *-ts, jak to podkreśla Sturtevant, jest końcówką wszystkich rzeczowników.

Heteroklityki tematów na -r/-n-, które w pozostałych językach są nieproduktywnym reliktem lub w ogóle zostały utracone, w hetyckim są nadzwyczaj produktywne²¹⁶.

²¹³ V. P i s a n i (Obščee i indoevropijskoe jazykoznanie, Moskva 1956, s. 151) wykazuje, że tego typu genitivus pojawił się w indoeuropejskim późno i jest pochodzenia zaimkowego, podobnie jak słowiańska końcówka dopełniacza liczby pojedynczej -go. Por. też artykuł I. R. D a n k i w R K J Ł T N 1965, 11, s. 69-71.

²¹⁴ Por. J. S a f a r e w i c z, Notes sur les langues itali-ques. II. Le génitif singulier des noms en -o- en latin, [w:] Studia językoznawcze (s. 145 i n.).

²¹⁵ Por. łac. funditus 'z gruntu, zupełnie': fundum 'dno, grunt'.

²¹⁶ Por. het. pankur (n.) gen. pankunaš 'ród, pokrewieństwo'; panku- (c.) 'wspólnota (wielmożów)'; palhatar (n.) 'szerokość', palheššar (n.) 'ts.': palhi- 'szeroki'. Pozostałościami po dawnych heteroklitykach na -r-, -l- w nominatiwie-akkuzatiwie i -n- w pozostałych przypadkach są greckie rzeczowniki typu ὄδωρ, ὄδατος; łac. iter, itineris, goc. sauil/sunnō 'słońce'. E. B e n v e n i-

Hetycki i pozostałe języki anatolijskie nie posiadają kategorii rodzaju żeńskiego²¹⁷. Występuje tam tylko opozycja tzw. "genus commune" wobec "genus neutrum", którą spotykamy także w przeżytkach łacińskich, np. levis (m., f.) 'lekkie, lekka'; leve (n.) 'lekkie', i greckich, np. ἀθάνατος (m., f.) 'nieśmiertelny, nieśmiertelna'; ἀθάνατον (n.) 'nieśmiertelne'. Pozostałością dawniejszego praindoeuropejskiego stanu, gdy odróżniano tylko rodzaj osobowy i przedmiotowy, są również greckie, a po części i łacińskie, przykłady "generis communis" jak gr. hom. θεός 'bóg lub bogini', gr. ἄνος 'koń lub kobyła', ὄσων 'pies lub suka' łac. canis 'ts.'. Przeżytkiem wskazującym na pierwotny brak rozróżnienia rodzaju męskiego i żeńskiego jest też jednakowy przyrostek w indoeuropejskim wyrazie oznaczającym ojca *pe-ter- i w wyrazie oznaczającym matkę *mā-ter-, gr. πατήρ, μήτηρ; łac. pa-ter, māter.

Na to, że język praindoeuropejski nie posiadał pierwotnie kategorii rodzaju żeńskiego i że jest ona innowacją, którą wprowadzono pod koniec wspólnoty, wskazuje także brak form żeńskich w zaimkach osobowych. W późniejszym okresie wspólnoty indoeuropejskiej, gdy utracono już kontakt z przodkami Hetyto-Luwijczyków, wprowadzono przede wszystkim formy rodzaju żeńskiego do zaimków wskazujących (por. ie. *so 'ten', *sā 'ta', gr. ὁ, ἡ, stind. sa, sā, goc. sa, sō) i przymiotników deklinacji na -o- (por. ie. *neuos 'nowy', *neuā 'nowa', łac. novus, nova). Analogiczny proces dotwarzania do rzeczowników rodzaju męskiego odpowiedników rodzaju żeńskiego dopiero się zaczął (ie. *ekuos 'koń', gr. ὁ, ἡ ἵππος, łac. equus, equa).

Do zaimków osobowych pierwszej i drugiej osoby wszystkich trzech liczb form żeńskich w indoeuropejskim w ogóle nie wprowadzono. Sporadycznie wprowadziły te formy niektóre późne ję-

s t e w pracy pt. Origines de la formation des noms en indoeuropéen (Paris 1935) wykazał, że tego typu heteroklityki stanowiące archaizmy w językach indoeuropejskich były specyficznym składnikiem deklinacji na najdawniejszym etapie rozwoju języka praindoeuropejskiego.

²¹⁷ Również w języku lidyjskim rodzaj żeński nie istnieje. Formy na -a i -av (λαγρῖσα, δῖβαυ) okazały się nie mianownikiem i biernikiem liczby pojedynczej tematów na -a rodzaju żeńskiego, lecz mianownikiem liczby mnogiej rodzaju nijakiego i celownikiem liczby mnogiej. Por. Heubeck, op. cit., s. 405 i n.

zyki pochodzenia indoeuropejskiego, jak język hiszpański: 1 pl. nosotros (m.), nosotras (f.) 'my', 2 pl. vosotros (m.), vosotras (f.) 'wy' czy słoweński: 1 pl. mi (m.), me (f.) 'my', 2 pl. vi (m.), ve (f.) 'wy'²¹⁸. Te późne romańskie i słowiańskie neologizmy są wyrazem tendencji rozwojowej, która na etapie prajęzyka mimo szybkiego rozrostu fleksji nie doszła do urzeczywistnienia. W przeciwieństwie do stanu w indoeuropejskim rozróżnianie form rodzaju męskiego i żeńskiego zaimków osobowych drugiej osoby liczby pojedynczej i mnogiej właściwe jest wielu językom semito-chamickim (np. arabskiemu, etiopskiemu, berberyjskiemu). W języku skadyjskim, który pozostawał w żywych kontaktach z dawnymi językami anatolijskimi, rozróżnia się formy męskie i żeńskie wszystkich trzech zaimków osobowych liczby pojedynczej i mnogiej²¹⁹.

Na późniejszym etapie wspólnoty indoeuropejskiej, kiedy związki z praanatolijskim zostały zerwane, wprowadzono w indoeuropejskim kategorię rodzaju żeńskiego głównie przez przyporządkowanie jej, choć niezupełnie konsekwentne²²⁰, deklinacji tematów na -ā.

Dawniej w praindoeuropejskim związek rzeczownika lub w ogóle imienia z płcią żeńską można było wyrazić przy pomocy przyrostka *-sor-/*-sr-, po którym w językach indoeuropejskich pozostały ledwo ślady: ie. *sue-sor-, *se-sor- 'siostra' (wyraz utworzony od zaimka *sue-, *se- 'siebie, swój'), stind. svasar-, łac. soror, lit. sesuð, gen. seseřs; ie. *tri-sor-es, *ti-sor-es 'trzy (kobiety)', stind. tisrah, stir. téoir.

Ze względu na wprowadzenie kategorii rodzaju żeńskiego formalnie polegającej na zamianie często występujących tematów na -o- tematami na -ā-, np. *neuos 'nowy': *neyā 'nowa', *ekuos 'koń': *ekua 'kobyła', w indoeuropejskim przyrostek *-sor-/*-sr- stał się nieproduktywny.

²¹⁸ Por. L. Laskowski, Rozwój gramatyczny, struktura głęboka a zaimki osobowe, [w:] Studia indoeuropejskie, Wrocław 1974, s. 123.

²¹⁹ Ibidem.

²²⁰ Por. rzeczowniki tematów na -ā rodzaju męskiego: łac. agricola 'rolnik', scriba 'pisarz', gr. vaútŋs, dor. vaútāc 'żeglarz', stsl. vojevoda, pol. wojewoda.

Inaczej rzecz ma się w anatolijskim, który odłączył się od reszty wspólnoty indoeuropejskiej wprzód, nim kategoria rodzaju żeńskiego została wytworzona. W językach anatolijskich przyrostek *-sor-/*-sr- pozostał żywotny i produktywny: het. šuppešaraš, šuppišaraš 'dziewica' (utworzone od przymiotnika šuppi- 'czysty'); het. hier. hasusara- 'królowa' (od *hasu- 'król'); luv. nanašri- 'niewolnica, służka' (od nani- 'niewolnik, sługa').

Zachowanie w indoeuropejskich językach anatolijskich przyrostka -sar(a)-, -sr- świadczy o tym, że Anatolijczycy odczuwali potrzebę zaznaczania płci osób, nie mieli jednak po temu tak wypracowanego i dogodnego środka, do jakiego doszła po ich odłączeniu się reszta wspólnoty.

Wydaje się, że dający się łatwo zauważyć niedorozwój hetyckiej składni zdań pobocznych (widoczny np. w braku zdań celowych i skutkowych), związany z brakiem koniunktywu, stanowi archaizm, zachowujący stan, jaki był aktualny na wcześniejszym etapie rozwoju języka praindoeuropejskiego, niż ten, od którego wyszły języki innych niż anatolijska indoeuropejskich grup językowych.

Różnice w słownictwie między anatolijskim a pozostałymi językami indoeuropejskimi są mniej uchwytnie. Mniejszą liczbę odziedziczonych z prajęzyka anatolijskich terminów rolniczych można tłumaczyć nie tylko wcześniejszym wyobcowaniem Hetyto-Luwijczyków ze wspólnoty indoeuropejskiej, lecz także zmianą warunków upraw.

Niemniej charakterystyczne jest, że ogólnoindoeuropejskiemu rdzeniowi *ar-, *ara- 'orać, uprawiać ziemię przy pomocy zwierzęcia pociągowego' odpowiada het. harš- 'rozrywać glebę, uprawiać ziemię motyką'²²¹. Słowo hetyckie oddaje bardziej pierwotny stan pracy nad uprawą roli, a na użytek późniejszego pojęcia 'orać' dostosowano inne słowo terip(p)-²²².

²²¹ Het. harš- < har-š- stanowi rozszerzenie pie. *H₂er- 'uprawiać ziemię', skąd pochodzi także ie. *ar- 'orać', łac. arāre, gr. ἀρῶν, ir. airim, goc. arjan, lit. ariū, arti, stł. orati. Analogicznej jak het. harš- budowy jest het. karš- 'odcinać', stanowiące rozszerzenie pie. *ker- 'kroić' (por. gr. καίρω). Bez elementu -(a)š-, lecz z reduplikacją występuje kontynuant pie. *H₂er- w het. ḥaḥhara-, ḥaḥra- (c.) 'grabie'.

²²² Het. terip(p)- znaczy 'orać'. Chodzi tu o czynność orania za pomocą zwierzęcia pociągowego w przeciwieństwie do rozpatrzone-

W hetyckim nie spotykamy poza terminem kuwana- 'miedź', nawiązującym do greckiego i bałtyckiego, innych nazw metali o etymologii indoeuropejskiej, podczas gdy w europejskich językach naszej rodziny i w indoirańskim spotyka się więcej wspólnych terminów oznaczających kruszcę, szczególnie szlachetne²²³. Oczywiście w dobie pojawienia się metali wspólnota indoeuropejska była już zerwana, niemniej między poszczególnymi grupami indoeuropejskimi utrzymywały się dość ożywione kontakty, których śladami są izoglosy.

Anatolijskie (het.) ēku- 'pić', jak świadczy zestawienie z toch. yok- 'ts.', jest pochodzenia praindoeuropejskiego. Niemniej w innych językach indoeuropejskich słowo to zostało utracone, a zamiast niego spotykamy rdzeń *pō(i)-, *pi- 'pić'²²⁴.

Indoeuropejskiemu *ōs, gen. *ōses 'usta', łac. ōs, ōris, stind. āh, āsaḥ odpowiada het. aiš, iššaš 'ts'. Trudno rozstrzygnąć, czy wyraz hetycki pozostaje w etymologicznym związku z podaną tutaj indoeuropejską nazwą ust.

Trzeba na koniec zaznaczyć, że argument na rzecz tezy o wcześniejszym wyobcowaniu się praanatolijskiego, opierający się na różnicach leksykalnych między hetyckim i innymi językami anatolijskimi z jednej strony, a pozostałymi językami indoeuropejskimi z drugiej, musi być uznany za najsłabszy, gdyż wszystkie języki indoeuropejskie mają w obrębie słownictwa specyficzne odchylenia od rekonstruowanego stanu pierwotnego. Dla przykładu przypomnijmy tutaj, że indoirański utracił ie. *ar-, *ara- 'orać'²²⁵. W językach bałtyckich i słowiańskich nie spotykamy kontynuantów ie. *ag- 'pędzić, prowadzić' i utworzonego od

---

go wyżej słowa hars- oznaczającego uprawę ziemi bez pomocy zwierzęcia. Z tymże rdzeniem spotykamy się w nazwie 'zoranego pola' - terippi (n.). G u s m a n i (Il lessico..., s. 68) sprowadza het. terip(p)- do pie. *ter- 'trzeć' rozszerzonego w *terb-, *trib-, stsl. trěbiti 'karczować, oczyszczać teren', ir. trebaid (< *trb-) 'orze, zamieszkuje', gr. τρῆσω 'trę, młóć, ćwiczę'.

²²³ Patrz: Aneks, pkt VC (s. 184).

²²⁴ P o k o r n y, op. cit., s. 839-840.

²²⁵ W indoirańskim spotykamy neologizm. Według P o k o r n e g o (op. cit., s. 639) stind. karsati 'orze', awest. karsaiti 'robi bruzdy' stanowią rozszerzenie indoeuropejskiego rdzenia *k^uel- 'obracać' > *k^uel-s-.

tegoż rdzenia wyrazu *agros 'pole'²²⁶. W germańskim utracono indoeuropejskie rdzenie *dō- 'dawać' i *pō(1)- 'pić' zastępując je innymi słowami, z których czasownik znaczący 'pić' (goc. drigkan) nie ma zupełnie pewnej etymologii indoeuropejskiej²²⁷.

Studia historycznoporównawcze pozwalają nie tylko na stawianie hipotezy o wcześniejszym wyobcowaniu się praanatolijskiego ze wspólnoty indoeuropejskiej, ale również na stwierdzenie, że już wtedy, w czasie odrywania się Praanatolijczyków, język pra-indoeuropejski był zróżnicowany na dialekty, które pozostawały w szczególnych związkach z praanatolijskim.

Geograficznie praanatolijski zajmował zapewne miejsce bardziej centralne niż takie dialekty peryferyjne, jak praceltycki czy pragermański. Świadczą o tym izoglosy i izomorfy wiążące grupę anatolijską z wszystkimi trzema większymi zgrupowaniami pierwotnych narzeczy indoeuropejskich, tj. z grupą centralną (ario-grecką) obejmującą indoirański, ormiański, albański, tracki, palazgijski, grecki i frygijski, z grupą zachodnioindoeuropejską obejmującą celtycki, italski, wenetyjski, messapijski i prawdopodobnie iliryjski oraz z grupą północnoindoeuropejską obejmującą słowiański, bałtycki i germański.

Oczywiście podany wyżej podział dialektów indoeuropejskich jest o tyle niepełny i mechaniczny, że na pewno istniały jeszcze nie znane nam dialekty, które odgrywać mogły w swoim czasie ważną rolę, ale wymarły przed erą piśmiennictwa, i że nie brano przy jego tworzeniu pod uwagę narzeczy przechodnich. Tak np. frygijski wydaje się stać na pograniczu między grupą centralną a zachodnioindoeuropejską, będąc niejako pomostem między greką a wenetyjskim i językami italskimi.

Podobnie przechodnim, łączącym cechy różnych ugrupowań, był tocharski. Szczególne związki hetyckiego z językiem tocharskim mogą być dowodem na poparcie postawionej wyżej tezy o pierwotnie centralnym miejscu, które zajmował praanatolijski między dialektami praindoeuropejskimi. Wydaje się, że tocharski zajmował miejsce pośrednie między językami północnoindoeuropejskimi a ugrupowaniem centralnym, przy czym pewne cechy zbliżają go rów-

²²⁶ P o k o r n y, op. cit., s. 4 (ag-); 6 (ag-ro-s).

²²⁷ Ibidem, s. 273: dhreg-.

niez do języków zachodnioindoeuropejskich. Nic więc dziwnego, że tocharski łączy z frygijskim wspólne izoglosy i izomorfy.

Języki anatolijskie wiąże z tocharskim znaczna liczba izoglos. Wiele z nich stanowi wyłączną właściwość leksykalną anatolijsko-tocharską. Oto przykłady:

het. ekuzi 'pije', pal. ahu- 'pić': toch. AB yok-tsi 'pić';

het. ija- 'robić', luv. aja-, het. hier. aia- 'ts.': toch. A ya- 'robić', dalsze semantycznie gr. ἵημι 'rzucam, posyłam'²²⁸;

het. pai 'daje' < pe-ai-: toch. B ai-tsi 'dawać', dalsze semantycznie gr. αἴψυμαι (medium oznacza czynność wykonywaną dla siebie) 'chwytam, biorę';

het. arrahhi 'myję': toch. A yār-s-, B yar-s 'kąpać, myć, czyścić';

het. tarnahhi 'pozostawiam, opuszczam': toch. A tärna-, tärk- 'pozostawić, wypuścić';

het. park-, parkija- 'wznosić się, rosnać': toch. AB pärk- 'podnosić się';

het. karš-, karšija- 'obcinać, okaleczać, kastrować': toch. A kärst-, B kärst- 'odcinać, niszczyć';

het. paš- 'bronić, chronić': toch. A pas-, B pask- 'strzec' (łac. pascō, stł. pasō mają nieco odmienne znaczenie 'paseć');

het. paddahhi 'kopię (ziemię)': toch. A pat-, pät- 'orać'; do tej grupy semantycznej kontynuantów ie. *bhedh-, *bhodh- zaliczyć trzeba także łac. fodiō 'kopię', cymr. bedd 'grób', goc. badi (n.) 'łóże', natomiast stł. bodq, bosti, lit. bedū, bėsti 'kłuć, wbijać', badaū, badyti 'bóść', stł. bođ 'bitwa' stanowią grupę słów o podstawowym znaczeniu 'uderzać, kłuć';

het. kišt- 'gasnąć, ginąć': toch. AB kas- 'gasnąć';

het. kašt- (c.) 'głód', kištant- (c.) 'ts.': toch. A kast, B kest 'głód' związane z poprzednio wymienionym rdzeniem czasownikowym;

²²⁸ Niemniej gr. ἵημι zachowało znaczenie pierwotne. Znaczenie 'posyłać' zachowały hetyckie composita pijami, piemi 'przysyłam, śle' (z formalnym odpowiednikiem w lik. pijaya 'przeznaczyłem', pijetē 'przeznaczył') < pe-ija-, uijami 'posyłam' < u-ija-. Zestawienie het. ijami z gr. ἵημι < pie. *i-īe-mi pochodzi od P e d e r s e n a (Lykisch and Hittitisch, s. 25) i P o k o r n e g o (op. cit., s. 502). Luwijskie i hieroglificzne e- w nagłosie może stanowić inną niż hetycka samogłoskę sylaby reduplikującej: *e-/*o- lub *e-. Luwijskiemu aja- odpowiada także lik. adē 'zrobił'.

het. majaš, majant- 'człowiek dorosły' < mai- 'rosnąć, dojrzewać': toch. B maiyya 'siła', maiwe 'młodzieniec';

het. harki- 'biały, jasny'; toch. A ārki 'biały' (w innych językach indoeuropejskich rdzeń *arg- oznacza również srebro: łac. argentum, stir. arggat, gr. ἄργυρος).

Nazwa ziemi het. tekan, toch. A tkam pochodzi z prapostaci *dh(e)ghom-, podczas gdy formy zaświadczone w innych językach indoeuropejskich reprezentują ie. *ghdhom-/ghdom-: stind. ksam-, gr. χθών, alb. dhe.

Izomorfią łączącą języki anatolijskie zarówno z tocharskim, jak i frygijskim, jest fakultatywność używania końcówek 3 os. mediopassivi *-to, *-toi (*-tai) i *-tor, *-tori: het. kitta i kittari 'leży'; toch. B parksate - 3 os. sg. praet. medii czasownika prek- 'zapytywać', kly austär - 3 os. sg. praes. medii od czasownika klyaus- 'słyszeć'; fryg. αββερεται i αββερετορ 'af-fertur'.

Holger Pedersen przytacza inną izomorfę hetycko-frygijską, jaką jest zestawienie het. daiš (3 os. sg. praet. act.) 'postawił' z fryg. σθατς 'postawił, zrobił' (< pie. *dhe-).

Hetycki imperativus 3 os. sg. i pl. na -u (ešdu 'niech będzie', ašandu 'niech będą') ma również odpowiednik we frygijskim (ειτου 'niech idzie', αδειτου 'niech przyjdzie') i w indoirańskim (stind. astu 'niech będzie', santu 'niech będą').

Pedersen uznaje bliskie pokrewieństwo hetyckiego z frygijskim. Przy tym wbrew tradycji Herodota²²⁹ oddziela zupełnie frygijski od ormiańskiego, jak zresztą i od innych języków centralnoindoeuropejskich. Badacz ten uważa, że języki grupy ario-greckiej (indoirański, ormiański, grecki) są biegunowo różne od anatolijskich.

Gusmani wskazał jednak na stosunkowo znaczną liczbę izoglos łączących hetycki w pierwszym rzędzie z indoirańskim, ale także z greką. Poza tym do specyficznej izomorfy, jaką stanowi imperativus na -u w hetyckim i indoirańskim, dodać można inne, nie mniej istotne, zbieżności między hetyckim a indoirańskim i greckim. Trzeba tu wymienić jako wspólną cechę tych języków budowanie infinitiwów za pomocą sufiksów tworzących również rze-

²²⁹ Herodotus, VII, 73: 'Ἀρμένιοι δὲ κατὰ περ φύρες ἰσοεάχατο, ἔοντες φρυγῶν ἀποικιοί.

ozowniki *-yer/*-yen-, *mer/*-men-: het. ešumar 'być', ijawar 'robić', šippantuwar 'składać ofiary', arnummar 'przynosić', parkunummar 'oczyszczać', wed. dāvane 'dać', gr. δοῦναι cypr. δοφεναι, hom. δόμεν, δόμεναι 'ts.'. Inną wspólną właściwością hetyckiego, staroindyjskiego i greki jest budowanie przymiotników oznaczających posiadacza za pomocą sufiksu *-uent-: het. šamankur-want- 'mający brodę, brodaty', stind. vršan-vant- 'mający konie', gr. χαρί-εντ- 'mający wdzięk, wdzięczny'.

Do naszych rozważań można dodać jeszcze to, że język frygijski, uważany przez Pedersena za szczególnie bliski językom anatolijskim, jest właśnie ogniwem pośrednim między językami italskimi a greckim, do którego jest w sumie najpodobniejszy. Tak więc wydaje się, że podkreślanie szczególnych związków języków anatolijskich z frygijskim powinno iść w parze z uznaniem ich powiązań z językami grupy ario-greckiej.

Z językami italskimi wiąże język hetycki izoglosy dotyczące głównie religii, np. het. saklai- 'rytuał': łac. sacer 'święty'; het. hašša- 'ognisko' (luw. haššanitti- 'ts.'): stłac. āsa, łac. āra 'ołtarz', osk. aasai purasiai 'in ara igniaria'.

Łaciński przyrostek -onso-, -ōso-, którego najdawniejszą postacią mogło być *-unt-to-, pochodzi zapewne od wyżej wspomnianego sufiksu *-uent-, zaświadczonego jedynie w hetyckim, indoiranjskim i greckim: łac. formonsus, formōsus 'mający piękny kształt, kształtny, piękny'.

Często przytacza się w charakterze izomorfy łączącej hetycki z językami italo-celtyckimi właściwe tym ostatnim końcówki mediopassivi na -r, np. łac. meditatur 'rozmyśla', ir. midithir 'sądzi'. Jednak występowanie końcówek na -r ma szerszy zasięg, gdyż podobnie jak w hetyckim używano ich fakultatywnie obok końcówek bez elementu -r, -r-i we frygijskim i tocharskim.

Zdarzają się izoglosy łączące hetycki zarazem z italo-celtyckim i tocharskim. Pie. *bhedh-, *bhodh- właśnie w tych językach wykazuje zasięg znaczenia zawężony do rozrywania lub kopania ziemi. Pie. *iter 'droga' < *i-ter 'chodzenie' reprezentowane jest przez het. itar (n.) - gen. innaš, łac. iter (n.), toch. A ytār (f.). Należy tu także stir. ethar (m.) 'prom'.

Ze słowiańskim wiąże hetycki izomorfy: *-o-sti - przyrostek tworzący abstrakta, het. dalugašti- (n.) 'długość', pol. długość; *-tel-/*-tol- - przyrostek tworzący nomina agentis, het. aršanatalaš 'zazdrośnik', pol. nauczyciel.

A oto izoglosy anatolijsko-słowiańskie:

het. kiša(1)- 'czesać', luv. kiša- 'ts.': psk. česati, pol. czesać²³⁰;

het. paprai- 'brudzić, brudzić się', 3 os. pl. praes. act. paprijanzi : psł. babrati, pol. paprać, babrać, 3 os. pl. paprzą;

het. pappars- 'kropić' - rdzeń reprezentowany także w tocharskim AB pärs 'ts.', participium activi papärs : czes. pršeti 'dźdżyć';

het. te- 'mówić': stsl. děti 'ts.'²³¹;

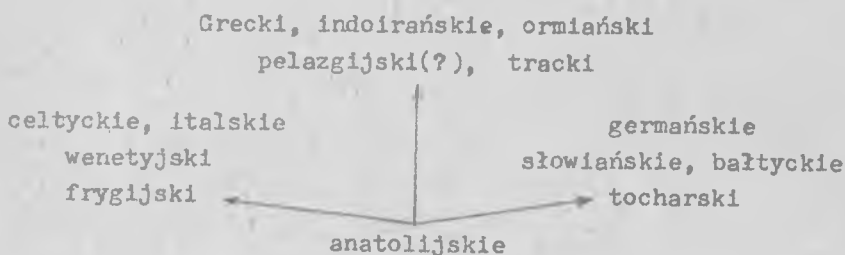
Dają się również wykazać pewne związki leksykalne anatolijskiego z bałtyckim:

het. kutru(wa)- 'świadek': lit. gudrūs 'mądry' - rdzeń gud- 'chwycić, dostać'²³²;

het. tar- 'mówić': lit. tarti 'ts.';

het. waršmas 'skoma': lot. vāršms 'kupa zboża'.

Biorąc pod uwagę różne czynniki dotyczące zarówno zjawisk gramatycznych jak i słownictwa można wzajemne powiązania języków anatolijskich z pozostałymi językami indoeuropejskimi przedstawić za pomocą następującego schematu, w którym przybliżenie haseł odpowiadać ma realnej bliskości poszczególnych języków.

²³⁰ Dochodzi tutaj także odpowiednik celtycki: ir. cír 'grzebień' < *kes-rā.

²³¹ Por. też stind. abhi-dhā 'wymawiać, mówić'. Podstawą jest ie. *dhē- 'kłaść, robić'.

²³² Por. P e d e r s e n, "Archiv Orientalní" 1933, 5, s. 177-179.

STOSUNKI POKREWIEŃSTWA JĘZYKÓW ANATOLIJSKICH

Indoeuropejskie języki anatolijskie, a właściwie te spośród nich, które są dostatecznie znane, aby można było przeprowadzać ich klasyfikację, dzieli się według kryteriów geograficznych i lingwistycznych na dwie grupy, mianowicie na grupę północnoanatolijską i grupę południowoanatolijską. Grupa północnoanatolijska obejmuje języki: hetycki, lidyjski i karyjski. Do grupy południowoanatolijskiej zalicza się języki: luwijski, bliski luwijskiemu hieroglificzny hetycki, likijski wraz z dialektem milyjskim i palajski, uważany zresztą za ogniwo pośrednie między obiema grupami.

Według kryterium chronologicznego podzielić można języki anatolijskie na dawniejsze, których tradycja piśmiennicza przypada na II tysiąclecie p.n.e. i późniejsze, zaświadczone zabytkami pisanymi w I tysiącleciu p.n.e. Do języków dawniejszych (staroanatolijskich) należą hetycki, palajski, luwijski i hieroglificzny hetycki. Do języków późniejszych (późnoanatolijskich) zaliczamy likijski, lidyjski, karyjski i inne języki o nikłej tradycji piśmienniczej bądź znane tylko z onomastyki. Późniejsze języki anatolijskie zaświadczone są w tekstach pisanych alfabetami pochodzącymi ze źródeł greckich.

Właściwie hieroglificzny hetycki pod względem chronologicznym może być uważany za pośredni między językami dawniejszymi a późniejszymi. Starsze pieczęcie z krótkimi napisami w hieroglifach hetyckich pochodzą, podobnie jak tabliczki hetyckiego pisma klinowego, z XV w. p.n.e., lecz gdy tradycja hetyckiego piśmiennictwa klinowego przerwała się już w XI w. p.n.e., tradycja piśmiennictwa hieroglificznego trwała na południowych obszarach dawnego imperium w południowej Anatolii i Syrii do VIII w. p.n.e.

I. Cechy wspólne

Języki anatolijskie wykazują wiele im tylko właściwych cech wspólnych w morfologii, fonetyce i słownictwie. Przechodzimy do ich omówienia.

A. Ogólnoanatolijskie podobieństwa morfologiczne

Tendencja do zastępowania deklinacji atematycznej deklinacją tematów na -a- (= ie. -o-) jest wspólna zarówno językowi hetyckiemu, reprezentującemu podgrupę północnoanatolijską, jak i językom południowoanatolijskim; por. hetycki sufiks nominis agentis -talla- < pie. *-tol-/*-tel- i -tara- < pie. *-tor-/*-ter-; sufiks w hieroglificznym hetyckim oznaczający płć żeńską -sara- < pie. *-sor-; het. hier. wawa- 'byk' < pie. *g_uou-²³³.

Języki anatolijskie łączy, a zarazem wyróżnia spośród całej rodziny językowej indoeuropejskiej brak kategorii rodzaju żeńskiego. Spotykamy tu tylko dawną opozycję rodzaju żywotnego (tzw. "genus commune") do rodzaju przedmiotowego (tzw. "genus neutrum"). Przy zastępowaniu deklinacji atematycznej deklinacją tematów na -a- (< -o-) występuje tendencja do zastępowania rodzaju przedmiotowego rodzajem żywotnym: het. keššar (n.) 'ręka' pochodzące z pie. *g_{hesr} (n.) zostaje przekształcone w keššeraš (c.) 'ts.'²³⁴.

We fleksji imiennej daje się stwierdzić niedorozwój przypadków liczby mnogiej zarówno w hetyckim, jak w innych językach południowoanatolijskich. W likijskim, podobnie jak w hetyckim, dativus i locativus pluralis ma identyczną końcówkę: het. -aš, lik. -a < *-as (het. attaš, lik. lada).

W języku likijskim nie stwierdza się odróżniania liczby pojedynczej od mnogiej w ablatiwie-instrumentalisie na -edi (pededi 'nogami, piechotą, pieszo', esbedi 'konno'). Likijskiemu ablatiwowi-instrumentalisowi na -edi odpowiada etymologicznie het. hier. -ati, również nie wyrażające opozycji liczby poje-

²³³ Patrz: Aneks, pkt III (s. 167).

²³⁴ Ibidem, pkt IVA (s. 173).

dynczej wobec mnogiej. Luwijskie rozróżnienie abl. sg. -ati i abl. pl. -nz-ati jest wtórne.

W hetyckim forma genetivi singularis pokrywa się z formą genetivi pluralis -aš. Identyczne zjawisko (końcówka gen. sg. et pl. -as) występuje również w hetyckim hieroglificznym.

System czasownikowy wszystkich języków anatolijskich w ogólnym ujęciu pokrywa się z omówionym w rozdziale 4 systemem czasownika w języku hetyckim. Podobnie jak hetycki nie mają również inne języki anatolijskie wielu właściwych językom pozostałych grup indoeuropejskich kategorii czasownikowych. Brak im np. futurum, aorystu i perfectum. Nie mają kategorii liczby podwójnej.

Poza tym charakteryzują się języki anatolijskie specyficznymi końcówkami, nie spotykanymi w innych językach indoeuropejskich. Do takich końcówek należą końcówki na -h- w 1 os. sg. praeteriti activi: het. -hun, luw. -ha, het. hier. -ha, lik. -ka. Własnością języków anatolijskich są także specyficzne końcówki imperativi mediopassivi na -u. Na przykład końcówka 3 os. sg. imperativi mediopassivi może mieć w językach anatolijskich postać -ru, -(a)-ru, het. -(a)ru, luw. -ru, het. hier. -ru: het. ešaru 'niech siedzi', luw. ajaru 'niech będzie zrobione', het. hier. aiaru 'ts.'.

B. Podobieństwa fonetyczne języków anatolijskich

Oto najbardziej charakterystyczne wspólne cechy fonetyczne języków anatolijskich:

a) Zachowany został kontynuant praindoeuropejskiej spółgłoski laryngalnej: het., luw., het. hier. h, lik. χ w śródgłosie również g lub k.

b) Pie. o > a: pie. *HauHo- 'dziadek', het. huhha-, het. hier. huha-, lik. χuga-.

c) Nastąpiło ubezdźwięcznienie się praindoeuropejskich spółgłosek dźwięcznych (proces, który być może nie został konsekwentnie przeprowadzony nie tylko w hetyckim, ale i w późniejszym likijskim): pie. *ped- 'noga', het. pata-, luw. pati-, het. hier. pat(a)-, lik. ped-.

d) Zaszedł proces przekształcania się sylaby ku w ku > k^h i

w dalsze kontynuanty; lid. q, lik. t (proces ten daje się w całości prześledzić na materiale fonetycznym języków grupy anatolijskiej).

C. Podobieństwa leksykalne

W słownictwie języków anatolijskich można wyodrębnić część charakterystyczną dla języków tej grupy. Należą tu także zaimki osobowe pierwszej i drugiej osoby liczby pojedynczej:

het. amuk 'ja, mnie', het. hier. amu 'ja', lid. amu, lik. əmu;

het. zik 'ty', het. hier. ti, pal. ti 'ts.'

Spośród właściwej leksyki godzi się wymienić następujące izoglosy ogólnoanatolijskie lub przynajmniej zaświadczone w heetyckim i w którymś z języków reprezentujących podgrupę południowoanatolijską:

het. pai-, pija- 'dawać', luw. pija- 'ts.', het. hier. pia-, pi-, pa-, lik. pije-, pal. durativum pi-ša-²³⁵;

het. suwai- 'napełniać', het. hier. suwa- 'ts.';

het. šunna- 'napełniać', pal. šun- 'ts.';

het. wak- 'gryźć', pal. waq- 'ts.';

*Arma- - ogólnoanatolijska nazwa księżycy i boga księżycy, het. Armaš, het. hier. Arma-, lid. Arma-, lik. Arm-, Erm- w imionach własnych, np. w Ermēneni;

het. muwa- (c.) 'siła, zdrowie, podstawa życia', muwatal(l)i-/muwatala- 'silny, potężny', luw. muwa- 'siła', muwattalli- 'silny, potężny', het. hier. muwatali- 'ts.';

het. Innara(šmi)- (c.) 'bóstwo opiekuńcze', Innarawantaš 'krzepcy, silni (bogowie)', luw. Annarumenzi 'jakaś grupa bogów';

het. arawaš 'wolny', lik. Ερεα = 'Ελευθερά (nazwa bogini) 'Wolna';

het. haš- 'rodzić', het. hier. hasmi- 'rodzina', lik. χahba 'zięć';

het. hašsuwai- 'królować', het. hier. hasusara- 'królowa';

het. dannatta- 'pusty, opustoszały', het. hier. tanata- 'ts.';

het. dannattahh- 'opróżniać, pustoszyć', het. hier. tanata(h)- 'ts.';

²³⁵ Ibidem, pkt X, het. pai- (s. 208).

Anatolijski wyraz oznaczający boga *masana- zaświadczony jest we wszystkich językach tej grupy poza hetyckim i palajskim:

luw. maššana-, mašana-, maššani-, het. hier. *masana- (MASA-na), lik. mahāna-, mahāi-, mil. masaiz (pl.), sideckie mašara, lid. Μασωνης/Μαδωνης (nazwa herosa), kar. M(e)sna- (w nazwach osobowych).

Podobny zasięg terytorialny miała anatolijska nazwa boga burzy zaświadczona w luw. Tarhunt-, het. hier. Tarhunta-, . lik. Trqqa-, lid. Targ-, kar. Tark- w onomastyce. Tutaj odnosi się także etruskie imię herosa Tarḫun-. W hetyckim nazwa boga Tarhunta pojawia się późno pod wpływem południowoanatolijskim. Nazwa ta jest rdzennie anatolijska indoeuropejskiego pochodzenia i pozostaje w związku z hetyckimi słowami tarh- 'zwycięzać, pokonywać', tarhuili- 'mężny, potężny'²³⁶.

II. Osobliwości poszczególnych języków anatolijskich

Różnice, jakie także daje się zauważyć między językami anatolijskimi, w pierwszym rzędzie między hetyckim a językami południowoanatolijskimi, nie mogą świadczyć przeciw tezie o pierwotnej wspólnocie anatolijskiej, gdyż zwykle ich geneza sprowadza się do zachowania w tej lub owej podgrupie jednej z dwu pierwotnie obocznych form. Różnice fonetyczne nie są w tej kwestii miarodajne, gdyż są wynikiem spontanicznego rozwoju po zerwaniu lub osłabieniu się więzów wspólnoty. Kiedy indziej przyczyną różnic są wpływy obce o ograniczonym zasięgu terytorialnym.

A. Różnice w koniugacji

Wskazemy tu przykłady różnic w koniugacji, polegających na uogólnieniu jednych końcówek a utraceniu drugich w tej lub owej podgrupie języków anatolijskich.

Hetyckim końcówkom 1 os. sg. praes. act. -mi, -hi odpowiadają

²³⁶ Por. P o k o r n y, op. cit., s. 1074 i n., 4 ter-, terə-.

południowoanatolijskie końcówki na -u-, luv. -wi, het. hier. -wa, -wi, lik. -u.

Końcówka 3 os. pl. praet. act. ma w hetyckim postać -er (-ir), w południowoanatolijskim spotykamy warianty końcówki -nt-, luv. -nta, het. hier. -(n)ta, lik. -nte, pal. -(a)nti.

Język hetycki posiada participia passivi na -ant-, niekiedy mające również znaczenie czynne, np. adant- 'zjedzony, najedzony'. W hetyckim hieroglificznym odpowiadają im participia passivi na -a(n)t(i)-, np. was(a)n(t)i- 'umiłowany, czczony'. Częstsze jednak w hieroglificznym hetyckim są participia passivi na -mi-, np. asimi- 'kochany', wasami- 'czczony', które nie mają wyraźnych odpowiedników w hetyckim klinowym (nesyckim)²³⁷. W luwijskim spotykamy w tej samej funkcji sufiks -ma-: pijama- 'dany'. Dawne participia passivi na -mi- występują również w funkcji części imion złożonych w onomastyce likijskiej, np. w imieniu Αρμαδαπιμις druga część złożenia stanowi participium passivi etymologicznie związane z luv. pijama- 'dany'.

Anatolijskie imiesłowy na -ma-, -mi- są pochodzenia praindoeuropejskiego, o czym świadczą odpowiedniki w językach bałtyckich i słowiańskich, np. lit. mylimas 'kochany', ros. ljubimyj 'ts.', pol. rzekomy.

W języku luwijskim występuje przejęty z huryckiego sufiks tworzący abstrakta -ahi (por. luv. muwattalaḫi- 'siła, moc'). W hetyckim zwykłym przyrostkiem abstraktów jest -a-tar, kontynuujący pie. *-tr- (por. het. paštaliḫatar 'bohaterstwo').

B. Rozbieżności w słownictwie

W słownictwie języków anatolijskich mimo zilustrowanego wyżej przykładami podobieństwa zachodzą niekiedy również rozbieżności. Hetyckim wyrazom huesu-, hūisu- 'żywy', hūisuatar 'życie' pochodzącym od praindoeuropejskiego rdzenia *Hues- (: ie. *ues-, stind. vasati 'pozostaje, mieszka, żyje', goc. wisan 'być, istnieć') odpowiadają luwijskie wyrazy huitual(1)i- 'żywy', huitualāḫi- 'życie' reprezentujące pie. *guī- 'żyć' (: ie. *g^uī-, stind. jīvah 'żywy', goc. qius 'ts.').

²³⁷ Patrz: Aneks, pkt IV B: het. annaš: anninnijamiš (s. 175 i n.).

Porównajmy dalej het. assu- 'dobry', assu! 'witaj' < pie. *esu- (gr. εὖς 'dobry', stind. su- 'ts.', svasti < su-asti 'witaj')²³⁸ z luv. wasui- 'dobry', wasu! 'witaj', het. hier. wasu 'dobro, dobrze' < pie. *uesu-, *uosu- 'dobry' (stind. vasu- 'dobry, dobro', awest. vohu- 'ts.', stir. fō 'dobry').

Antonimy przytoczonych wyżej wyrazów w hetyckim z jednej strony, z drugiej zaś w luwijskim i hetyckim hieroglificznym, również można podejrzewać o różne pochodzenie. Zwykle zestawiane z het. idaluš 'zły' luv. adduwali- 'ts.' (adduwalahi- 'zło') i het. hier. atuwara- 'zły' różni się od wyrazu hetyckiego nie tylko inną samogłoską w nagłosie, lecz również budową i prawdopodobnie nie pozostaje z nim w związku etymologicznym.

W późniejszych językach anatolijskich spotykamy kontynuanty praindoeuropejskich wyrazów oznaczających pokrewieństwo rodzinne, które nie są zaświadczone w językach dawniejszych:

lid. istamin 'rodzina' zestawia się z niem. Stamm 'pień, ród', stgniem. stam, gen. stammes < germ. *stamna-;

lid. brafr- 'brat' kontynuuje pie. *bhrāter- 'ts.';

lik. kbatra 'córka' - pie. *dhugāter- 'ts.'.

Hetyckiemu wyrazowi laman (n.) 'imię' odpowiada het. hier. atama- 'ts.'. Ciekawe, że również w lidyjskim spotykamy południowoanatolijską postać atamv 'imię'. W innych językach indoeuropejskich wyraz oznaczający imię pojawia się w dwojakiej postaci: z nagłosową "protetyczną" samogłoską, jak w gr. ὄνομα, orm. anun, gr. dor. ἔνομα, prus. emmens, lub bez niej, jak w stind. nāma, łac. nōmen, niem. Name.

Hetyckie laman pochodzić może z pie. *nomen- stanowiącego formę oboczną w stosunku do omawianej wyżej postaci z samogłoską w nagłosie, przy czym w hetyckim nastąpiło odpodobnienie n w l. W hetyckim hieroglificznym n przechodzi sporadycznie w (d >) t: het. hier. tapas(a)- 'niebo' < pie. *nebhes-, het. nepiš 'ts.', stśł. nebo, gen. nebese. Podobnie różni się od słowiańskiej bałtycka postać tego wyrazu: lit. debesl̥s 'chmura', łot. debess, debesis 'niebo'.

W hetyckim wcześniej zaszła asybilacja w sylabach ti (> zi), di (> ši): por. pie. *sentī 'są' > het. ašanzi, pie. *diuc-

²³⁸ Praindoeuropejski przymiotnik *esus 'dobry' pochodzi od rdzenia *es- 'być' (gr. ἐστί 'jest'). Por. utworzone od tego samego rdzenia z innym przyrostkiem gr. ἐσθλός 'dobry'.

'dzień' > het. šiwat-. Proces ten zaszedł jeszcze w epoce przed-literackiej języka hetyckiego, nie dotyczył jednak zupełnie dawniejszych języków południowoanatolijskich. Stąd hetyckiej końcówce 3 os. sg. praes. act. -zi < pie. *-ti, odpowiada w luwijskim, hetyckim hieroglificznym i palajskim końcówka -ti, a hetyckim wyrazom šiu- 'bóg', šiwat- 'dzień' - luw. Tiwat- 'Słońce, bóg słońca', pal. Tijaz 'ts.'.

W późniejszych językach anatolijskich znajdujemy przykłady asybilacji, jednak jej zakres jest bardziej ograniczony niż w hetyckim. Hetyckiemu šiu- 'bóg' < *diu- odpowiada lid. điv-²³⁹. Likijskie hrzzi 'wyższy' daje się zestawić z het. šarazzi- 'ts.' < *sara-ti-. Jednocześnie w obu rozpatrywanych językach późnoanatolijskich nie spotykamy asybilacji w końcówce 3. os. sg. praes. act.: lid. -t/-d, lik. -ti/-di.

Mimo bliskości języków luwijskiego i hieroglificznego hetyckiego, można stwierdzić różnice w wokalizmie tych języków:

luw. tijammi- 'ziemia': het. hier. takam- 'ts.';

luw. iššari- 'ręka': het. hier. assari- 'ts.';

luw. niš 'nie': het. hier. na 'ts.'.

Język hetycki zachował w etymologicznych odpowiednikach dwu wspomnianych wyżej południowoanatolijskich wyrazów pierwotną samogłoskę -e-: het. tegan 'ziemia' (< pie. *dheghom-), keššar 'ręka' (< pie. *ghesr).

Zwykle hetyckiemu e odpowiada południowoanatolijskie (luw., hier. het., pal.) a²⁴⁰:

het. eš- 'być' < pie. *es-: luw. aš-, het. hier. as-, pal. aš-;

het. ed- 'jeść' < pie. *ed-: luw. az-, het. hier. at-, pal. at-;

²³⁹ Lidyjski znak pisarski † transkrybujemy tu umownie jako đ. Nie jest jednak bynajmniej pewne, czy oddawany przez znak † spirant zębowy był dźwięczny. Lid. đvīl odpowiada greckiej nazwie bogini Ateny Ἀθηνᾶν mającej po đ spółgłoskę zębową aspirowaną bezdźwięczną. Por. H e u b e c k, op. cit., s. 404.

²⁴⁰ Na fakt, że hetyckiemu e odpowiada często luw. a zwrócił już uwagę E. F o r r e r (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig-Wiesbaden 1922, s. 215-223).

het. ešhanuwant- 'krwawy' < pie. *esHn-uent- : luv. ašhanu-
want-;

het. weš(š)- 'wdziewać' < pie. *ues- : luv. waš(š)- ;

het. memija(n)- 'słowo' : luv. mammijan.

Niezgodność wokalizmu obserwujemy także w wariantach anatolijskiej nazwy wina, mającej bliski związek z ie. *uoi-no- 'wino'²⁴¹ : het. wijanaš, luv. win-, het. hier. wa(i)ana-.

Najprawdopodobniej praanatolijski już od samego początku stanowił rodzinę bliskich sobie narzeczy, różnice między którymi pogłębiały się w miarę osłabiania się kontaktów, spowodowanego różnymi kierunkami ekspansji i upływem czasu.

W samym języku hetyckim uchwytnie są zarówno różnice dialektyczne jak i zmiany, które zachodzą między hetyckim z epoki Dawnego Królestwa i hetyckim z epoki Imperium, kiedy to nastąpił okres znacznych wpływów huruckich i luwijskich. Podobne zróżnicowanie zależne od czasu i terenów, z których pochodzą zabytki, charakterystyczne jest dla języka hieroglifów hetyckich.

Milyjski dialekt języka lidyjskiego, uznany przez Pedersena za bardzo blisko z likijskim spokrewniony, lecz mimo to odrębny język, cechuje zachowanie spółgłoski s, która w likijskim przeszła w h (lik. maha- 'bóg', mil. masai-) i pary tb- odpowiadającej likijskiej parze kb-, pochodzącej z *tu- < *du- (por. kontynuanty pie. *duj- 'dwa', lik. kbisññ[i] i mil. tbiplē).

Podobne do związków likijskiego z milyjskim były zapewne związki wielu innych drobnych języków czy dialektów anatolijskich w I tysiącleciu p.n.e. Jednak wobec znikomych śladów, jakie pozostawiły języki anatolijskie z owych czasów, można się tego tylko domyślać.

²⁴¹ Według G e o r g i e v a (Issledovanija..., s. 266) nazywa wina w językach indoeuropejskich jest rodzima, utworzona od rdzenia *uei-, *ui- 'wić się', skąd nazwa winorośli, wici winnej. Z ie. *uoi-no- 'wino' pochodzą gr. οἶνος, myk. vo-no, alb. venë, orm. gini < *uoiniom. Tu także należą warianty anatolijskiej nazwy wina, spośród których het. hier. wa(i)ana- = waina- (G e o r g i e v, Issledovanija..., s. 149) stanowi odpowiednik ie. *uoino-, gr. οἶνος. Z indoeuropejskiego źródła pochodzi semickie *uainu- 'wino', w arabskim i etiopskim wain, hebr. jain, asyr. inu.

R o z d z i a ł 6

PROBLEM PRAOJCZYNY HETYTO-LUWJCZYKÓW I ICH DROGI DO AZJI MNIEJSZEJ

Trudnym i bardzo złożonym zadaniem jest ustalenie drogi, którą Indoeuropejczycy - przodkowie późniejszych indoeuropejskich ludów anatolijskich napływali do Azji Mniejszej. Rozwiązanie tego zadania wymaga pogłębienia i koordynacji badań językoznawczych, archeologicznych i antropologicznych. Rozważa się możliwość migracji ludności indoeuropejskiej przez Bałkany lub Kaukaz²⁴².

Przy rozwiązywaniu tego problemu językoznawcy nazbyt zawężają pole badań ograniczając się do brania pod uwagę prawie wyłącznie danych hetyckich. Rzeczywiście, są podstawy, aby można było uważać hetycki za najarchaicznější język anatolijski, a wczesne związki kulturowe Hetytów ze wschodem interpretować jako argument na korzyść tezy o ich przybyciu przez Kaukaz.

Niemniej wiele cech hetyckiego, ukazujących ten język jako bardziej od innych archaiczny, znanych nam jest dzięki pełniejszemu jego zachowaniu od stanu zachowania pozostałych języków anatolijskich. Niektóre języki tej grupy, jak likijski, lidyjski, karyjski reprezentowane są poza tym przez zabytki późniejsze od dokumentów hetyckich prawie o tysiąclecie. Mamy pewne podstawy, aby sądzić, że te języki w czasie rozkwitu literatury hetyckiej były na swoim etapie przedpiśmienniczym nie mniej archaiczne, niż język hetycki²⁴³.

---

²⁴² Por. J. P u h v e l, Hittites, USA 1964, s. 3; A. V. D e s n i c k a j a, O chettskom jazyke, [wstęp do:] J. F r i e d r i c h, Kratkaja grammatika chettskogo jazyka, Moskva 1952, s. 14 i n.; I. M. D u n a e v s k a j a, Jazyk chettskich ieroglifov. Moskva 1969, s. 13 i n.

²⁴³ Np. poszczególne formy likijskie daje się zazwyczaj sprowadzać do prapostaci zbieżnych z formami staroanatolijskiego języka luwjskiego.

Ponadto, co dla badania przebytej drogi Hetyto-Luwijczyków ma na pewno duże znaczenie, późnoanatolijskie języki, bliższe terytorialnie indoeuropejskim językom Europy dzielą z nimi izolosy nie znane hetyckiemu.

Na przykład w języku lidyjskim odnajdujemy następujące nieznane hetyckiemu kontynuanty rdzeni i wyrazów pra-indoeuropejskich:

ašaš : pie. *aljos 'inny';

šfēnis 'swoje lub swoi (majątek lub krewni)' : pie. *sue- 'siebie, swój';

frati : pie. *proti 'przeciw, do';

-k (lik. -ce) - odpowiednik ie. *-k^he 'i', łac. -que;

brafrsi 'należący do fratрії' : pie. *bhrāter- 'brat';

kave (kar. kave) : pie. *kouī- 'wieszcz, kapłan', stind. kavi-.

Lid. da- 'dawać' (dav 'datum') kontynuuje praanatolijski odpowiednik ie. *dō- 'ts.', stanowiący rdzeń w innych językach anatolijskich nie spotykany²⁴⁴.

Łącząc z tym fakt, że najbliżsi Lidyjczykom Karowie i Tyrrenowie (Etruskowie)²⁴⁵ zamieszkiwali w zaraniu dziejów wyspy Morza Egejskiego, dochodzić można do przeciwnych wręcz wniosków niż te, które wyciągnięto z danych hetyckich. Możliwe jest, że Hetyto-Luwijczycy nadciągali do Azji Mniejszej z Bałkanów przez Bosfor i Dardanele, a Hetyci bardziej od innych posunęli się w swojej wędrówce na wschód.

Irina Michajlovna Dunaevskaja²⁴⁶ zwraca uwagę na fakt, że podstawą gospodarki Indoeuropejczyków było pasterstwo i że nale-

²⁴⁴ Prof. Jan Safarewicz zwrócił mi uwagę, że het. da- 'brać', het. hier. ta- 'ts.' należy wiązać z ie. *dhē-. Podobnie sądzi Friedrich (Hethitisches Wörterbuch, s. 202). P e d e r s e n (Hittitisch..., § 77) i K a m m e n h u b e r (Hethitisch..., s. 235) mimo trudności semantycznych łączą het. da- 'brać' z ie. *dō- 'dawać'.

²⁴⁵ T u c y d y d e s (I, IV) podaje, że Minos wygnał Karów z Cyklad; H e r o d o t (I, 94) wywodzi Tyrrenów z Lidii. Patrz także hasło Etruskowie w Małej encyklopedii kultury antycznej (Warszawa 1966, s. 281). Dyskusja na temat pochodzenia Etrusków, w której jednak składnik małoazjatycki nie został zupełnie zane-gowany, przeprowadzona jest u M. P a l l o t i n o (Etruskowie, cz. 1, Warszawa 1968, s. 59-91).

²⁴⁶ D u n a e v s k a j a, op. cit., s. 15.

ży wątplić, czy plemiona wiodące stada i wozy zapuściłyby się w drogę przez gęste subtropikalne lasy porastające czarnomorskie stoki kaukaskich gór lub przez trudno dostępne przełęcze Wielkiego Kaukazu.

Archeologiczne dane wskazują na zniszczenia dokonane według Götzego około roku 2450 p.n.e. w całej Azji Mniejszej, w Troadzie, w Pizydii, w kraju Hatti i w innych miejscach²⁴⁷. Jeżeli zniszczenia te można przypisać ekspansji tego samego elementu etnicznego, co jest najprawdopodobniejsze, to hipotetycznego pojawienia się w Anatolii Praluwijczyków nie można zlokalizować tak, aby odtworzyć kierunek, skąd przyszli. Prawdopodobne jednak jest, że zaczęli pustoszyć zdobywane tereny właśnie począwszy od Troady, która była pierwszą małoszatycką krainą, jaką po przybyciu z terenów Tracji napotkali.

Poza tym wiązany z migracją Indoeuropejczyków nowy typ ceramiki, który przerwał tysiącletnią tradycję miejscowej ceramiki kappadockiej w Alişar (80 km na południowy wschód od Hatusy) bliższy jest analogicznym typom ceramiki w Troi i na Bałkanach, co znowu może być interpretowane na korzyść teorii o przybyciu Hetytów przez Bałkany²⁴⁸.

Według badań Jana Czekanowskiego²⁴⁹ ludność indoeuropejska w swych pierwotnych naddunajskich i środkowoeuropejskich siedzi-
bach reprezentowała długogłowe składniki antropologiczne białej odmiany człowieka: rasę nordycką, której przedstawiciele odznaczają się niebieskimi oczami, płowymi włosami i wysokim wzrostem oraz rasę śródziemnomorską, której przedstawiciele mają ciemne oczy i włosy, śniadą skórę i niski wzrost. Na późniejszych terenach słowiańskich, iliryskich i alpejskich do wymienionych dwu pierwotnych składników antropologicznych ludności indoeuropejskiej dołączył się krótkogłowy składnik laponoidalny, którego

²⁴⁷ Por. A. G ö t z e, Kleinasien, [w:] Handbuch Müller, München 1957.

²⁴⁸ Por. A. S e v e r y n s, Grèce et Proche-Orient avant Homère, Bruxelles 1960, s. 18-65 i n.; D e s n i c k a j a, op. cit., s. 14; D u n a e v s k a j a, op. cit., s. 16.

²⁴⁹ J. C z e k a n o w s k i, Człowiek w czasie i przestrzeni, Warszawa 1967, s. 79, 148, 155, 245, 249. Por. także artykuł E. P i a s e c k i e g o Indoeuropejskie ludy, [w:] Mały słownik antropologiczny (Warszawa 1969, s. 153 i n.).

przedstawicieli cechuje ciemna pigmentacja, masywna budowa ciała przy niskim wzroście. Składnik laponoidalny przed wykrzyżowaniem się z rasami białymi należał do odmiany żółtej człowieka.

Z terenów kaukaskich napływała na tereny Europy przedhistorycznej skrajnie krótkogłowa, białoskóra, ciemnowłosa, odznaczająca się orlim nosem rasa armenoidalna należąca do białej odmiany człowieka. Ludność tej rasy dotarła przede wszystkim na Bałkany, skąd migrowała w kierunku północnych Włoch, ale również podejmowała wędrówki na inne terytoria europejskie²⁵⁰.

Azję Mniejszą do początków III, tysiąclecia p.n.e. zamieszkiwała głównie ludność długogłowa rasy śródziemnomorskiej i medyterranoidalnej²⁵¹, która według hipotezy Czekanowskiego²⁵² pochodzi z wykrzyżowania się rasy śródziemnomorskiej z nigrycką. Jednak już w pierwszej połowie III tysiąclecia p.n.e. nastąpiło pierwsze wtargnięcie ludności krótkogłowej, po którym nastąpiły dwa dalsze: w połowie III tysiąclecia p.n.e., poświadczone między innymi na terenie kraju Hatti i nowe około roku 2100 p.n.e.²⁵³

Albert Severyns²⁵⁴ sądzi, że migracja, która nastąpiła w połowie III tysiąclecia p.n.e., przyniosła do Azji Mniejszej Praluwijczyków i że ci ostatecznie zatrzymali się na południu, zasiedlając późniejszą Likię, Pamfilię i Cylicję. Zdaniem tegoż uczonego ostatni, będący zarazem największym, najazd ludności krótkogłowej (ok. roku 2100 p.n.e.) był dziełem ludności znanej potem jako "hetycka".

Wśród krótkogłowej ludności napływowej dominował typ alpejski²⁵⁵ pochodzący z wykrzyżowania się rasy laponoidalnej z armenoidalną²⁵⁶. Osobnicy typu alpejskiego najczęściej reprezentowanego wśród Hetytów odznaczali się ciemnymi włosami i oczami przy skórze dość jasnej, twarzą umiarkowanie długą, wąskim nosem, okrągłą głową i wzrostem średnim lub niskim. Odbiegające od tego

²⁵⁰ C z e k a n o w s k i, op. cit., s. 81, 112.

²⁵¹ P o r. S e v e r y n s, op. cit., s. 68.

²⁵² C z e k a n o w s k i, op. cit., s. 240.

²⁵³ S e v e r y n s, loc. cit.

²⁵⁴ I b i d e m.

²⁵⁵ I b i d e m.

²⁵⁶ P o r. C z e k a n o w s k i, op. cit., s. 55, 60, 64.

opisu wyobrażenia w rzeźbie, przedstawiające ich jako Armenoidów, na co szczególną uwagę zwraca Oliver Robert Gurney²⁵⁷, mogły być inspirowane kanonem hurycyckim.

Typ alpejski powstał w wyniku długotrwałego łączenia się rasy laponoidalnej z armenoidalną w Europie na terytorium leżącym pomiędzy północnymi terenami o przewodze składnika nordyckiego i południowymi terenami o przewodze składnika śródziemnomorskiego²⁵⁸. Dokładniejsze wskazanie miejsca, gdzie takie wykrzyżowanie się ras: laponoidalnej i pochodzącej z terenów kaukaskich armenoidalnej nastąpiło, jest czysto hipotetyczne. W rachubę wchodzić jednak mogą późniejsze północne tereny iliryskie i dorzeczne górnego Dunaju. Tutaj mogła leżeć europejska praojczyzna Hetyto-Luwijczyków.

Ta hipoteza, opierająca się na danych antropologicznych, wydaje się pozostawać w zgodzie z danymi językowymi świadczącymi o zbieżnościach w leksyce i fleksji czasownika języków anatolijskich z językiem frygijskim i italskim. O Frygach wiemy na pewno, że przenieśli się do Azji Mniejszej z Bałkanów²⁵⁹. Postawiona wyżej hipoteza może posłużyć też jako próba wytłumaczenia przyczyn szczególnych związków języków anatolijskich z tocharskim, stanowiącym ogniwo pośrednie między językami północnoindoeuropejskimi a indoeuropejską grupą centralną i zachodnią. Fakt budzących zastanowienie różnorakich izoglos i izomorf, między innymi słowiańsko-anatolijskich, może również tu znaleźć wytłumaczenie.

Można się domyślać, że migracja Hetyto-Luwijczyków z ich praojczyzny położonej przypuszczalnie na późniejszych północnych terenach iliryskich, podobnie jak późniejsze migracje innych ludów indoeuropejskich, zdążających na terytorium Azji Mniejszej (np. Frygów lub Celtów), odbyła się przez Bałkany, Bosfor i Dardanale.

²⁵⁷ O. R. G u r n e y, Hetyci, Warszawa 1970, s. 259 i n.

²⁵⁸ Por. C z e k a n o w s k i, op. cit., s. 44, 45, 69, 70.

²⁵⁹ Der Kleine Pauly - Lexicon der Antike, Stuttgart 1972, 4, s. 822: Phryger.

A n e k s

SŁOWNICTWO JĘZYKÓW ANATOLIJSKICH. DZIEDZICTWO INDOEUROPEJSKIE, INNOWACJE RODZIME, ZAPOŻYCZENIA

Przedstawiona niżej część słownictwa hetyckiego, która ma obrazować jego charakter, zawiera prawie wyłącznie wyrazy posiadające etymologie. Ogromna większość słów hetyckich nawiązujących do odpowiedników etymologicznych w innych językach - to słowa zachowane przez język hetycki z czasów wspólnoty praindoeuropejskiej. Następną grupę zetymologizowanych wyrazów hetyckich stanowią pożyczki z języków nieindoeuropejskich, przede wszystkim z hurycckiego i akadyjskiego. Należy się spodziewać, że zapożyczenia z substratu hetyckiego są o wiele liczniejsze, niż daje się to - wobec fragmentarycznego zachowania się języka hetyckiego - na jawnych przykładach etymologicznych wykazać. Niemniej grupa zetymologizowanych wyrazów hetyckich pochodzenia hetyckiego dorównuje liczbą pożyczkom akadyjskim ustępując jedynie bardzo licznym, aczkolwiek późniejszym, pożyczkom hurycckim. Poza tym język huryccki pośredniczył w przenoszeniu na grunt hetycki zapożyczeń, przede wszystkim akadyjskich i aryjskich. Należy tu wspomnieć, że poprzez akadyjski i huryccki docierały również do Hetytów przyswojone sobie przez tamte języki wyrazy martwego już w czasach dziejów hetyckich języka sumeryjskiego.

Hetyckie pożyczki z języków indoeuropejskich dotyczą głównie języków bądź narzeczy anatolijskich, przede wszystkim luwiskiego i języka aryjskiego (indoirańskiego), bliskiego zapewne wedyjskiemu, używanego przez arystokratyczny i rycerski element etniczny aryjski w zamieszkałym przez większość huryccką państwie Mitanni. Z tymi Aryjczykami utrzymywali Hetyci bezpośrednie kontakty, co powodowało zapożyczenia leksykalne.

Poza tym również w języku hurycckim występują takie aryjskie zapożyczenia jak mati- 'rozum' z aryjskiego mati- 'myśl, rozum'

(< ie. *mpti-); marijannu- 'młody wojownik ze stanu rycerskiego' z aryjskiego marya- (< ie. *merjo-); išši(ja)- 'koń' - zapożyczenie nie być może niebezpiecznie, gdyż aryjska nazwa konia aśva- (< ie. *ekuo-) w różnych wariantach fonetycznych rozpowszechniła się szeroko w Anatolii i na semiokim Bliskim Wschodzie.

Jak już nadmieniono, najliczniejszą grupę zetymologizowanych zapożyczeń stanowią wyrazy huryckie. Wśród przenoszonych przez Hurytów na grunt hetycki zapożyczeń leksykalnych były również wyrazy aryjskie, czego najwyraźniejszym dowodem są aryjskie terminy odnoszące się do tresury koni, wprowadzone do tekstu hetyckiego przez huryckiego autora dzieła o hodowli koni - Kikkuliego. Niektóre pożyczki huryckie i aryjskie były na pewno zbędne, bo przecież huryckie uzuhri- 'trawa', uzuhriti (dat.-loc.) 'na trawie, na trawę' można było oddać przez hetyckie welku 'trawa', a aryjskie wartanna- 'obrót' - przez hetycką wahnumar 'ts.'. Podobnie zbędne jest stosowanie form luwijskich. Wspomniane zjawisko tłumaczy się opanowaniem archiwum królewskiego w czasie Nowego Królestwa Hetyckiego przez pisarzy pochodzenia huryckiego i luwijskiego, dla których oczywiście rodzime terminy były zupełnie jasne i bliskie.

Przy omawianiu poszczególnych działów słownictwa zostaną wskazane dziedziny, w których zapożyczenia z określonych języków były szczególnie liczne.

I. Elementy natury

Języki anatolijskie zachowały praindoeuropejską nazwę ziemi: het. tegan, gen. tagnaš (n.), het. hier. takam- 'ziemia, kraj', luw. tijamni-. Het. tegan-, tagn- przy het. hier. takam- sprowadza się do pie. *dheghom-, *dh_gghm-. Najbliższe odpowiedniki odnajdujemy w toch. A tkam, gen. tkanis, B kem 'ziemia, miejsce'. Języki centralnoindoeuropejskie kontynuują praformę *ghdhom-, *ghdhr-: gr. χθών 'ziemia' < *χθώμ (χαμαλός 'niski'), stind. k_{am} 'ziemia', fryg. Γθav-. W greckim spotykamy się także z uproszczeniem nagłosu *ghem-, *ghm-: χαμαί 'na ziemi' podobnie jak w wielu innych językach indoeuropejskich, np. w łac. humus 'ziemia', lit. žemė, stsz. zemiłja, pol. ziemia.

Hetycka nazwa kraju, utne (n.), jak wnioskować można z przy-słówkowego zwrotu utnili uwawar 'zginąć' < 'iść do ziemi' ozna-czała dawniej również ziemię. Najprawdopodobniejsza wydaje się etymologia wiążąca het. utne 'kraj' z ormiańskim getin 'ziemia, podłoga' < *ped-ino-, gr. οὐβας (n.) 'podłoga', οὐβαιοσ 'podziemny'.

Het. pedan (n.) 'miejsce' pochodzi z pie. *pedom 'ts.', gr. πέβον 'ziemia, grunt', stind. padam 'krok, stanowisko', orm. het. 'ślad', umbr. peřum 'grunt'.

Również hetyckie nazwy skał i kamieni mają rodzimy źródło-słów:

het. hekur, hegur (n.) 'wierzchołek góry' < pie. *H₁egur, ie. *eg^ur-/*og^ur-, stind. agram 'czubek, początek';

het. perunaš 'skała', pirwa- 'ts.' < pie. *per-u-, *per-u-, stind. parvata- 'góra';

het. aku- 'kamień': ie. *ak- 'ostrzy, kamień', łot. ass 'ostrzy' < *ašus, pers. ās 'kamień młyński' < *ak-, lit. akmuš 'kamień';

het. kunkunuzziš 'kamień' z reduplikacją rdzenia kuen-/kun- 'bić, zabijać' < pie. *ghuen-/ghun-, ie. *gh^uen/*gh^un-, stind. han-ti 'bije, zabija', ha-taš 'zabity';

het. šarazzijatar (n.) 'wzniesienie, grzbiet górski' jest in-nowacją rodzimą. Wyraz został utworzony od przymiotnika šarazzi-jaš 'górnny, wysoko położony' odpowiadającego w pełni likijskiemu hrzzi 'ts.' < praanat. *sarati-/saroti- od przyimka *ser 'w gó-rze, na', *sarā/*sorō 'w górę', het. šer, šara, lik. hri.

Język hetycki zachował praindoeuropejską nazwę wody w po-staci watar (n.) gen. witenaš, dat.-loc. weteni < pie. *uador, *ueden-. Najbliższe wokalizmem i budową wyrazowi hetyckiemu są formy germańskie: stsaks. watar, ang. water, stisl. vatn. Z in-nym wokalizmem, lecz podobne budową, są formy: gr. ὕδωρ, umbr. utur, stind. udan-. Nieco dalej stoją formy w bałtyckim i w sło-wiańskim; lit. vanduš, łot. udens, stisl. vōda.

Het. wappu- (n.) 'brzeg rzeki, glinianka' wiąże się z ie. *uōp-, *up- 'woda, staw, rzeka', stind. vāpī- (f.) 'staw', stisl. vapa 'jezioro', lit. ūpė 'rzeka'.

Het. aršzi 'płynię, ciecz' odpowiada stind. arsati 'ts.' ie. *ers- 'płynąć, ciec'.

W anatolijskim zachowano praindoeuropejską nazwę nieba het. nepiš, gen. nepišaš (n.), het. hier. tapas(a)- < pie. *nebhes-, stind. nabhas- (n.) 'niebo, chmura', gr. νέφος (n.) 'chmura';

stśl. nebo, gen. nebese (n.). Podobne jak w het. hier. tapas(a)-, odpodobnienie zaszło w litewskim debesis 'chmura'.

Het. alpaš 'chmura' być może należy wiązać z indoeuropejskim przymiotnikiem *albhos 'biały': łac. albus 'ts.', pol. biały < psł. *albędъ, *olbędъ 'biały ptak', stg niem, albiz 'biały', cymr. elfydd 'świat' < *albhijō-.

Het. [a]štiraš 'gwiazda' pozostaje w związku z ie. *stēr- 'ts.' stg niem. sterno, stind. instr. pl. střbhiš. W greckim ἀστὴρ, gen. ἀστέρως 'gwiazda' i w orm. astł odnajdujemy nagłosową samogłoskę, w której R. S. P. Beekes²⁶⁰ z zastrzeżeniem widzi kontynuanta głoski laryngalnej.

W językach anatolijskich zachowano kontynuanty praindoeuropejskiej nazwy roku: het. witt- 'rok' < *uet-, het. hier. usa-, łuw. ušša- 'ts.' < *ut-sa-. W językach indoeuropejskich występują formy dające się sprowadzić do prajęzykowych *uet-/ut-, *uet-es-, *uet-s-: gr. ῥέτος (n.) 'rok', stind. vatsarah 'ts.'; alb. vit 'ts.', gr. πέρ-υσι, dor. πέρ-υτι 'w zeszłym roku', stind. par-ut 'ts.'. Temat *uetes-, jak w gr. ῥέτος, mamy w het. ša-witiš-t- 'młode zwierzę'; por. stind. vat-s-a- (m.) 'młode zwierzę, cielę, dziecko, ulubieniec'.

Hetycka nazwa zimy gim-/gem- (dat-łoc. gimmi, gemi 'zima'), gimmant-/gemma- kontynuuje oba już praindoeuropejskie warianty *ghim- i *gheimen-, por. stind. himah 'zima' (< ie. *ghimo-). gr. δύσ-χιμος 'mroźący, srog'i i z drugiej strony gr. χειμα, gen. χειματος 'zima, burza', stind. hemantah 'zima'. Rdzeń *ghei-, *ghi- 'zima' rozszerzono w praindoeuropejskim o -m-, co stanowiło podstawę różnych dalszych rozszerzeń przy dużej zmienności wokalizmu: łac. hiems 'zima', bimus < *dui-ghimos 'dwuletni', lit. žiemà 'zima', stśl. zima, por. gr. χίωv 'śnieg' < *ghijōm, orm. jiun 'ts.'. Od nazwy gimmant-, gemma- 'zima' utworzono w języku hetyckim czasownik gemma- 'zimować'.

Het. hamešh-, hamešhant- 'wiosna' łączy się z ie. *aues- 'świecić' (ags. Eastre 'bogini wiosny' < *Austrō, lit. ausrà 'zorza') i *ues-r-, *ues-n- 'wiosna' > gr. ἔαρ (n.), łac. vēr (n.), stśl. vesna, *ues-en-to- 'ts.' > stind. vasanta- (m.). Postać staroindyjska vasanta- jest najbliższa budową hetyckiemu hamešhant-. Hetycki zachował w nagłosie spółgłoskę laryngalną, utra-

²⁶⁰ Beekes, op. cit., s. 87, 88.

coną przez inne języki indoeuropejskie. Pie. -u- w położeniu między samogłoskami przechodzi sporadycznie w hetyckim w -m-.

Het. zena-, zenant- 'jesień' pozostaje zapewne w związku z czasownikiem zinna-, zenna- 'kończyć, zaprzestawać; niszczyć'. Czasownik zinna- Roberto Gusmani zestawia ze stind. kšināmi, kšinōmi 'niszczę', gr. φθίω < *φθίω 'ts.'. Nie jest to jednak zestawienie pewne, gdyż pomijawszy fakt, że mamy tu jedyny przykład na równanie stind. ks-, gr. φθ-, het. z- (ts.), następną trudność znajdujemy w tym, iż w rdzeniu hetyckiego czasownika spotykamy zarówno samogłoskę i jak e (3 os. sg. praes. act. zinnai lub zennai, 3 os. pl. zinnanzi lub zennanzi).

Hetycka nazwa dnia šiwat (n.), której w luwijskim odpowiada nazwa boga słońca i dnia Tiwat-, w palajskim Tijaz 'ts.', wywodzi się z rozszerzonego o przyrostek -t- pie. *diuo- 'dzień', zachowanego w stind. su-divam 'piękny dzień', dive-dive 'co dnia', orm. tiv 'dzień', łac. triduum 'okres trzydniowy' < *tri-diūm. Rozszerzenie o przyrostek -t- występuje również w staroindyjskim, ale przy innym stopniu wokalizmu: dyōtatē 'świeci', dyut-, dyuti- 'blask'. Podstawą nazwy dnia w językach indoeuropejskich jest rdzeń *dei-, *di-, skąd również z przyrostkiem -n- utworzono stind. dinam 'dzień', stśł. dān 'ts.'.

Het. karuwarīwar, kariwarīwar (n.) 'poranek, rano' wiązać należy z hetyckim przysłówkiem karu 'wcześniej' i przymiotnikiem karuili- 'wcześniejszy, dawny'. Benveniste i Gusmani łączą het. karuwarīwar ze stind. šarvarī (f.) 'noc'.

Het. lukzi (3 os. sg. praes. act. czasownika luk-, lukk-) znaczy 'świta, dnieje, jaśnieje' i wywodzi się z pie. *leuk-, *luk- 'świecić, światło', łac. lūx, gen. lūcis 'światło, dzień', lūcet 'świeci, dnieje', stśł. luč (m.) 'promień', goc. liuhaþ 'światło'.

Het. nekuz(z)i (3 os. sg. praes. act. czasownika neku-) znaczy 'zapada wieczór, zmierzcha się'. Od tego samego rdzenia z przyrostkiem -t- utworzono rzeczownik neku- (c.) 'wieczór'. Są to formacje praindoeuropejskie *neku-ti, *neku-t-, którym w indoeuropejskim odpowiada *nek^ut- > *nekto-, zaświadczone jedynie w słowiańskiej nazwie nietoperza, ros. neto-pýr̄t, pol. nietoperz. Poza tym spotykamy z barwą samogłoski -o- ie. *nokt-, *nokti- 'noc', łac. nox, gen. noctis, goc. nahts, lit. naktis, stśł. nošt.

Het. lāpant- (c.) 'noc' być może kontynuuje *kspant- < *k^usp-ent-; ie. *k^usep- (?) 'noc, ciemność' zaświadczone w stind. kšap, kšapā 'noc', awest. xšap- 'ciemność', gr. φέρας (n.) 'zmrok'. Zestawienie pochodzi od Albrechta Götze i Holgera Pedersena. Pie. k^u w *k^usp-ent- wydaje nam się jednak mało prawdopodobne.

Przechodzimy do wyrazów oznaczających zjawiska klimatyczne.

Het. huwant- (c.) 'wiatr' stanowi praíndoeuropejską formę imiesłowową *H₂uwent-, bliską ie. *uent-o- 'wiatr', łac. ventus, goc. winds, toch. A want.

Het. waršaš 'deszcz, ulewa' zestawia się ze stind. varsam 'deszcz, pora dżdżysta', gr. ῥοση, ἑρση 'rosa', które pochodzą z ie. *uerso-/uorso- 'deszcz, rosa'. Wyraz grecki ma tzw. proteyczną samogłoskę w homeryckim ῥοση, u Pindara ῥροσα, co uważane jest za ślad po laryngalnej. Brak nagłosowego h (hu-) w hetyckim warša- może świadczyć, że jest to pożyczka z aryjskiego varša- 'deszcz'.

Het. tapašša- (c.) 'upał, gorączka', tapašuwant- 'gorączkujący', tapašija- 'rozgrzewać, pobudzać' podejrzane są również o pochodzenie z aryjskiego. Wyliczone słowa hetyckie mają dokładne odpowiedniki w staroindyjskim: tapas- (n.) 'gorąco, upał', tapas-vant- 'gorący', tapas-ya- (med.) 'umartwiać się cierpieniami'. Podstawę stanowi ie. *tep- 'grzać, ciepły', stind. tapati 'grzeje', łac. tepēt 'jest ciepły', stsl. toplī 'ciepły'.

Het. ekunaš 'zimny', ekunimaš 'chłód' pozostaje w związku etymologicznym z ie. *ieg- 'lód', stir. aig, gen. ega 'ts.', śrkorn. yeyn, yen 'zimny', bret. ien 'ts.', stisl. jaki (m.) 'kawał lodu, kra'.

II. Drzewa i rośliny

Ogólna praíndoeuropejska nazwa drzewa i drewna *deru (n.) zachowała się w hetyckim taru (n.) 'drewno'. Spośród odpowiedników w innych językach indoeuropejskich godzi się wspomnieć stind. dāru (n.) 'drewno', gr. δόρυ 'drzewo, drewno, drzewce, oszczep', goc. triu 'drzewo, drewno', ang. tree, stsl. drěvo, pol. drzewo.

Podobnie jak taru, ważnym terminem odnoszącym się do pier-

wotnej gospodarki jest wyraz hašduer, hašdulr (n.) 'chrust, gałęzie'. Het. hašduer stanowi zapewne rozszerzenie o częsty w praindoeuropejskim przyrostek *-uer/-uen- pie. *H₃e-sd-, ie. *o-sd-o- 'gałąź', gr. ὄζος, goc. asts 'ts.'. W tym archaicznym wyrazie ie. *o- < pie. *H₃e- stanowiło przyimek w funkcji przedrostka. Rdzeń zaś stanowi *-sd- od *sed- 'siedzieć' na stopniu zaniku samogłoski rdzennej.

Het. kalmi-, kalmišana- 'polano, kawał drewna', kalmuš- (n.) 'zakrzywiona laska, lituus, kłuka' kontynuują pie. *kel-, *kel-m- zachowane także w lit. kélmās 'pień, kłoda', prus. kalmuš 'laska'. Od rdzenia *kel-/kol- pochodzą również polskie wyrazy kół, kołek i - z innym przyrostkiem niż w wyrazach hetyckich i bałtyckich - pol. kłonica < *kol-n-.

Grzeź przedstawia się w hetyckim zachowanie praindoeuropejskiego nazewnictwa drzew i roślin, co na pewno nie jest dziełem przypadku, lecz wynikiem zmiany środowiska przyrodniczego po przeniesieniu się indoeuropejskich przodków ludów anatolijskich z Europy do Azji Mniejszej.

Het. tanau- 'nazwa jakiegoś drzewa' być może kontynuuje pie. *dhanu- lub *dhonu-: stind. dhanu- (m.), dhanuš- (n.) 'łuk', dhanvana- (m.) 'nie określone bliżej drzewo wydające owoce', stgniem. tanna (f.) 'jodła, dąb' < *danwō, niem. Tanne 'jodła'.

Wiele dyskusji budzi zawsze zestawienie het. mahlaš 'winna latorośl' z łac. malus 'jabłoń', gr. dor. μᾶλον 'jabłko', jon., att. μήλον 'ts.'. Formalnie można przyjąć, że południowi Indoeuropejczycy znali jakieś drzewo czy krzak rodzący jadalne owoce *mālo- < *meH₂lo-, jednak różnica w znaczeniu het. mahla- i gr. μήλο- sprawia, że zestawienie powyższych wyrazów jest problematyczne.

Het. karpinaš 'jakieś drzewo', według Bedřicha Hroznego 'grusza' (?), można wiązać z ie. *kerp- 'ścinać, zbierać plony lub owoce', gr. καρπός 'owoc', łac. carpō 'rwę, zbieram', stgniem. herbist 'jesień', niem. Herbst 'ts.', ang. harvest 'żniwa, zbiory'. Pod względem formalnym het. karpinaš ma dokładny odpowiednik w łac. carpinus 'grab'.

Inne nazwy drzew przenikły do hetyckiego bądź z języka hurycckiego, bądź też za pośrednictwem huryckim: šinapši (n.) 'drzewo i poświęcone pod nim miejsce' < hur. šinapši-; irimpī (n.) 'drzewo

'cedrowe' poprzez hurycki z akad. erinu. W akadyjskim wyraz ten też nie był rodzimy, lecz stanowił zapożyczenie z sumeryjskiego erin.

Het. alil, alel (n.) 'kwiat' jest wyrazem niepewnego pochodzenia. Prawdopodobnie pochodzi z hatyckiego alal, ale znaczenia tego wyrazu w hatyckim nie ustalono. Alal stanowi podstawę het. alaleššar 'ogród kwiatny'. Przyrostek -šar jest rdzennie hetycki, pochodzący z pie. *-ser/*-sen-. Spotykamy go również w skądinąd ciemnym etymologicznie het. tiessar (n.) 'las'. Wymiana samogłosek a, e, i w tych samych rdzeniach lub wyrazach jest właściwa językowi hatyckiemu. Ponieważ taką właśnie wymianę stwierdzamy w formach alil, alel, alal-eššar, można przypuszczać, że hetycka nazwa kwiatu pochodzi z substratu hatyckiego, a nazwa ogrodu alaleššar stanowi hybrydę. Trudno określić w jakim stosunku pozostaje hatycko-hetyckie alil, alel, alal- do nazw kwiatów; szczególnie lili, w innych językach strefy śródziemnomorskiej, w indoeuropejskich: gr. λείριον 'lilia', łac. lilium 'ts.', alb. l'ul'e 'kwiat'; w chamickich; egip. hrr-t, kopt. hrêri, hlêli, berber. lilil.

Hetycka nazwa cebuli šuppiwaššar (n.) znaczy dosłownie 'czysty czosnek' (het. šuppi- 'czysty'). Jest to zapewne kalka z nie zaświadczonego wyrazu hatyckiego, który stanowił odpowiednik sumeryjskiego sum-sikil 'cebula' (dosł. 'czysty czosnek', sumer. sikil 'czysty').

III. Zwierzęta

Ogólna nazwa zwierzęcy, zarówno hodowlanej (bydła), jak dzikiej: het. huitar, gen. huitnaš (n.) < pie. *guī-ter, *guī-t(e)n-, pochodzi z jakiegoś narzecza anatolijskiego, które przekształcało pie. gu-, ku- i gu-, ku- w hu- i hw-. Wspomniane zjawisko fonetyczne występuje np. w bliskim hetyckiemu palajskim, gdzie hetyckiemu eku-, aku- 'pić' (por. łac. aqua) odpowiada ahu- 'ts.'. Nazwy zwierząt należące do słownictwa wiejskiego mogą pochodzić z dialektów lub z pokrewnych języków ościennych, jak o tym świadczą uznane za sabinizmy łacińskie wyrazy bōa 'krowa' i lupus 'wilk'. Tak więc het. huitar 'zwierzyna, bydło' pochodzi na pewno z pie. *guī- 'żyć': ie. *g^hi- 'ts.', *g^hi-ti-

'życie', stśł. ziti 'życie', awest. jīti- (f.) 'ts.', *g^uiō- > gr. ζωός 'żywy', ζῷον 'zwierzę'. Związek het. huitar z pie. *gui- 'żyć' najmocniej potwierdzają dane języka luwijskiego, gdzie znajdujemy wyrazy: huitwalli- 'żyjący, żywotny', huitwalahi- 'życie'. W luwijskim pie. gu-, ku- przechodzą w hu-.

Het. huelpi- (n.) 'młode zwierzę' (huelpiš 'młody, niedojrzały') poprzez tę samą osobliwość fonetyczną, którą rozpatrywaliśmy przy het. huitar, zdradza swe pochodzenie dialektyczne. Het. huelpi pochodzi z pie. *guelbh-: ie. *g^uelbh- 'młode zwierzę', stind. garbhaḥ (m.) 'płód, noworodek, młode stworzenie, pisklę', awest. garabuš (n.) 'młode zwierzę', gr. δέλωαξ 'prosię'. Dalsze odpowiedniki z zanikiem labializacji spotykamy w germańskim: stgniem. kalb 'cielę' (pl. kalbir), niem. Kalb, ags. cealf 'ts.'.

Inna hetycka nazwa młodego zwierzęcia šawitišt- wywodzi się z pie. *sm-uetes-t- 'jednoroczny'. Od ie. *uetes- 'rok' urobiono również stind. vatsa- 'młode zwierzę, cielę, dziecko', vatsa-ka- 'cielątko'. Od wyrazu šawitišt- utworzono w hetyckim czasownik denominativum šawitištai- 'ssać'.

Zwyczaj stosowania w piśmie hetyckim ideogramów, a mówiąc dokładniej logogramów sumeryjskich, ukrył przed nami brzmienie wielu hetyckich nazw zwierząt domowych.

Logogram sumeryjski GUD 'byk' ukrywa hetycką nazwę bydłęcia. Z dodawanych do ideogramu końcówek wynika, że był to temat na -u-, być może odpowiednik ie. *g^uou-s 'bydlę, krowa', stind. gauḥ, awest. gāuš, gr. βοῦς, toch. B kau. W luwijskim spotykamy logogram z zakończeniem biernika liczby mnogiej tematu na -i-: GUD-inz(a) < pie. *-i-ns. Czy chodzi tu o całkiem inny wyraz, czy o rozszerzenie tego samego, co w hetyckim, wyrazu o -i-, nie wiadomo. Z kolei język hieroglifów hetyckich dostarcza nam innej jeszcze formy (innego wyrazu?), mianowicie tematu na -a- < *-o-: wawa- 'bydlę, wół, krowa'. Het. hier. wawas uważa się za kontynuant pie. *guou- 'bydlę, krowa' rozszerzony o tematyczne -o-.

Można tu przypomnieć mimochodem rdzennie hetycką nazwę rogów karawar (n.) stanowiącą rozszerzenie pie. *ker-, *kerə-. Najbliższe odpowiedniki spotykamy w gr. κέρας (n.) 'róg', κερῶς 'rogaty' < *kerənos, łac. cervus 'jeleni', lit. karvė 'krowa', pol. krowa.

Pod sumeryjskim logogramem UDU z zakończeniami mianownika liczby pojedynczej -uš i -iš kryją się hetyckie nazwy (lub dwa

warianty jednej nazwy) owcy. Kiedy indziej ^{UDU} występuje jako determinatyw, po którym podano jeszcze inną nazwę owcy ijant-(c.). Nazwa ta stanowiła pierwotnie imiesłów od czasownika ija- 'iść': ie. *iā- 'ts.', stind. yā-ti 'idzie'. Jako paralele z innych języków indoeuropejskich, w których owcę nazywano 'chodzącym zwierzęciem', przytacza Pedersen gr. πρόβατον i stsiśl. gangandi fé 'ts.'.

W języku hieroglifów hetyckich owca nazywa się hawas, co zostaje niewątpliwie w związku z ie. *oui-s < pie. *H₃eui- 'owca' (orm. hoviw 'pasterz' < pie. *H₃eui-peH₂- 'pasterz owiec'), łac. ovis 'owca', gr. ὄφις, stir. ōi, stind. aviḥ, lit avis, stsiśl. ovšca. Odmienność tematu w het. hier. haw-a- tłumaczyć należy wahaniem typu het. hier. hamsa-/hamsi- w stosunku do het. hašša- 'ts.' < hanša-.

Ukryta pod logogramem ANSU hetycka nazwa osła pozostaje nie znana. Również hetycka nazwa konia ukrywa się pod opisowym ideogramem ANSU.KUR.RA, tutaj jednak na podstawie występowania w języku hetyckim zapożyczonego z aryjskiego terminu aššu-šaniš 'koniuszy' i aryjskiej pożyczki w hetyckim hieroglificznym ašūwa- 'koń' możemy spodziewać się, że hetycka nazwa konia sprowadzała się do *aššu(wa)- z aryjskiego ašva-. Zakończenie biernika liczby mnogiej -uš dodane do ideogramu ANŠU.KUR.RA. ^{MES} 'konie' wskazuje, że był to temat na -a-, prawdopodobnie wyraz miał przeto w mianowniku liczby pojedynczej postać *aššuwaš.

Nie wydaje się ze względów głosowych przekonujące zestawienie het. meju-, meu- (c.) 'muł' (nom. pl. mejawaš, mewaš, acc. pl. meuš) z greckim fokijskim μυχλός 'osioł rozplodowy', łac. mūlus 'muł' ²⁶¹. Gr. fok. μυχλός wywodzi się z *mugh-slo-, alb. mušk 'muł' z *mugh-sko-, obok łac. mūlus występuje również wyraz muscella 'młoda mulica' ²⁶².

Pośród nazw dzikich zwierząt hetycka nazwa niedźwiedzia hartaggaš, hartkaš kontynuuje zapewne pie. *Hrtkos: ie. *rtkos//*rtkos, gr. ἄρκος, ἄρκτος, ir. art, cymr. arth, łac. ursus, stind. rksah.

²⁶¹ Wyrazy te zestawia Friedrich (Hethitisches Wörterbuch, s. 139).

²⁶² Por. A. W a l d e, Lateinisches Etymologisches Wörterbuch, Bd 2, Heidelberg 1965, s. 125.

Pochodzenie innych hetyckich i w ogóle anatolijskich nazw drapieżników i dzikich zwierząt jest zwykle nie znane lub niepewne.

Hetyckiemu paršan(a)- 'pantera, lampart' odpowiadają z odmienną spółgłoską w śródgłosie stind. prđaku-(m.) 'ts.', gr. πάρθαλις 'ts.'. Inne nazwy, jak het. awitiš 'lew', tišanuš 'żubr', nie mają znanych nam odpowiedników w innych językach.

Znamy jeden hetycki i trzy hetyckie hieroglificzne wyrazy należące do terminologii jeździecko-łowieckiej, wyróżniające się **specyficzną** cechą fonetyczną, jaką stanowi spirant na miejscu spodziewanego k odpowiadającego ie. satəm k̄. Są to het. hier. śuwa- 'koń', śuwana- 'pies', śurna- 'róg' i het. šašaš 'zwierzę ssące', według Ferdinanda Sommera 'zając'. Vjačeslav Ivanov²⁶³ sądzi, że trzy wyżej wyliczone wyrazy języka hieroglifów hetyckich są bezpośrednimi kontynuantami prajęzykowych form, które w indoeuropejskich językach grupy satəm miały w nagłosie k̄ (k palatalne) przechodzące w spiranty: stind. ś, awest. s, lit. š, słow. š. Według Ivanova w anatolijskim zachowano k̄ przed -u- (het. śu-, het. hier. śu- < pie. *kū-). Wydaje się, że palatalizacja k-, -k- (> k-, -k-) nie jest zjawiskiem praindoeuropejskim, lecz partykularnie indoeuropejskim, które języka praanatolijskiego w ogóle nie dotyczyło. Argumentów Ivanova nie powinno się zbijać ogólnym twierdzeniem. Dziwnym jednak zjawiskiem byłoby zachowanie kontynuantów hipotetycznego pie. k̄- tylko przed samogłoską -u-; poza tym het. hier. śurna- 'róg' nie pochodzi z pie. *kurno-, lecz z *k̄rno- (z ie. *k̄r-n- 'róg' pochodzą łac. cornū, stg niem. horn, stind. śr̄ngam). Het. hier. śurna- przejęto zapewne z aryjskiego dialektycznego *śurna- pochodzącego z ie. *k̄rno- (por. stind. pūr̄na- 'pełny' < ie. *plno-, stir. lān). Rdzennie anatolijska nazwa rogu zachowana została w hetyckim karawar.

Nesycką nazwę psa ukrywa ideogram UR.ZIR-aš (nom. sg.), jednak lidyjskie imię Kav-βαύλης 'duszący psa' pozwala sądzić, że śuwan- nie było ogólnoanatolijskim kontynuantem pie. *kuon- (ie. satəm *kuon- 'pies'). Może tedy het. hier. śuwana- 'pies' być pożyczką z aryjskiego śuwan (= wed. śuwan-) 'ts.', tak jak ros.

²⁶³ I v a n o v, Chettskij jazyk, s. 90 i n. Uwaga I v a n o v a (ibidem, s. 92), że w hetyckich zapożyczeniach z aryjskiego palatalna spółgłoska aryjska oddawana jest przez ś, nie przez s, nie została poparta przykładami.

sobaka 'pies' i greckie u Hesychiosa σπάδαυεσ zamiast σπάιαδεσ stanowią zapożyczenia z irańskiego (awest. spā, medyjskie według Herodota σπάια).

Het. hier. aśuwa-, het. *aśsu(wa)-, lic. esb- 'koń' ma zasięg ogólnoeanatolijski. Mimo że aryjska nazwa konia aśva- była powszechnie przejęta przez ludy małoazjatyckie i bliskowschodnie, trzeba się liczyć z możliwością innego źródła zapożyczeń satamowych w likijskim, na który, jak wykazuje Vladimir Georgiev, oddziaływał pelazgijski (satamowy język przedgrecki).

Het. śaśaś 'zając' jest jawną pożyczką z aryjskiego, której nie można już podciągnąć pod zasadę zachowania k- przed -u-. Aryjskie śaśas 'zając' (= stind. śaśa- 'ts.') pochodzi z ie. *kas-, *kasen-, stg niem. haso, prus. sasins.

Obok sztuki powożenia rydwanem, w której ongi Ariowie nie mieli sobie równych, zapewne również zwyczaj polowania był swoisty dla tej wojowniczej warstwy władców królestwa Mitanni skoro aryjskie wyrazy śuvan- 'pies', śurna- 'róg' i śaśa- 'zając' przeszły na grunt anatolijski jako het. hier. śuwana-, śurna- i het. śaśa-.

Pośród nazw ptaków pochodzenia pra-indoeuropejskiego jest hetycka nazwa orła haran- (nom. sg. haraś, gen. haranaś). Pie. *her- rozszerzono w indoeuropejskim w *oren-, *orn- (jak w hetyckim), goc. ara, stg niem. aro, arn 'orzeł', gr. ὄρνις, ὄρνειον 'ptak' lub w *erel- > lit. erėlis 'orzeł', *oril- > stśł. orilz, pol. orzeł, *erir-o- > cymr. eryr 'ts.'. Het. harraniś 'ptak wróźebny' jest z pewnością wariantem nazwy haran-.

Het. kallikalliś 'sokół' jest wyrazem z częstą w hetyckich nazwach ptaków i zwierząt reduplikacją pełną: por. mutamuti-, śuraśura-/aśśuraśśura- 'nazwy nie zidentyfikowanych ptaków', akuwakuwa- 'żaba'. Het. kallikalliś wydaje się być pochodzenia pra-indoeuropejskiego. Stanowi reduplikację od pie. *kel-, *kl- 'władca', het. kal-eś-, gr. καλέω, łac. calō. Najbliższym odpowiednikiem o tym samym znaczeniu jest prawdopodobnie stśł. sokolz, ros. сокол, pol. sokół. Jeżeli lit. sākalas 'sokół' stanowi zapożyczenie słowiańskie, to możliwe jest pochodzenie psł. sokolz < *so-kolz z ie. *ko-kol-o-/*ke-kel-o-: ten sam rdzeń, co w het. kalli-kalli-, inny typ reduplikacji.

Het. pattarpalhiś 'ptak wróźebny' znaczący dosłownie 'o szerokich (palhi-) skrzydłach (pattar)'. Oba człony złożenia mają etymologię indoeuropejską.

IV. Człowiek

W języku hetyckim nie spotykamy kontynuantów zaświadczonych w indoeuropejskim nazw. człowieka: *ǵhmō(n), wyrazu związanego z ie. *ǵhem-, *ǵhm- 'ziemia', łac. homō, goc. guma, stlit. žmuō; *monus, wyrazu pochodzącego prawdopodobnie od ie. *men- 'myśleć', stind. manuh, stgniem. mann. Hetycka nazwa człowieka antuhsas, sthet. antuwahsas jest wyrazem izolowanym, prawdopodobnie pożyczką. Natomiast wyraz haršaniš 'głowa, osoba' pochodzi od hetyckiego (dialektycznego) haršar 'głowa', mającego etymologię indoeuropejską.

Warto wspomnieć jeszcze o het. majaš, majant- 'człowiek dorosły', pal. majant- 'ts.', pochodzącym od czasownika mai- 'rosnąć, dojrzewać' i mającym odpowiednik w toch. B maiwe 'młodzieniec' (maiyya 'siła').

A. Części ciała

Het. tuukka-, tuikka- (c.) 'ciało, osoba (> osobiście sam)' zestawia się ze stind. tvak- (f.), tvacas- (n.) 'skóra', gr. σάωσ (n.) 'tarcza', które dotychczas wyprowadzono ze wspólnej praformy ie. *tuak-, *tuakes- 'skóra'. Wyrazy staroindyjskie i grecki są z pewnością prapokrewne, jednak wyraz hetycki najdalej odbiega od podstawowego znaczenia 'skóra', a przy tym het. e/i nie sposób wyprowadzać z prajęzykowego a. Być może wyraz hetycki podległ odkształceniu tablicznemu.

Het. haršar, gen. haršanaš (n.) 'głowa' najprawdopodobniej pochodzi z jakiegoś narzecza anatolijskiego, w którym k- przechodziło w h-. Poza tym het. haršan- w pełni odpowiada wedyjskiemu śīrsan-, gen. śīrsnah (n.) 'głowa' przy ie. *ker-, *kers- 'ts.', gr. hom. ὠπ 'ts.', gr. joń. ὠπάη 'skroń, głowa', stind. śiras- (n.), śīrsam 'głowa', awest. sarah- (n.) 'ts.'. Luv. harmahi- het. hier. harmahi- 'głowa' reprezentują ten/sam pierwiastek z przyrostkiem -mo-, spotykanym częściej w indoeuropejskich nazwach części ciała.

Het. hant- 'przód' oznaczało również czoło, co wynika z faktu, że bóstwo lub geniusz czoła (części ciała miały bowiem w religii Hetytów swoich boskich opiekunów czy też pobudźcieli) nazywa

się Hantaššaš. Pie. *H₂ent- > ie. *ant- 'przód, czoło, twarz' zaświadczone jest ponadto greckim εἰς-ἄντα 'w twarz', stir. étan 'czoło' < *antono-, stgkiem. andi, endi (n.) 'czoło', łac. antiae 'muliebres capilli demissi in frontem'.

Het. šakuwa (nom. pl.) 'oczy' (< pie. *sokuo-), šakuwai- 'widzieć' wiąże się z ie. *sek- 'sposzrzęgać, widzieć', z najbliższymi semantycznymi odpowiednikami w germańskim: goc. saiſwan 'widzieć', siuns 'twarz, wzrok', stsaks. siun 'wzrok, oko' < *segwni-.

Het. ištamanaš, ištaminaš 'ucho' zestawia się zwykle z ie. *stomp 'usta (?)', gr. στόμα 'usta, pysk', awest. staman- 'pysk', cymr. safn 'szczęka'. Oczywiście nastroczają się tu znaczne trudności semantyczne, stawiające to zestawienie pod znakiem zapytania. Z rzeczownikiem ištamanaš wiąże się czasownik ištamaš(š)- 'słyszeć, słuchać'. Ivanov²⁶⁴ idąc za Emilem Forrerem uważa het. ištamaš(š)- < ištam- za pożyczkę nieindoeuropejską z odpowiednikiem w egipskim šdm 'słyszeć'. Natomiast przyrostek -ana- w hetyckiej nazwie ucha ištam-ana- jest rodzimy: por. toch. B klaus-ane (dual.) 'uszy' (klyauš- 'słuchać'), stind. nay-ana- (n.) 'oko' (nay-a-ti 'prowadzi, wodzi').

Problematyczny ze względów głosowych jest związek het. aiš, gen. iššaš (n.) 'usta' z ie. *oūs, *aus- 'ts.', łac. ōs (n.), stind. āḥ (n.), stsł. usta (pl.) < *aus-to-.

Het. titita- (n.) 'nos', luv. titita- (n.) 'ts.' uważa się za nieindoeuropejskie (z reduplikacją?).

Het. tetana- (c.) 'włos' być może jest wyrazem rodzimym, pozostającym w związku z ie. *ten- 'ciągnąć, rozciągać się', z najbliższymi odpowiednikami w greckim z reduplikacją τετανώσ (adi.) 'napięty, wyciągnięty, gładki', τέτανος (m.) 'napięcie, stężałość'. Od tego rdzenia pochodzą również gr. τένωω, gen. -οντος 'coś napiętego, ściągno', stind. ut-tāna- 'wyciągnięty, rozciągnięty', tāna- (m.) 'nić, nitka, włókno', tanikā (f.) 'sznur' tantu- (m.) 'sznur, włókno'. Od rdzenia *ten- utworzono już w indoeuropejskim przymiotnik *tenu- *tenu- 'cienki', stind. tanu-

²⁶⁴ Ivanov, Chettskij jazyk, s. 209.

'cienki, delikatny', łac. tenuis 'ts.', stsl. tanak, pol. cienki.

Het. zamankur, zamangur, zamakur (n.) 'broda', samankurwant-
'brodaty' < *smokur-/*smokru- łączy się ze stind. smašru (n.)
'broda jako zarost', lit. smākras (m.), smakrà (f.) 'podbródek',
alb. mjekrë < *smekrā 'podbródek, broda'.

Het. kuttar (n.) 'kark, bark' pochodzi z pie. *gutr 'gardło,
szyja', łac. guttur 'ts.'. Na pierwotne znaczenie wskazuje w he-
tyckim derywat kuttanali (n.) 'naszyjnik'.

Het. paltanaš 'ramię, bark' wiąże się z ie. *plēt-, *plē-
'rozszerzać', *plē-no- 'szeroki', orm. lain 'ts.', por. stsl.
plešte 'ramię, bark', ros. plečo 'ramię', pol. plecy, stind prtha-
(m.) 'dłoń'.

Het. gipešsar, gen. gipešnaš (n.) 'łokieć' należy do pie.
*ghēbh-, stind. gabhastiḥ (m.) 'przedramię, ręka', lit. gābana
(f.) 'naręczce'.

Het. keššar (n.), keššeraš (c.) 'ręka', luw. iššari-, het.
hier. assari- 'ts.'. W luwijskim i w języku hieroglifów hetyckich
zanikła spółgłoska pochodząca z pie. gh- (ie. satəm gh): ie.
*ghesr 'ręka', gr. χείρ, łac. hīr < *hēr < *ghēs, toch. A tsar, B
gar, orm. jeŕn, alb. dorë.

Het. šankuwai-, šankui- 'paznokcie' wiąże Gusmani z łac. unguis
'ts.', stir. ingen, stycymr. eguin 'ts.'. Trudność sprawia het. š-
w nagłosie przed samogłoską. Gusmani sądzi, że zaszło tu od-
kształcenie tabliczne. Jednak w analogicznym przypadku odrzuca
się zestawienie het. šakuwa 'oczy': ie. *ok^h- 'oko' (łac. ocu-
lus), choć można byłoby sądzić, że wyraz hetycki wtórnie prze-
kształcono pod wpływem pie. *seku- (ie. *sek^h-) 'sposstrzegać,
widzieć'.

Het. arraš 'tyłek' wydaje się odpowiadać ie. *orsos 'zadek,
ogon', stg niem, ars, stisl. ars, gr. ῥοσος, orm. of. Jednakże w
nie związanym etymologicznie z wyrazem arraš słowie arš- 'ply-
nąć' (3 os. pl. praes. act. aršanzi), a także w aršanija- 'za-
zdrościć' pie. -rs- zostało w języku hetyckim zachowane.

Het. paršinaš 'udo, lędźwie', od którego utworzono denomina-
tivum paršnai- 'przykucnąć', wiąże się bezspornie z ie. *persnā
'pięta, szynka', stind. paršni- 'pięta', goc. fairshu 'ts.', łac.
perna 'szynka'.

Het. genu (n./c.) 'kolano' < pie. *genu 'ts.' (ie. satəm *ge-nu), łac. genu, gr. γόνυ, stind. jānu, pers. zānu 'ts.'. Pod wpływem akadzyjskiego birkum, znaczącego zarówno 'kolano' jak i 'genitalia', również het. genu przyjęło to eufemistyczne znaczenie.

Het. pata- (c.) 'noga', het. hier. pat(a)-, łuw. pati- 'ts.' <pie. *pod-, *ped- 'noga', stind. pad-, pāda- 'ts.', awest. pad-, łac. pēs, gen. pedis, gr. att. ποῦς, gen. ποδός 'ts.'.

Het. hašta- (n.) 'kości' (collectivum), łuw. hašša- 'ts.' - prapokrewną ie. *ost- (<pie. *H₃est-) 'kość', gr. ὀστέον, stind. asthi, łac. os.

Hetycka nazwa serca kard-, kardi- (n.), nom. *ker, gir, gen. kardijaš odpowiada ie. *krd-, *kerd- 'serce', łac. cor, gen. cor-dis, gr. att. καρδιά, lit. širdis, stisl. srđice, orm. sirt.

Het. ešhar, išhar, iešsar (n.) 'krew' < pie. *esHr: ie. *esr (n.), gr. ἔαρ, stind. asrk, łac. (prawdopodobnie z osk.-umbr.) as(s)er, assyr.

Het. ešhahru, išhahru 'łzy, płacz', ešhahruwa- 'płakać', jak trafnie zauważa Ivanov, trzeba wiązać z het. ešhar 'krew', stind. asram 'łza, krew'. W praindoeuropejskim wyraz *esHr 'krew' rozszerzono w *esHr-c- 'krew, łza' > stind. asra- 'ts.'. Het. ešhahru może być zniekształconą reduplikacją pełną, która zachodzi w hetyckim bardzo często, przy czym mogło dojść do kontaminacji wyrazów *esHro-, *esHro(e)sHro- z pie. *akru (ie. satəm *akru) 'łza', wed. aśru (n.), awest. asrū-, toch. A ākār, pl. ākrunt 'ts.', *akru > gr. ὄακρυ, ὄακρυον, goc. tagr (n.) 'ts.'.

Het. karat- (nom. sg. karaz, garaz) 'jelito', nom. pl. karateš, garateš 'wnętrzości' Heinz Kronasser łączy z ie. *gher-, *ghor-d-, *ghor-nā 'kiszka, jelito', gr. χορδή 'kiszka, flak, struna', lit. žarnā 'kiszka, jelito', stisl. gorn (f.) 'ts.', pl. garnar 'wnętrzości'.

B. Rodzina - stopnie pokrewieństwa

Problemem jest, czy praindoeuropejski rdzeń *gen- (ie. satəm *gen-) 'rodzić', skąd wywodzi się indoeuropejska nazwa rodziny *genes-, został w anatolijskim zachowany. Od hetyckiego haš(š)- 'rodzić' utworzono wyrazy: haššant- 'urodzony; syn' (pierwotnie haššant- jak łac. nātus), hašša- (c.) 'wnuk, wnuczka', haššatar

(n.) 'rodzenie; macica; rodzina, ród'. Rdzeń haš- 'rodzić' występuje również w innych językach anatolijskich: w het. hier. hasmi- 'ród, rodzina' i w lik. χahba- 'zięć', przy czym utworzenie nazwy zięcia od czasownika znaczącego 'rodzić' wiązało się z poświadczonymi w źródłach historycznych matriarchalnymi zwyczajami Likijczyków. Prawdopodobnie het. haš(š)- pochodzi z tego dialektycznego komponentu, który przekształcał pie. k, g w h, a ku-, gu- (: ie. k^u-, g^u-) w hu-. Het. haš(š)- miało zapewne archaiczniejszą postać hanš- < pie. *gen-s-, *gn-s-, zaświadczoną w rzeczowniku hanšatar (n.) 'rodzenie; ród, rodzina' (fonetyczny wariant haššatar). Het. hašša- 'wnuk' ma dokładny odpowiednik w het. hier. hamsa- 'ts.' < pie. *gonso-, które jest w takim stosunku do pie. *genes- 'ród, rodzina', jak ie. *uotso- 'roczniak' (stind. vatsa-) do pie. *uētes- 'rok'. Najbliższe budowę hetyckiemu haš(š)-, hanš- są łac. nāscor 'rodzę się' < *gn-s-k, genus (n.) 'ród' < *genes-, generāre 'rodzić' < *genes-ā-; gr. γένος-, stind. janas- 'ród'.

W starszych językach anatolijskich nie zachowano niewątpliwie archaicznych praindoeuropejskich terminów rodowych *patēr, *mātēr. Zastąpiły je znane również w innych językach indoeuropejskich pieszczotliwe nazwy przejęte w mowy dziecięcej.

Het. attaš 'ojciec' prawdopodobnie kontynuuje pie. *at(t)os, *atta 'tata', gr. ἄττα, łac. atta, goo. atta, stśł. otiec < *attikos. Trzeba jednak zaznaczyć, że tenże wyraz występuje też w nieindoeuropejskich językach małoszjatyckich: hur. attai-, elam. atta.

Het. hier. tata, luv. tati-, lik. tēdi 'ojciec' kontynuują zapewne pie. *tata, *tato- > łac. tata, ros., pol. tata, gr. τῆτα (voc.), stind. tata-, alb. tatē, cymr. ted, kornw. tat.

Pal. papa- 'ojciec' nawiązuje również do indoeuropejskich wyrazów mowy dziecięcej: *pappa, *papa 'tata, papa', gr. πάππα (voc.), łac. pāpa, pappa.

Het. annas 'matka', pal. anna-, luv. anni-, lik. ēni 'ts.' mają najbliższe odpowiedniki indoeuropejskie w łac. anna 'piastunka', messap. ana 'przydomek bogiń', prus. ane 'stara matka', lit. anỹta 'matka męża, teściowa'.

Od het. anna- ze zniekształconą reduplikacją pełną i częstym w południowoanatolijskim przyrostkiem -mi- (pochodzenia

imiesłowego) utworzono wyraz anninnijamiš 'kuzyn, kuzynka'. Po-
stać reduplikowanego anni- może być, poza przyrostkiem, dodatko-
wym argumentem na to, że mamy tu do czynienia z luwizmem. Dosłow-
nie anninnijamiš znaczyło 'spokrewniony przez matkę' lub - użyte
w liczbie mnogiej - 'spokrewnieni przez matkę'; por. z tym samym
przyrostkiem lik. tideimi- 'dziecko, syn' < *titaimi- 'wykarmiony
piersią'.

Het. huhhaš 'dziadek', het. hier. huha-, lik. χuga- 'ts.' pie.
*H₂euH- : ie. *auos 'dziadek', łac. avus, orm. hav 'ts.'.

Het. huhhanteš (z oznaczającym zbiorowisko przyrostkiem -ant-
< pie. *-ent-) 'przodkowie'.

Het. hannaš 'babka', lik. χñna- 'ts.' < pie. *H₂en- : ie. *an-
'babka', orm. han 'babka', gr. u Hesychiosa ἀννίς 'ts.', tes. ἀνώ
'ts.', stgkiem. ana 'ts.', łac. anus 'starucha'. Od wyrazów huhha-
'dziadek' i hanna- 'babka' utworzono w hetyckim wyraz złożony
(typu dvandvā) huhha-hannis 'dziadkowie i babki, przodkowie'.

Hetycki wyraz oznaczający zięcia antijant- (c.) pochodzi,
jak ustala Václav Machek, z anda ijant- 'wchodzący, który
wszedł'. Zięcia przyjmowano do domu teściów. Podobnie jak lik. χahba
'zięć' o omówionej wyżej etymologii, również het. antijant-
swoim znaczeniem wskazuje na matriarchalne stosunki utrzymujące
się u dawnych Anatolijczyków.

Nieindoeuropejskiego pochodzenia jest z pewnością het. kae-
naš, gaenaš, gainaš 'spowinowaony'. z hetyckimi przyrostkami
spotykamy wyrazy kaenant- 'ts.', gainatar (n.) 'spowinowacenie'.

Część terminologii rodzinnej ukryta jest pod logogramami su-
meryjskimi. Nie znamy wskutek tego hetyckiego brzmienia tak waż-
nych wyrazów jak mąż i w ogóle męczyzna (ideogram LU), żona
(DAM), kobieta (SAL), brat (ŠEŠ), córka (DUMU.SAL), synowa
(SAL₅.GE₄).

Stosunkowo bogato przekazana nam została terminologia ro-
dzinna w zabytkach języka likijskiego. Poza omówionymi wyżej
wyrazami χuga- 'dziadek', χñna 'babka', tedi 'ojciec', ñni 'matka',
tideimi 'dziecko, syn', χahba 'zięć', godne uwagi są: likijska nazwa
córki kbatra i żony lada. Lik. kbatra wywodzi się poprzez *tba-
tra < *tuatra < *duatra z pie. *dhug(h)øter- 'córka', gr. θυγάτηρ-,
stind. duhitar-, awest. dugedar-, duybar-, toch. A ckācar, B tkā-
cer. Lik. lada 'żona' według Georgieva należy łączyć z czeskim
lada, serbskim lada 'żona', ros. lada 'małżonek, małżonka'.

V. Gospodarka

A. Dom

Het. wedahhi 'buduję' według Couvreaux i Pedersena wywodzi się z pie. *uedh- 'wiązać', goc. gawidan 'przewiązywać', stg Niem. wetan 'wiązać, zaprzęgać', cymr. gwedd 'jarzmo', stir. fedil 'ts.'. Czasownik anatolijski mógł pierwotnie oznaczać przewiązywanie bądź splatanie różeg przy budowie chaty. Z het. weda- 'budować' wiążą lik. wedri 'miasto'.

W het. hier. tam- 'budować', tamaha 'budowałem' odnajdujemy kontynuant pie. *dem- 'budować', gr. δέμα 'buduję', goc. gatiman 'łączyć, dopasowywać', timrjan 'wybudować'.

Het. takš-, takkeš-, taggaš- 'łączyć, spajać, urządzać, budować' zestawiano ze stind. takšati 'ciosze, rąbie, wycina, kształtuje, tworzy', łac. texō 'tkam, plotę, buduję, sporządzam', stśł. tešq, tesati 'ciosać'. Wydaje się jednak, że hetycki czasownik o formach: 3 os. sg. praes, act. takkeš-zi, takkiš-zi, taggaš-zi, 3 os. pl. takkešš-anzi należy raczej wiązać z łac. facessō 'wykonuję, sprawiam', faciō 'robię', wenet. vhaxsō 'fecit' < pie. *dhə-k-, *dhə-k(e)s-.

Het. šamanaš, šamena- 'kamień węgielny, fundament', šamanatar (n.) 'fundament': ie. *sēmen- 'nasienie', łac. sēmen, stśł. sēmę, lit. sēmenys (pl.), niem. Samen. W ormiańskim podobnie jak w hetyckim kontynuant ie. *sēm > himn znaczy 'fundament'.

W językach indoeuropejskich od wspomnianego wyżej prasiłowa *dem- 'budować' (het. hier. tam-) utworzono nazwę domu: ie. *domo-, *domu-, gr. δῶμος, łac. domus, stśł. domz. W językach anatolijskich nie spotykamy jej odpowiedników, lecz kontynuanty praanatol. *per-, *pern- 'dom', het. per (pir), gen. parnaš 'dom, działka', luw. parna- 'dom', lik. *prūna 'dom', prūnezi 'domowy', prūnawati 'urządza, buduje', lid. bira 'dom'. Mimo stwierdzenia, że wyraz *per-, *pern- 'dom' nie występuje w innych językach indoeuropejskich poza anatolijskimi, a poza tym wydaje się mieć odpowiednik w egipskim pr 'dom', Götze, Pedersen, Friedrich i Kronasser uznają go za słowo rodzime, praindoeuropejskiego pochodzenia. Budowa i odmiana wyrazu (heteroklityk) wskazuje na jego archaiczny charakter. Przy tym Kronasser zwraca uwagę, że egip. pr nie ma rodzimej etymologii i może być samo pożyczką.

B. Rolnictwo, pożywienie, hodowla

Hetycka nazwa pola kuera-, kura- (c.) może być innowacją rodzimą i pozostawać w związku z hetyckim czasownikiem kuer- 'ciąć, rznąć, odcinać' (3 os. sg. praes. act. kuerzi, 3 pl. kuranzi). Analogicznie w grece od rdzenia τεμ- (τέμνω 'kroję') pochodzi wyraz τεμενος(n.) 'przydzielony komuś kawał ziemi'.

Het. haršawar (n.) 'uprawa roli, rolnictwo' pochodzi od rdzenia harš- 'kopać, rozrywać glebę, uprawiać pole' stanowiącego rozszerzenie pie. *H₂er- 'uprawiać ziemię'. W indoeuropejskim *ar- (< pie. *H₂er-) znaczy 'orać': łac. arō, gr. ἀρώ, ir. airim, goc. arja, lit. ariù, stśł. orjō. Bez elementu -s-, lecz z reduplikacją, występuje kontynuans pie. *H₂er- w het. hahhara-, hahra- 'grabie'.

Het. terip(p)- znaczy 'orać (z pomocą zwierzęcia pociągowego)' w przeciwieństwie do rozpatrzonego wyżej słowa harš- oznaczającego uprawę ziemi bez pomocy zwierzęcia, terippi (n.) 'zorané pole'. Wymienione słowa sprowadza się do pie. *ter- 'trzeć' rozszerzonego w *terb-, *trīb-, stśł. trēbiti 'karczować, oczyszczać teren', ir. trebaid 'orze, zamieszkuje' (< *trb-), gr. τρίβω 'trę, młóć, ćwiczę'.

Het. paddahhi 'kopię (ziemię)' pochodzi z pie. *bhedh-, *bhodh- 'kopać', łac. fodiō 'kopię', toch. A pat-, pāt- 'orać', cymr. badd 'grób', goc. badi (n.) 'łoże'.

Het. leš(š)ai-, lišai- 'zbierać' jest bardzo dawnym słowem, wywodzącym się jeszcze z przeżytków pierwotnej gospodarki zbieracko-łowieckiej. Stanowi rozszerzenie pie. *les- 'zbierać, podnosić napotkane', skąd również pochodzi goc. lisan 'zbierać' lit. lesti 'zbierać dziobem, zdziobować', ap-lasyti 'wybierać', łot. lasīt 'zbierać'.

Het. warš-, waršija- 'ścierać, strząsać, zbierać (o plonach)' wywodzi się z pie. *wers- 'wlec po ziemi, ciągnąć, zmiatać, zbierać (ziarno)', łac. verrō 'zmiatam, wlokę, ciągnę', strus. varxu, vrēsti 'młócić', ros. vóroχ 'kupa (zboża)'. Ten sam rdzeń występuje w het. waršmaš 'słoma' z odpowiednikiem w łot. vārsms 'kupa zboża'. Pie. *wers- oznaczało pierwotnie zbiór zboża poprzez włóczenie, potrząsanie i tarcie w celu oddzielenia ziarna od słomy. Stąd w strus. varxu rozwinęło się znaczenie 'młócić', gdy het. warš- zachowało znaczenie pierwotne, bliskie łac. verrō.

Prastarym słowem należącym do praindoeuropejskiej terminologii rolniczej jest również het. malla- 'mleć' (3 os. sg. praes. act. mallai, 3 pl. mallanzi): ie. *mel- 'mleć', łac. molō, stir, melim, goc. mala, lit. malù, stśł. meljq.

Hetycką nazwę zboża i ziarna halkiś (Halkiś 'bogini zboża') uznaje Friedrich idąc za Sommerem za huryccką. Pokorny wiąże natomiast het. halkiś z ie. *algh^h- 'zyskać', *algh^h-ā 'zysk', stind. arhati 'zarabia', gr. ἀλφή 'korzyść, zysk', lit. algā 'wynagrodzenie'. Bliższe indoeuropejskiemu *algh^h- zarówno pod względem głosowym (*algh^h-; halku-) jak i znaczeniowym wydaje się związane z wyrazem halkiś het. halkueššar (n.) 'żniwa; ofiara z pierwocin zbóż; zapas żywności (na święta religijne)'.

Pośród nazw zbóż do indoeuropejskiego nawiązuje z pewnością jedynie het. ewa- (acc. ewan) 'odmiana jęczmienia' ie. *iewo- 'zboże, głównie jęczmień', stind. yava- 'zboże, jęczmień', awest. yava- 'ts.', lit. javaĩ (pl.) 'zboże', gr. ζειαĩ 'gatunek pszenicy, orkisz'.

Natomiast het. kant- 'pszenica' (nom. sg. kanz, acc. kantan) ma jedyny odpowiednik w awest. gantuma- 'ts.'. Według Potratza het. kant- jest pożyczką z aryjskiego.

Het. memal, memmal (n.) 'kasza' (< *me-mol-) utworzono z reduplikacją od rdzenia *mel- 'mleć'. Najbliższe odpowiedniki, różniące się jednak budową i znaczeniem, odnajdujemy w het. hier. mali- 'mąka (?)', stgniem. mēlo 'mąka', niem. Mehl, prus. meltan 'ts.'.

Ogólna hetycka nazwa pożywienia, pokarmu jest rodzima: adatar (n.) urobione od czasownika ed-, ad- 'jeść': ie. *ed-, łac. edō.

Hetyci rozróżniali rozmaite gatunki chleba, noszące nazwy nierodzime. Jeden z rodzajów chleba, het. zippulašni-, ma nazwę pochodzenia hatyckiego (hat. ippulašne), powtarzającą się również w zapożyczeniu palajskim pulašina- 'chleb'. W hetyckim występuje również wariant nazwy zippulašni- w postaci zippulaššiš, polegający na zastąpieniu hatyckiego -ašni- rodzimym hetyckim przyrostkiem -ašši-. Het. harzazu-, harzazuta- (n./c.) 'chleb, tłusty chleb' jest uważane za pożyczkę z hurycckiego. Het. mitgaimi-, middagami- 'słodki chleb' pochodzi z języka luwijskiego. Jak ustala Götze, mitgaimi- stanowi luwijskie participium o znaczeniu 'słodzony'.

Hetyci zachowali praindoeuropejską nazwę miodu: het. milít (n.) < pie. *melit, *mel- (n.), gr. μέλι, gen. μέλιτος (n.), stir. mil, bret. mel, goc. miliþ, alb. mjal'të, łac. mel, gen. mellis, orm. meir.

Ogólna hetycka nazwa napoju akuwatar (n.) jest rodzima. Pochodzi od het. eku-, aku- 'pić' < pie. *ēku-, *sku-: ie. *ek^u, toch. yoktsi 'pić', łac. aqua 'woda'.

Het. šeššar (n.) 'piwo' < *sē-ser pozostaje w związku z czasownikiem šešarija- 'cedzić, filtrować', šešarul (n.) 'sito' z odpowiednikami w ie. *sē(l)- 'przesiewać', *sē-tlo- 'sito', gr. ἡρέω 'przesiewam', lit. sijóju, sijóti 'ts.', serb. sijati 'ts.', cymr. hidl 'sito', stisl. sāld (n.) 'ts.' < *sē-tlo-.

Het. wijanaš 'wino', het. hier. wa(i)ana- 'ts.', luv. win- 'ts.' nawiązują do ie. *uoi-no- 'wino', według Georgieva rodzimego, utworzonego od rdzenia *uei-, *uī- 'wić się', gr. οἶνος, myk. vo-no, łac. vinum, alb. vënë, orm. gini < *uoiniom. Trzeba tu także wziąć pod uwagę prasemickie *uainu- w arabskim i etiopskim wain, hebr. jajin, asyr. inu. Wzajemny stosunek wyrazów indoeuropejskich i semickich nie został do tej pory ostatecznie wyjaśniony.

Het. wešija- 'paść bydło', wešis 'łąka, pastwisko', weštaras 'pasterz' mają odpowiedniki w awestyjskim vāstram 'pastwisko', vāstar- 'pasterz'. Być może wyjaśniane zwykle inaczej stgniem. wisa 'łąka', niem. Wiese też tu należy. Łacińskiemu pāscō 'paść', stsl. paśq 'ts.' odpowiada het. paḥš-, paḥšaš- 'bronić, chronić'. Podobne znaczenie ma toch. A pās-, B pāsk- 'strzec'. Łacińska nazwa pasterza pāstor i starosłowiańska pastyr zbudowane są przy pomocy tego samego przyrostka, który występuje w het. weš-tar-a- i awest. vās-tar- < pie. *uēs-tor-.

Het. karš-, karšija- 'obcinać, okaleczać, kastrować' pochodzi od pie. *ker- 'kroić' (gr. κείρω) rozszerzonego o -(e)s- w *kers-; por. toch. A kāršt-, B kāršt- 'odcinać, niszczyć'.

Het. hulana- 'wełna' pochodzi z pie. *Hulano- : ie. *ulan-o- / *ulan-ā 'wełna' > cymr. gwlan, *ulno-, *ulnā > łac. lana, stind. urnā, stsl. vlāna, goc. wulla, lit. vilna, gr. dor. λᾶνος (n.).

Hetyckie terminy związane z zaprzęganiami konia mają dokładne odpowiedniki w staroindyjskim. Nie ma dostatecznych powodów, aby het. iugan, iukan 'jarzmo' uważać za pożyczkę z aryjskiego yugam

= stind. yugam 'ts.', gdyż wyraz hetycki może kontynuować pie. *iugom 'jarzmo', zachowane także w łac. iugum, gr. ζυγόν, goc. Juk, stśl. igo. Hetyckie terminy odnoszące się do chronologii; iuga- '(jedno-)roczny', da-iuga- 'dwuletni' świadczą, że het. iuga- ma również oboczne znaczenie abstrakcyjne 'rok'. To zaś może być tylko świadectwem na prapokrewieństwo ze stind. yugam, nie zaś argumentem przemawiającym za pożyczką z aryjskiego, gdyż mimo faktu, że stind. yugam również przenośnie oznacza okres czasu, jest on inny, niż okres roczny, oznaczany terminem hetyckim. Zwykle stind. yugam znaczy 'pięć lat' jak łacińskie lustrum.

Het. turija- 'zaprzęgać' odpowiada stind. dhur- (f.) 'dyszal, jarzmo', dhuryah 'zaprzęgowy, zwierzę pociągowe'.

Het. hišša- 'dyszal' prapokrewne jest staroindyjskiemu īṣā 'ts.', słoweńskiemu oje, gen. ojese 'ts.', gr. οἴσιον 'ster' < ie. *ei(e)s-, *ojes-, *is- < pie. *Heies-, *His-.

C. Strój, przedmioty użytku codziennego, rzemiosło

W anatolijskim zachowano praindoeuropejski rdzeń *ues- 'wdziewać, ubierać się': het. weš-, waš- 'ts.', luw. waš(s)- 'ts'. Odpowiedniki spotykamy w stind. vaste 'odziewa się', gr. ἐπι-εσθαι 'ts.', łac. vestis 'odzież', goc. wasti (f.) 'ts.', toch. B wastsi 'ts.'.

Hetyckiemu kišai- 'czesać' < pie. *kes- 'drapać, czesać' najbliższe pod względem znaczenia jest stśl. česati 'czesać', następnie ir. cír 'grzebień' < *kes-rā.

Het. man(n)inni- (c.) 'ozdoba, naszyjnik' jest pożyczką z huryckiego maninnu, które przejęto z aryjskiego mani- 'klejnot, naszyjnik' (stind. mani- 'ts.').

Rodzimym wyrazem hetyckim jest kuttanalli- (n.) 'naszyjnik, łańcuch na szyję', utworzony od heteroklityka kuttar/kuttan- 'kark', prapokrewnego łacińskiemu guttur 'szyja'.

Ważny rdzeń należący do indoeuropejskiej terminologii technicznej *siū-, *sū- 'szyć' (goc. siujan 'szyć', lit. siuvù, siūti, stśl. šijq, šiti, łac. suō, suere 'ts.') zaświadczony jest w hetyckim przez derywaty šumanzan- i suel.

Het. šumanzan- (c.) 'powróż' pochodzi z pie. *siū-men-, *sū-

-men- kontynuowanego także przez stind. syūman- (n.) 'wstęga, rzemień, sznur', gr. ὄμνυ (m.) 'błona, ścięgno', prus. schumeno 'dratwa'. Według Milewskiego w het. šumanzan- rozszerzono *sūmen- o przyrostek *-tion-. Tenże uczyony zestawia het. šuel, šuil (n.) 'nić', w którym rozszerzono rdzeń *sū-, *sū- o archaiczny przyrostek -el, z litewskim siūlas 'ts.'.

Od hetyckiego rdzenia išhai-, išhi(ja)- 'wiązać' < pie. *seh₁-i- (stind. say-, awest. hāy-) pochodzą hetyckie wyrazy išhimana-/išhamina- (c.) 'wiązadło, wstęga, powróż', išhial (n.) 'wstęga'.

Het. išttagga-, išttagai- (c.) 'cięciwa' również ma etymologię indoeuropejską: ie. *stoko- (od rdzenia *stek- 'stać, tkwić'), stisl. stag (n.), ags. stæg (n.) 'lina kotwiczna, lina'.

Het. hulali- (n.) 'motek, kłębek, wrzeciono', hulalija- 'motać, owijać' pochodzą od tego samego rdzenia, od którego wywodzi się hetycka nazwa wełny hulana- < pie. *Huel-, *Hul- 'związać; włos, wełna': ie. *uel-, *ul-, skąd między innymi stisl. vlāna 'wełna', vlakno 'włókno' < *uol-k-, vlas 'włos' < *uol-k-o-.

Od rdzenia kuer-, kur- 'kroić, ciąć' pochodzi zapewne het. kureššar (n.) 'chustka na głowę' < 'skrawek (płótna)'. Również het. kuršaš 'skóra' może pochodzić od wymienionego wyżej rdzenia czasownikowego; por. reduplikowane kukkurs- 'kaleczyć'. Analogicznie od ie. *(s)ker- 'kroić' (stisl. skora, gr. κεῖρω 'ts.') utworzono w łacinie wyrazy corium 'skóra' i scortum 'ts.'. Z het. kuršaš wiążą jednak gr. βύρσα 'skóra', które Frisk²⁶⁵ uznał za pożyczkę techniczną bez etymologii. Stosunek hetyckiego kuršaš do gr. βύρσα trudno określić. Być może oba te jednoznaczne wyrazy pochodzą ze wspólnej praformy *gurso-/*g^urso-, a możliwość połączenia het. kurša- z rdzeniem kuer-, kur- jest wtórna: wynika z utracenia w hetyckim opozycji spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych.

Wiele przedmiotów użytku codziennego wyplatano lub lepiono z gliny. Poza nazwami rodzimymi w dziedzinie obróbki drewna, wyplatania i garncarstwa pojawiają się nazwy obce, głównie huryckie.

Het. kištu-, kištez- (c.) 'sprzęt; torba (?)' występuje z hu-

²⁶⁵ F r i s k, op. cit., Bd 1., s. 277, 278.

ryckim datiwem-locatiwem kišduti. Jednak możliwe jest, że het. kištu- stanowi wyraz anatolijski pochodzący z pie. *kisto-(; ie. *kista 'sprzęt pleciony', gr. κίστη 'skrzynia', stir. cess 'kosz, płot pleciony'), który został przejęty z anatolijskiego do hurycckiego, aby ponownie wrócić do hetyckiego.

Het. pattar (dat.-loc. paddani) 'taca lub kosz z trzciny' zestawia się z gr. πατάνη 'pólmisek' < *πατάνα, łac. patera 'misa, czara' < pie. *pet-, *p t- 'rozszerzać'. Przedmioty gliniane były często naśladownictwem dawniejszych, plecionych.

Het. huppar (n.), hupparaš (c.) 'waza, naczynie' należy łączyć z ie. *keub(h)-, *keup-, *kūpā 'wydrażone naczynie'. O pochodzeniu pie. k- w h- w anatolijskim była już mowa. Najbliższe odpowiedniki stanowią ros. kub 'kocioł, kadź', kubok 'kubek, puchar', pol. kubek, łac. cūpa 'beczka, kadź', gr. κῦπελλον 'kubek bez ucha'.

Het. akugall(a)- 'naczynie z wodą do mycia rąk' zaświadczone jest tylko w formie narzędnika liczby pojedynczej akugallit. Według Ivanova²⁶⁶ wyraz miał fonetyczną postać aku-kla- i pochodził od het. eku-, aku- 'pić'. Hetycki przyrostek -kla- jest zapewne bliski indoeuropejskiemu *-tlo- (stind. pā-tram 'naczynie do picia', łac. pō-clum, pō-culum 'ts.').

Het. tapiššanaš 'naczynie, dzban (?)': poza izolowanym gr. δέπας 'kielich' innych odpowiedników nie znamy.

Het. huprušhiš 'waza' pochodzi z hur. hubrušhi- pozostającego w związku z hur. habur- (hubur-) 'ziemia'. Prawdopodobnie również hupurni- 'nazwa naczynia' ma ten sam huryccki źródłosłów. Według Benveniste'a z huryccko-hetyckiego huprušhi- pochodzi gr. ἄβρυχα 'gliniana waza służąca do próby złota'.

Het. ipulli- (n.) 'uchwyt, rękojeść' jest zapewne wyrazem rodzimym utworzonym od rdzenia ep(p)- 'chwycić' za pomocą częstego w hetyckim przyrostka -ul-.

Het. hueša-, huiša- (c.) 'zwierciadło' związane z rdzeniem hueš-/huiš- 'żyć' stanowi kalkę z egip. 'nh 'życie; zwierciadło'. Prawdopodobnie egipski nie oddziałał tu na hetycki bezpośrednio, lecz przez pośrednictwo hatyckie.

Z języka hurycckiego pochodzą het. tapri- 'pień (?)', krzesło

²⁶⁶ I v a n o v, Chettskij jazyk, s. 188.

(?)' i kišhi-, kešhi- 'krzesło'. Z akadyjskiego lahanu pochodzi hetycka nazwa butelki lahanni- (c.) uważana za możliwe źródło gr. λάγυνοσ 'butelka', skąd łac. lagōna, lagūna 'ts.'

W hetyckim nie spotykamy najważniejszych indoeuropejskich terminów metalurgicznych: *ajes- 'metal, miedź' (stind. ayas-, łac. aes, goc. aiz), *ghel-, *ghol-to-, *ghl-to- 'złoto' (awest. zaranya-, łot. selts, stsl. złato, stg Niem. gold), *auso- 'ts.' (łac. aurum, lit. auksas, prus. ausis), *arg-, *rē-, *argntom 'srebro' (stind. rajatam, orm. arcath, łac. argentum, gr. ἀργυρόσ). Rodzimy jest zapewne hetycki wyraz kuwanna(n)-, kunna(n)- (c./n.) o podstawowej formie kuwanna- znaczący 'miedź; błękit miedzi; kamień ozdobny'. Nawiązuje on do innych indoeuropejskich nazw metali lub kamieni: gr. κόσμοσ 'ciemnobłękitna emalia; niebieski siarczan miedzi; lazuryt, lapis lazuli', lit. švinas, łot. svins 'ołów', ma także związek z jedną z indoeuropejskich nazw kolorów *keu-, satəm *keu- 'jaskrawy, wpadający w oczy' > stind. šona- 'czerwony'. Na gruncie hetyckim kuwanna- wiąże się z wyrazami kuwaliu- 'ciemny, niebieski' i kuwaluti- (c.) 'wkład (inkrustacja) z niebieskiego kamienia'. Wyrazy hetycki, grecki i bałtyckie dają się podciągnąć pod wspólną praformę *kuno-/*kuno-, satəm *kuno-. Od rzucającej się w oczy barwy nazwano najpierw kamienie, potem nazwy kamieni przenoszono na zbliżone barwą metale. Związek między obróbką i użytkowaniem kamieni, a następnie metali, był pierwotnie większy, niż dziś z perspektywy czasu mogłoby się wydawać, np. toporki metalowe wzorowano dokładnie na prototypach kamiennych.

Z nieindoeuropejskich nazw metali przyswojonych przez język hetycki godzi się wspomnieć het. hapalkija- 'żelazo' pochodzące z hat. hapalki 'ts.', skąd również zapożyczono hur. hapalkinu.

Spośród nazw narzędzi wykonanych z metali Bojan Čop zestawia het. ateš (n.) 'metalowa płyta (?), topór (?)' z anglosaskim adesa 'topór'. Het. išpatar (n.) 'włócznia' pozostaje w związku z ie. *spadh- 'długie drewno, polano, drzewce' - nazwą przeniesioną później na przedmioty metalowe: gr. σπάθη 'łopata, kopyść; miecz', ags. spada, niem. Spaten 'łopata'.

D. Handel, bogactwo

Słowa znaczące 'kupować' i 'sprzedawać' pochodzą w hetyckim od praindoeuropejskiego rdzenia *ues-, *us-. Het. waš-, wašija- 'kupować, wymieniać', wešija- 'cena', uššanija-, ušnija- 'sprzedawać' wiąże się z ie. *ues-no-, *uos-no- 'cena', stind. vasnah, gr. ῥωσ, orm. gin 'ts.', łac. vēnum dare, vēnderē 'sprzedawać'. Tylko w języku hetyckim zachował się czasownik waš- < pie. *ues- stanowiący podstawę dla ie. *ues-no-.

Het. gank- 'wieszać, ważyć' pozostaje w etymologicznym związku z ie. *kenk-, *konk- 'wieszać, wisieć', stgniem. hangēn 'wisieć', hengēn 'wieszać', stind. šankate 'waha się', łac. cunctor 'zwlekanie'.

Het. ištahh- 'kosztować' pochodzi od pie. *steH₂- 'stać': ie. *stā- 'ts.', łac. stāre. Co do rozwoju semantycznego 'stać' > 'kosztować' por. łac. con-stāre 'kosztować', ros. stóitʹ 'ts.'.

Hetycka nazwa kupca unatallaš powstała na gruncie anatolijskim od czasownika unna- 'przypędzać, przysyłać, przyjeżdżać'. Zarówno czasownik, jak przyrostek, mają etymologie indoeuropejskie.

Het. happar 'cena; kupiectwo, handel' łączy Ivanov z rdzeniem oznaczającym w innych językach indoeuropejskich bogactwo *op- < *H₃op-, łac. opēs (nom. pl.) 'majątek, bogactwo', stind. apnah (n.) 'ts.'. Denominatiwem od happar jest het. happaraš-, happarija- 'sprzedawać'. W etymologicznym związku z wymienionymi wyżej słowami pozostaje także het. happira- (c.) 'miasto' pierwotnie 'targ'. Od pie. *H₂ep- 'bogactwo' pochodzą hetyckie słowa: happinant- 'bogaty', happineš- 'bogacić się', happinahh- 'wzbogacać'.

Het. aššu (n.) 'dobra, majątek' jest również rodzime, prakrewnie greckiemu ἡ, εὖ < ie. *esu 'dobro'.

VI. Społeczeństwo: Król, władza, prawo, wojsko

Het. taruppeššar (n.) 'ogół, wspólnota' pochodzi od czasownika tarup(p)- 'łączyć, jednoczyć, zbierać (act.), zbierać się (med.)'. Sturtevant łączy praanatolijskie *tarup- (*tarub-) z ie. *turb-, *turb-, łac. turba 'zamieszanie, tłum, gromada ludzi', stind. torp 'gromada ludzi, tłum', gr. att. τύρβη, joń. ούρβη 'zamieszanie'.

Hetycka wspólnota arystokratyczna, z której opinią musiał się liczyć król rządzący powierzonym przez bogów jego pieczy ogółem, nazywała się pankuš. Wyraz ten, jak wskazuje jego formalna tożsamość z przymiotnikiem pankuš 'wszystek, cały' oznaczał pierwotnie, w warunkach wspólnoty rodowej 'całość, ogół, ród'. Stąd bierze się związek wyrazu pankuš ze słowem pankur, pangur, gen. pankunaš (n.) 'pokrewieństwo, ród, klan'. Podstawą tych wyrazów jest het. pankuš 'wszystek, cały' pochodzące z pie. *bhngghus (ie. satem *bhngghus) 'gruby, zbity, liczny', stind. bahuš, gr. παχύς, łac. pinguis.

Rdzennie hetycka nazwa króla haššu- nie jest poświadczona wprost, lecz stanowi podstawę czasownika haššuwai- 'królować, panować'. Również nesycka nazwa królowej haššušara- opiera się na het. hier. hasusara- 'królowa'²⁶⁷. Het. haššu- 'król' pozostaje zapewne w związku z czasownikiem haš(š)- 'rodzić' i podobnie jak termin pankuš 'arystokracja' wywodzi się z epoki wspólnoty rodowej, kiedy to naczelnik rodu uważany był za ojca - rodziciela. Paralelę do tego znajdujemy w germańskim: stgniem. kuning 'król' pozostaje w związku z wyrazem kunni 'ród'.

Hetyci zazwyczaj tytułowali króla hatyckim terminem tabarna-, labarna- 'władca', który w postaci tabarna- występuje także w języku palajskim. Przyczyna wahania się nagłosowego t-/l- nie jest ostatecznie wyjaśniona. Być może w nagłosie wyrazu tabarna- język hatycki miał spółgłoskę dziąsłową t/d. Problematyczne jest, czy można z hatyckim wyrazem tabarna- 'władca' wiązać oznaczane w dokumentach hatyckich znakiem glossy słowo tapar- 'prowadzić, rządzić, władać'. Występuje ono z luwijskimi końcówkami, na język luwijski zaś nie oddziaływały bezpośrednio wpływy hatyckie. Ciekawym faktem jest, że bez znaku glossy zapisywane są odmieniane całkiem po nesycku słowa tapar(r)ija- 'wyznaczać, postanawiać, zarządzać', taparijaš 'rozkaz, dowództwo', taparijalliš 'dowódca, wódz, namiestnik'. Również w języku hieroglifów hetyckich spotykamy wyrazy tapara- 'władza, nakaz', taparata- 'władza, państwo', tapariali- 'zwierzchnik, władca'. Pradzieje stosunków indoeuropejsko-hatyckich nie są znane. Nie da się wykluczyć możliwości, że właśnie anatolijskie słowo

²⁶⁷ Zaświadczone w hetyckich tekstach pisma klinowego haššušara- (c.) stanowi nazwę rośliny.

tapar- 'władca' lub pochodzący od niego termin *tapar(i)na- związane z ie. *tep- 'bić', *toporos 'topór',²⁶⁸ przeniknęły do hatyckiego, skąd języki hetycki i palański wtórnie zapożyczyły wyraz tabarna-.

Het. halmašutt- (c.) 'tron' pochodzi z hat. hanwašuit. Używali także Hetyci rodzimego określenia tronu šalli pedan dosł. 'wielkie miejsce'.

Z hatyckiego pochodzą również hetyckie terminy: tuškanti- 'dostojnik będący jednocześnie królewiczem', duddušijallaš 'urzędnik dworski', haggazuwašši- 'urzędnik dworski, którego nazwę oddawano też przy pomocy kalki akuttaraš, ekuttaraš 'połcieł'. Huryckiego pochodzenia są wyrazy nakkuššiš 'zastępca', nakkušahi- 'zastępstwo'.

Bezpośrednio królowi podlegało archiwum, w którym przechowywano spiswane na tabliczkach glinianych dokumenty. Nazwa tabliczki tuppi- (n.), oznaczająca również dokument pisany, pochodzi z akadyjskiego tuppu, które z kolei ma swoje źródło w sumeryjskim dub. Het. tuppaš parn- znaczy dosłownie 'dom tabliczek'. Poza tym od wyrazu tuppi- pochodzi nazwa wysokiego dostojnika hetyckiego zaświadczona w tekstach ugaryckich jako tpnr = tuppanuri-²⁶⁹.

Het. hatrai- 'pisać' powiązał Michel Lejeune z wenetyjskim atraest 'wyrznął (?)' < pie. *H₂etr- (?). W związku z tą, wobec ograniczonej skali porównawczej nie całkiem pewną, etymologią warto przypomnieć, że najprawdopodobniej hetyckim pismem hieroglificznym notowano dane handlowe i prywatne na drewnie. Nic z tego jednak się nie zachowało, gdyż drewno szybko uległo rozkładowi. Od czasownika hatrai- pochodzi wyraz hatreššar (n.) 'wiadomość, pisemny rozkaz'.

Na gruncie hetyckim powstała nazwa pieczęci šijatar, gen. šijannaš (n.) od czasownika o nie ustalonej etymologii šai-, šija- 'cisnąć, odciskać'. Od wyrazu šijatar urobiono denominativum šijattarija- '(o)pieczętować'.

Het. ešhaš, išnaš, 'pan', išhaššaraš 'pani' pochodzą od pie. *ešHo- : ie. *eso-, łac. erus 'pan', era 'pani' < stłac. esa.

²⁶⁸ Por. D a n k a, RKJ LTN 1966, 12, s. 95; 110.

²⁶⁹ Por. I v a n o v, Chettskij jazyk, s. 40.

krzywdzi, oszukuje, zdradza'; rdzeń *dhebh- występuje również w het. tepuś 'mały', stind. dabrah 'mały, biedny';

Het. hapati- 'sługa; posłuszny', hapatija- 'być posłusznym' pochodzą być może z pie. *H₃epād- : ie. *opād-, gr. ὀπαδός 'sługa, giernek, towarzysz'.

Het. appant- 'pojmany; jeniec' urobiono od het. ep(p)-, ap(p)- 'chwycić, brać' < pie. *ep-, *ap-, stind. āp-, łac. apiscor.

Het. hujant- (c.) 'zbieg' pochodzi od czasownika hūwai-, hūja- 'biec, uciekać'.

Het. luzzi (n.) 'pańszczyzna, obowiązkowa robota, służba' < *lu-ti- pozostaje prawdopodobnie w związku z ie. *lu- 'uwalniać', gr. λύω 'uwalniam, wypełniam, odpokutowuję', λύσις 'uwolnienie, wykupienie', λύτρον 'okup, wynagrodzenie', łac. luō, luēre 'odpokutować, okupić, zapłacić'.

Hetycki wyraz oznaczający prawo, sąd, sprawę sądową hannašsar, hannaššar, gen. hannaššaš, hannaššanaš (n.) jest rodzimy, urobiony przy pomocy praindoeuropejskiego przyrostka *-ser/*-sen- od czasownika hanna- 'rozstrzygać, decydować, sądzić', które Pedersen łączy z ie. *gnō-, *gena- 'znać', lit. žinau 'znam', goc. kunnan 'znać, wiedzieć', toch. AB knā- 'wiedzieć, poznawać'. Jest to prawdopodobnie znowu przykład dialektyzmu, w którym anatol. k (< pie. g) przeszło w h.

Pojęcie prawa moralnego wyraża inny prastary termin het. ara- (n.) 'dobro, prawo, słusność' wywodzący się z pie. *aro- (n.), stind. aram 'stosownie' - przysłówek pochodzący z dawnego rzeczownika, awest. arem 'ts.', stind. ara-mati- (f.) 'pobożność' < 'stosowna myśl'. Podstawą pie. *aro- jest rdzeń *ar- 'łączyć, spajać', gr. ἀραρίσκω 'ts.'. Od tego samego rdzenia pochodzi także stind. rta- (n.) 'porządek, prawda'.

Het. išhiul (n.) 'zobowiązanie' (od którego urobiono denominativum išhiulahh- 'zobowiązać') pochodzi od omawianego już wyżej rdzenia išha-, išhija- 'wiązać' prapokrewnego staroindyjskiemu syati 'wiąże', łot. siēt 'wiązać'.

Het. danneššaš, dammaššaš 'uszkodzenie, przemoc, ukaranie' zestawia się zwykle z het. damaš- 'przyciskać, uciskać, gnębić' < pie. *dam-, gr. δαμάω 'poskrąmiam'. Cop uważa, że hetyckie damm-e-šha- nie należy do het. damaš-, lecz reprezentuje pie. *tem-, *tom- zachowane w stł. tomiti 'męczyć'.

Het. kutru-, kutruwa- (c.) 'świadek', kutruwahh- 'wzywać na

świadka', kutruwatar (n.) 'zeznanie świadka, świadectwo' < pie. *gudru-, lit. gudrús 'mądry, chytry'.

A oto ważniejsze hetyckie czasowniki należące do terminologii prawniczej:

punuš(š)- 'pytać, badać sądowo' zestawiane przez Ivanova z toch. A putk- 'sądzić', stsl. pytati 'badać', łac. putare 'uważać, mniemać', gr. πῦύουα 'pouczyć, nauczyć', πινυτός 'mądry', πινυ- < *pu-nu-;

link-, lenk- 'przysięgać', lingai-, lengai- 'przysięga' pochodzą prawdopodobnie z pie. *Hlengh-, gr. ἐλέγχο 'dowodzę, wykazuję, przekonywam, ganię', łot. langāt 'przeklinać';

šarnink- 'wynagradzać, dawać odszkodowanie, odpłacać', 3 os. sg. praes. act. šarnikmi (z infiksem -ni- < -ne- wskazującym ra czas teraźniejszy) łączy się z ie. *serk- 'splatać, zaplatać, łątać', łac. sarcioš, sarcire 'naprawiać, łątać, powetować', gr. ἔρωσ 'zagroda'; w języku hetyckim rozwinęło się znaczenie abstrakcyjne rozpatrywanego słowa, gdy greka i łacina zachowały znaczenie konkretne.

Poniżej podajemy ważniejsze hetyckie słowa oznaczające przestępstwa lub wykroczenia:

kuen- 'bić, zabijać': ie. *gh^hen- 'ts.', stind. han-, gr. δαίω; od rdzenia kuen-, kun- pochodzi het. kunatar (n.) 'zabójstwo, morderstwo', przy czym to samo co kuen- oznacza wyrażenie ešhar ija- 'przelewać krew' (dosł. 'krew uczynić');

taja-, daja- 'kraść', tajazzil- (n.) 'kradzież' pochodzą z pie. *tā-, *tā-i-, stind. tāyuh 'złodziej', stsl. tajq, tajiti 'taić, ukrywać', tati 'złodziej', stir. tāid 'złodziej';

kup- 'zamierzać, planować, knuć', kupijatiš 'zamyśl, spisek, zamach', kupijatallaš 'zamierzający, knujący zamach' skłonni jesteśmy łączyć z ie. *kup- 'być poruszonym (na duchu)', łac. cupio 'pożądać', stind. kupyati 'jest wzburzony, gniewa się', kopah 'gniew'²⁷⁰;

tepnu- 'lekceważyć, upokorzyć', 3 os. sg. praes. act. tepnuzi odpowiada ie. *dhebh-neu-ti, stind. dabhnoti 'uszkadza, narusza,

²⁷⁰ Por. P o k o r n y, op. cit., s. 596: kuēp-, kūp- 'rauchen, wallen; kochen; auch seelisch in Aufruhr, in heftiger Bewegung sein'.

maršaš 'fałszywy', maršabh- 'fałszować, wprowadzać w błąd', maršatar (n.) 'oszustwo' wiążą się ze stind. mṛsā 'błędnie, fałszywie', goc. marzjan 'kusić'.

Śród rodzimej hetyckiej terminologii wojskowej wybieramy jako najbardziej warte wzmianki następujące wyrazy:

tuzziš 'wojsko, obóz wojskowy' wywodzone z praform *teut-ti- lub *teuti- i zestawiane z ie. *teutā 'lud, kraj, państwo', stir. tūath 'lud, szczep, kraj', goc. þiuda 'lud', lit. tàuta 'lud', prus. tauto 'kraj'; zestawienie to budzi wątpliwości ze względu na odmienną postać wyrazu hetyckiego i na różnice w znaczeniu;

gurtāš 'zamek, gród' być może nie jest bezpośrednim kontynuantem pie. *ghordho- (stsl. gradъ 'gród', fryg. Mane-gordum, goc. gards 'dom'), lecz stanowi zapożyczenie z innego języka indoeuropejskiego, w którym r lub or przechodziło w ur; por. stind. grham 'dom' < *ghrdhom, łac. urbs < *ghrdh-s(?). Indoeuropejski wyraz przejęły języki semickie, skąd ugaryckie krđš 'twierdza';

ašandulaš 'załoga, obsada wojskowa; garnizon' stanowi innowację hetycką; rdzeniem jest het. eš-, aš- 'siedzieć' < pie. *ēs-, stind. ās-, gr. ἴσ-, od którego imiesłowu ašant- (por. przysłówki ašandaš 'siedząc') utworzono z przyrostkiem -ul- rozszerzonym o tematyczne -a- wyraz ašandulaš; denominativum ašan-dulai- znaczy 'przebywać (gdzieś), okupować (jakiś kraj)';

auri-, awari- (c.) 'wieża, warta, straż graniczna' stanowi derywat od czasownika au-, au-š- 'widzieć' związanego z ie. *au- 'pojmować', stsl. umъ 'rozum' < *au-mos, aviti 'objawić, pokazać', stind. avis 'jawnie'.

tarma- (c.) 'kołek, palik, gwóźdź' i tarmal- 'przybić, umocować' wiążą się z ie. *termp 'pal graniczny', gr. τέρμα (n.) 'granica, meta', łac. termen, terminus 'znak graniczny', wenet. termo 'ts.', stind. tarman- 'wierzchołek słupa ofiarniczego';

haštališ 'bohater' odtworzone na podstawie abstractum haštali-jatar (n.) 'bohaterstwo' jest derywatem od het. haštai- (n.) 'kości', przenośnie: 'odporność, wytrzymałość':

kurur 'wrogi; wróg; wrogość, wojna' być może wiąże się z czasownikiem kuer-, kur- 'kroić', lub, co wydaje się bardziej wątpliwe, pochodzi z formy *krurur z dyssymilacją: ie. *krū- 'wrew', stind. krūra- 'okrutny, straszny'.

Godne uwagi są hetyckie czasowniki odnoszące się do termino-

logii administracyjno-wojskowej, mające również nawiązania indoeuropejskie:

manijahh- 'wręczać, powierzać; zarządzać' - urobione od pie. *man- 'ręka', por. łac. manus 'ts.', mandāre 'nakazywać', stgkiem. munt (f.) 'ręka; obrona'. Od manijahh- pochodzą rzeczowniki: manijahhai- (c.) 'kierownictwo, administracja, zarząd', manijahhatar (n.) 'zarząd', manijahhetallaš 'zarządca, namiestnik';

het. nai-, ne- 'prowadzić, kierować' ma odpowiednik w stind. nayati 'prowadzi'. Gusmani przytacza za Ševoroškinem milyjskie neitala- (< nei- + przyrostek nominis agentis -tal(a)-) 'wiodący, wódz (?)', które wiąże ze stind. netar- 'wódz' i dalej ze stir. níath 'bohater'. Od het. nai-, ne- z reduplikacją pochodzi czasownik nanna- 'pędzić (trans.); ciągnąć, maszerować (intrans.)';

het. tarh- 'zwycięzać, pokonywać' wiąże się z ie. *ter-, *tera-, stind. táratí, tíratí, titartí 'przeprowadza się, przewyższa, pokonywa';

het. šakurija- 'pokonywać, przewycięzać' stanowi denominativum od nie zaświadczonego *šakur (n.) 'wytrzymałość, pewność, moc': ie. *seghur/*soghur 'ts.', stind. sahuri- 'potężny, zwycięski', gr. ἔχυρος 'mocny, pewny' (ie. *segh- 'trzymać, wytrzymać, zwyciężać').

VII. Religia

Het. šiu-, šiu- 'bóg' pozostające w związku z hetycką nazwą dnia šiwat (n.) ma najbliższe odpowiedniki w łuw. Tiwaz 'bóg słońca, Słońce', pal. Tijaz 'ts.'. Wyrazy anatolijskie sprowadzić można do pie. *diu-, *diu- 'dzień; bóg', por. trac. Diu-zenes - imię własne odpowiadające gr. Διο-γένης 'Dzeusowego (boskiego) rodu', stind. su-divaz 'piękny dzień', stind. divyah, gr. δῖος < *diuios 'niebiański, boski'. Het. hier. tina- 'bóg' (o rdzeniu *di-, tym samym, który występuje w pie. *di-u-) najbliższe jest trackiemu div, stsl. diŕn 'dzień'. Pie. *diu-, *diu- znaczyło 'jasność, dzień, bóg', jak świadczą jednak dane innych poza anatolijskimi języków indoeuropejskich rdzeń ten nie oznaczał samego słońca. Można sądzić, że rozszerzenie znaczenia

*diyoṭ- z pojęcia dnia na boga słońca: luv. Tiwaz- pal. Tijaz, zaszło pod wpływem substratu małoszjatyckiego. W hetyckim, który mocno oddziaływał na język palański, Eštan (eštan) oznacza 'Słońce, boga słońca, dzień'.

W językach południowoanatolijskich występuje inna nazwa bóstwa, nie nawiązująca do nazw w pozostałych językach indoeuropejskich: luv. maššana-, maššani- 'bóg', het. hier. *masana- (MASA-na-), lik. mahāna, mahāi, mil. masaiz (pl.), sideckie mašara, kar. m(e)sna- (w nazwach osobowych), lid. Μαδαυης, Μαδουης 'nazwa herosa'.

Złośliwe demony określali Hetyci słowami kallar uttar 'zła istota'. Oba wyrazy składające się na to miano są pochodzenia praindoeuropejskiego.

Praanatolijskie jest zapewne imię boga burzy Tarḫunt-, luv. Tarḫunt-, het. hier. Tarhunta- z odpowiednikami w likijskim Trqqa-, etruskim Tarchu. Rdzeń imienia Tarḫunt- odnajdujemy w het. tarḫ- 'zwycięzać, pokonywać', por. het. tarḫuili- 'możny, potężny', tarḫuilatar (n.) 'moc'.

Wspólna językom anatolijskim jest izoglosa nazwy księżycy i boga księżycy Arma-: het. Armaš (armaš) 'bóg księżycy, księżyc', het. hier. Arma-, lid. arm- 'ts.', lik. Arm-, Erm- w imionach własnych jak np. Ermmenēni.

Imię hetyckiej bogini opiekuńczej Innara-, a przede wszystkim het. Innarawanteš 'krzepcy, silni bogowie', odpowiada luwiskiej nazwie grupy bogów zwanych Annarumenzi.

W świetle wyżej przytoczonych faktów onomastycznych wydaje się wysoce prawdopodobne, że indoeuropejskie ludy anatolijskie kontynuowały wspólne tradycje religijne z doby praanatolijskiej.

Bardzo możliwe, że pradawnym bogiem, wywiedzionym jeszcze z tradycji praindoeuropejskich, jest związany w kulcie z korniem hetycki bóg skały Pirwaš. Skała nazywa się po hetycku pirwa- a także piruna- i peruna-, co Ivanov²⁷¹ łączy ze słowiańskim Perun (pol. porun). Warto tu dodać, że w tradycji bałtyjskiej porun miał być klinem lub toporem kamiennym. Herosem ze skały był również Kunkunuzziš 'Kamień', którego imię pochodzi od reduplikowanego rdzenia kuen-, kun- 'zabijać'. Mimo że Kunku-

²⁷¹ Ivanov, Chettskij jazyk, s. 12-13, 28, 31-32.

mzziš pojawia się w micie, stanowiącym tłumaczenie z języka hurycyckiego, Ivanov wykazał, że postać ta została przedstawiona zgodnie z tradycją wierzeń odziedziczonych przez Hetytów po wspólnocie praindoeuropejskiej.

Podobnie imię postaci mitycznej odpowiadającej Attysowi: Iškalliš jest rodzimie hetyckie, pochodzi od het. iškallai- 'rozdziierać, rozszarpywać, rozplatać, oderwać': ie. *skel- 'kroić', lit. skeliù, skélti 'rozłupywać, rozszarpywać'. Znaczenie imienia pozostaje w związku z okaleczeniem się bohatera mitu.

Hetyckie imię nosi bogini nocy Išpant-. Również Linkijant- 'bóstwo przysięgi' ma imię rodzime. Halkiš 'bogini zboża' stanowi personifikację zboża, ziarna (halkiš). Odpowiadająca charakterem hetyckiej bogini Kait chtoniczna Halkis związana była w kulcie z powracającym bogiem przyrody Telepinusem. Halkis wyliczona została w liście bogów hurycyckich, co sprawia, że Friedrich idąc za Sommerem uważa również wyraz halkiš 'zboże, ziarno' za hurycycki.

Hetyckie bóstwo imieniem Mamma- wiązane jest przez Pokornego z ie. *mammā 'mama, matka', (gr. att. μάμα łac. mamma, lit. mama, ros. máma). Trzeba jednak zauważyć, że również hetyckie mamma stanowiło zdrobniałą nazwę matki.

Części ciała miały w religii hetyckiej swoich boskich poruszycieli czy geniuszy. Ich nazwy są rdzennie hetyckie, tworzone od wyrazów oznaczających części ciała, zwykle praindoeuropejskiego pochodzenia z przyrostkiem -ašša- < *-āso-, por. łac. -ārius < *-āsio-: Hantaššaš 'bóstwo czoła' od hant- 'przód, czoło'; Šakuwaššaš 'bóstwo oczu' od šakuwa 'oczy'; Ištamanaššaš 'bóstwo uszu' od ištamana- 'ucho'; Kiššaraššaš 'bóstwo ręki' od keššera-, kiššera- 'ręka'; Ginuwaššaš (Kinuwaššaš) 'bóstwo kolana' od ginu, ginu 'kolano'. Podobnie zbudowana jest nazwa bóstwa duszy Istanzaššiš od istanza- 'dusza'.

Nazwy bogów hetyckich z niejasnym etymologicznie elementem -šepa-, -zipa- stanowiącym drugi człon złożenia miewają w pierwszej części złożenia wyrazy rdzennie nesycyckie pochodzenia praindoeuropejskiego: Dagan-zipaš 'Ziemia, bóstwo ziemi' (het. tekan, gen. tagnaš 'ziemia', dagan 'na ziemię, na ziemi', gr. χθών 'ziemia'). Hetycką nazwę Daganzipaš można porównać z analogicznie utworzoną staroliteńską nazwą bóstwa ziemi Zemepatis;

het. Ispanzašepaš 'Geniusz nocy, bóstwo nocy' pozostaje w związku z het. išpant- 'noc', stind. ksap- 'ts.'. W innych wypadkach pierwsza część złożenia stanowi wyraz hetycki nie mający odpowiedników indoeuropejskich: Askašepaš 'bóg bramy' od het. aška- 'brama'; Hilanzipaš 'bóstwo dworu', od het. hila-, hela- (c.) 'dwór'.

Wymienione wyżej przykłady wskazują na to, że rodzimy nesycki komponent wnoszący do hatycko-nesyckiego synkretyzmu religijnego elementy onomastyki, leksyki i słowotwórstwa pochodzenia praindoeuropejskiego był dość znaczny.

Hatyckiego pochodzenia jest 'bogini słońca z Arinny', nazywana przez Hatyków Wurunšemu lub Wurušemu 'królową kraju (Hatti)'. Związek bogini słońca z Arinny z męskim bóstwem słonecznym, hatyckim Eštanem, którego imię przejęli Hetyci jako Ištanuš, pozostaje bliżej nie określony.

Hetyckiej nazwie boga Ziparwaš odpowiada palajskie Zaparwa-. Zaświadczone w królewskim archiwum Hatusy rytualne teksty języka palajskiego łączą się głównie z kultem bóstwa Zaparwa, które jest pochodzenia hatyckiego, a co do funkcji prawdopodobnie było bóstwem pogody.

Hetycki Zašhapunaš jest również bogiem hatyckiego pochodzenia (hat. Tašhapuna). Na jego cześć obchodzono święto noszące nazwę stanowiącą wariant imienia boga: dašhapuna-.

Hetycka nazwa ubóstwianego tronu Halmasuitt- wywodzi się z hat. hanwasuit 'tron'.

W okresie późniejszym pojawiły się w hetyckim również huryckie i luwijskie nazwy bóstw. Odpowiadający anatolijskiemu Tarhuntowi, hatyckiemu Taru, hurycki bóg burzy nazywał się Tešsub, imię zaś jego boskiej małżonki, równej znaczeniem bogini słońca z Arinny, brzmiało Hebat. Zapewne za pośrednictwem huryckim przejęli Hetyci imię aryjskiego boga ognia Agni-, prapokrewne starosłowiańskiemu ogn 'ogień', lit. ugñs, łac. ignis 'ts.'. W późnohetyckim zadomowiły się luwijskie imiona bóstw, niekiedy kontynuujące dawne formy praanatolijskie, np. Tarhuntaš 'bóg burzy', Tiwattaš 'bóg dnia i słońca'.

Hetycką nazwą duszy ištanzanaš, ištanzaš (< *stantian-) można wiązać z ie. *stā- 'stać'. Podstawą mogło być participium *stant-. Pewne analogie w budowie znajdujemy w wyrazie šumanza-

na- 'sznur'. Co do rozwoju semantycznego por. późnołacińskie wyrazy substantia, existentia związane etymologicznie z czasownikiem stāre 'stać'.

Het. ašeššar (n., temat -r/-n-) 'posiedzenie, nabożeństwo; gmina' stanowi wyraz rodziny utworzony z produktywnym przyrostkiem (-e)šar (< pie. *-sr) od rdzenia eš-, aš- 'siedzieć' < pie. *ē-, stind. ās- 'ts.'.

Het. šaklais 'zwyczaj, rytuał' urobiono od pie. *sak- 'święcić', łac. sacer 'święty'.

Het. haššaš 'ognisko', luw. haššanitti- 'ts.' < pie. *H₂es-; ie. *ās-, *āsā, stłac. āsa, łac. āra 'ołtarz', osk. asaī purasīaī 'in ara igniaria'.

Het. pahhur 'ogień' związane etymologicznie z wymienionym wyżej oskijskim przymiotnikiem purasiāī (loc. sg.) ma także odpowiedniki w gr. πῦρ 'ogień', goc. fon, gen. funins 'ts.' Wspomnieć należy również o urobionym od het. pahhur, gen. pahhuenas rzeczowniku pahhu(i)nalli- 'naczynie do utrzymania ognia, kamień, na którym palono ogień'.

Het. tuhwiš (?) 'dym (?)', *tuhweššar 'kadzidło' zaświadczone ablatiwem tuhhuišnit mają najbliższe odpowiedniki w gr. ἴωω 'ofiarowuję', ἴωος (n.) 'kadzidło' < ie. *dhū-, stind. dhūmah 'dym', gr. ἴωμός 'duch'.

Z utrzymania wyżej wymienionych wyrazów haššaš, pahhur, tuhhuišnit, mających pochodzenie praindoeuropejskie, wynika, że hetycki kult ognia kontynuuje pradawne tradycje rodzime.

Również nazwa takiego rekwizytu jak lituus, kluka - het. kalmuš (n.) odpowiada pruskiej nazwie laski kalmus. Ten sam praindoeuropejski termin z innym rozszerzeniem występuje w het. kalmišana- 'polano; klin piorunowy', co wydaje się wskazywać na rodzime nesyckie pochodzenie kluki - symbolu władzy sakralnej i kultu pioruna.

Stałym sprzętem świątynnym był drewniany postument, stół ofiarniczy zwany ištananaš, o nazwie rdzennie hetyckiej, utworzonej za pomocą powtórnego przyrostka -(a)-na- < pie. *-(o)-no- przyłączonego do pie. *steH-, *stH- 'stać': ie. *stā- *st(ə)-, łac. stāre 'stać', stind. tisthati 'stoi'. Podobnej budowy jest stind. šay-ana- (n.) łożo utworzone od czasownika še-te 'leży'.

Het. lahhura- (o.), lah(h)urnuz(z)i- (n./o.) 'stół ofiarniczy' pozostaje zapewne w związku z czasownikiem lah(h)u- 'łać' nawiązującym do indoeuropejskiego *lou-: gr. λούω 'myję', łac. lavō 'ts.'.

Język hetycki zachował wiele czasowników wywodzących się z epoki wspólnoty praindoeuropejskiej, wyrażających uczucia lub czynności związane z kultem religijnym:

het. nah(h)- 'bać się', nahšarija- 'obawiać się' < pie. *neh₂-, *neh₂-sr- : ie. *nā-, *nā-sr- 'obawiać się, wstydzic się', stind. nār 'skromny' < *nā-sr-o-, ná(i)re 'wstyd' *nā-sr-iiā-;

het. mald- 'ślubować, przyrzekać bogu' (3 os. sg. praes. act. maltaí, 3 os. pl. maldijanzi) kontynuuje pie. *meldh- 'zwracać się z modlitwą do bóstwa', lit. meldžiù 'proszę, modlę się', stsl. moljǫ 'proszę', orm. maltem 'ts.', stgniem. meldōn 'powiadamiać, podawać, donosić'. Od rdzenia mald- urobiono het. rzeczownik malteššar (n.) 'ślubowanie, ofiara dla bóstwa';

het. arkuwaí- 'modlić się', arkuwar (n.) 'modlitwa' odpowiadają ie. *erk- 'promienieć, wysławiać, chwalić', stind. aroati 'promienieje, wysławia, czci', arkah 'promień, cześć', orm. erg 'pieśń', toch. A yärk, B yarke 'cześć';

het. mugai- 'modlić się, błagać, prosić', mukeššar (n.) 'prośba, modlitwa': ie. *mu-g-/*mu-g-, stind. muñjati, mojati 'wydaje dźwięk', gr. μύγω 'jęczę, mruczę', μυχμός 'westchnienie, jęk, szloch', łac. mūgiō 'ryczę', umbr. mugatu 'niech cicho powie';

het. aruwaí- 'rzucić się do nóg, ubóstwiać, składać hołd, czcić' ma według Gusmaniego najbliższy odpowiednik w umbr. arves 'precibus' (w interpretacji Haasa) i w gr. hom. ἀρή 'modlitwa' < *apfā, ἀράομαι 'modlę się, przeklinam'; ten sam rdzeń, odpowiadający ie. *or-, *er- 'mówić, wołać', występuje w het. arija- 'radzić się wyroczni', arijašēššar (n.) 'wyrocznia', najbliższe odpowiedniki odnajdujemy w łac. ōrāre 'mówić, prosić, modlić się', ōrāculum 'wyrocznia', osk. urust 'oraverit', dalej ze względu na znaczenie stoi ros. orú, orátı 'krzyczeć';

het. šipand-, šippand- 'składać ofiarę' < pie. *spend-, gr. σπένδω 'wylewam w ofierze, zawieram układ', łac. spondeō 'przyrzekam';

het. huk-, huk- 'zaklinać' (3 os. sg. praes. act. hukzi), zestawia się ze stind. vakti 'mówi', gr. ἔπος 'słowo' < ie.

*uek^h-, co budzi zastrzeżenia natury głosowej, gdyż ie. -k^h- odpowiada w innych wypadkach het. -ku-, nie -k-. Od rdzenia huek-, huk- pochodzą het. hukmai- (c./n.) 'zaklinanie' i hukma-tallaš 'kapłan, egzorcysta, zaklinacz';

het. huwarta-, hurta- 'przeklinać' (1 os. sg. praes. act. huwardahhi), hurtaiš, hurtaš 'przekleństwo' zestawia Sturtevant z ie. *uerdho- 'słowo', łac. verbum, goc. waurd, co jednak jest o tyle trudne do przyjęcia, że ie. *uer-dho- łączy się zwykle z rdzeniem *uer- 'mówić', gr. εἶπω z odpowiednikiem w het. weri-ja- 'wołać, wzmiankować' (bez nagłosowej spółgłoski reprezentującej praindoeuropejską laryngalną!);

het. paprai- 'zanieczyścić się, skałać się, zgrzeszyć', pa-pratar (n.) 'nieczystość, skalanie' zestawia się z psł. babratī, babrjō, pol. babrać, paprać, czes. babratī, ukr. babraty²⁷². Języki słowiańskie zachowały znaczenie konkretne 'brudzić, zanieczyścić', w hetyckim słowo paprai- nabrało ponadto znaczenia abstrakcyjnego 'skałać się, zgrzeszyć'.

Hetyci, zachowując znaczną część słownictwa religijnego wywodzącego się z czasów wspólnoty praindoeuropejskiej, na bazie własnej leksyki tworzyli nowe terminy religijne. Do takich wyrazów należą: pattarpalhiš 'ptak wróżebny' (< pattar 'skrzydło' + palhiš 'szeroki'); šunzannaš, šiwanzanna- 'boża matka' - tytuł kapłanki utworzony od wyrazów šiwann, šiwannant- 'bóg' + anna- 'matka'; haršanalli (n.) 'wieniec' (wyraz utworzony za pomocą przyrostka -ali- od haršar, haršan- 'głowa'); šuppiš(š)a-ra-, šuppešara- 'dziewica' (wyraz utworzony za pomocą przyrostka -šara- wskazującego na to, że określona nim osoba jest płci żeńskiej, dodanego do przymiotnika šuppi- 'czysty święty').

Z języka hetyckiego pochodzi nazwa święta purulli- (n.), które stanowiło święto Wiosny, a zarazem Nowego Roku. W czasie jego obchodów recytowano wywodzący się z hetyckich tradycji epos o smoku Illujankasie. Było to najważniejsze święto hetyckie pochodzenia hetyckiego. Również kapłan-pieśniarz nosił hetycką nazwę šahtariliš (< hat. šahtaril), którą zamieniano odpowiednikiem hetyckim o nieznaney etymologii hallijarijaš.

Wiele wyrazów z technicznej terminologii religijnej zapoży-

²⁷² Por. Słownik prasłowiański, pod red. F. Sławskiego, t. 1, Wrocław 1974, s. 173: babratī.

czyli Hetyci z języka huryckiego. Do takich wyrazów należą: hazziwi (n.) 'rytuał, obrządek', tuhalzi- (c./n.) 'ofiara lub zwierzę ofiarne', dupšahi- (c.) 'jakiś rodzaj ofiary', api (n.) 'dół ofiarniczy', aħrušiš 'naczynie obrzędowe'. Wyrażenie še-hellijaš watar 'czysta woda używana przy nabożeństwach', którego pierwszy człon pochodzi z hur. šeHELLI- 'czysty', zastąpiono rdzennie hetyckim synonimem šuppi watar.

Zaświadczone są również w hetyckim hybrydy, jak nazwa hetyckiego kapłana boga Zilipuri: Zilipurijatallaš (-talla- jest przyrostkiem rdzennie nesycyckim pochodzenia praindoeuropejskiego) lub takiej samej budowy termin gangatitallaš 'składająca w ofierze zupę z jarzyn' (gangati- 'jarzyna, zupa z jarzyn' jest wyrazem pochodzenia huryckiego).

Het. šankunniš, šakunniš 'kapłan' pochodzi z akad. šangū, stanowiącego zapożyczenie z sumeryjskiego sanga 'ts.'. W wariacie sakunniš nastąpiło odpodobnienie -n-, wzmocnione zapewne także "ludowym" nawiązaniem do hetyckiego šak-, w šaklaiš 'obrządek'. Tą samą drogą wszedł do języka hetyckiego termin ummijanni- 'funkcjonariusz sprawiający określone czynności kultowe' < akad. ummeānu 'mistrz' < sumer. ummea.

VIII. Pojęcia ogólne

W części słownictwa obejmującej pojęcia ogólne język hetycki różni się znacznie od nieanatolijskich języków indoeuropejskich. Aczkolwiek hetyckie wyrazy oznaczające pojęcia ogólne mają źródłosłów praindoeuropejski, są one inne niż to samo znaczące wyrazy w językach pozostałych grup.

W języku hetyckim nie spotykamy partykularnie indoeuropejskich nazw czasu, takich jak ie. *aiuo- 'czas, wiek, życie' (łac. aevum, goc. aiws) lub ie. *kēso- 'czas' (stśl. časť, alb. kohë). Het. mehur, gen. mehunaš (n.) 'czas' mimo swojej archaicznej budowy nie ma w pozostałych językach indoeuropejskich dokładnych odpowiedników. Wyraz ten został utworzony od pie. *mei- 'mierzyć': ie. *mē-, stind. mātram, gr. μέτρον 'miara'. Najbliższe odpowiedniki semantyczne odnajdujemy w goc. mēl (n.) 'czas', lit. mėtas 'ts.', a także w wariantach indoeuropejskiej nazwy miesiąca, np. w łac. mēnsis, stśl. měsęcť.

Wyrazy oznaczające życie utworzone są w większości języków indoeuropejskich od pie. *gwi- : ie. *gwi- 'żyć' (łac. vīta, stsl. životъ, stind. jīvitam, gr. βίος). Na gruncie anatolijskim odnajdujemy także wspomniany praindoeuropejski rdzeń *gwi- w luwijskim huitualahi- 'życie', natomiast to samo znaczące hetyckie słowo huišwatar, hueswatar, gen. huišwannas, hueswannas (n.) pochodzi od czasownika huišwai- 'żyć' stanowiącego rozszerzenie rdzenia hues-, huiš- 'ts.'. Rdzeń ten pochodzi z pie. *Hues-: ie. *ues- 'przebywać, mieszkać, nocować', stind. vas- 'ts.', goc. wisan 'być, pozostawać', toch. A wast 'dom'. Jak z porównania z odpowiednikami w innych językach wynika, het. hues- przeszło swoistą ewolucję semantyczną.

Het. henkan-, hinkan- (n.) śmierć wiąże się z bret. ankou 'ts.' < *nku-, łac. nex 'śmierć, zabójstwo'.

Het. aggar (n.) 'śmierć, kara śmierci' urobiono od czasownika ak-, ek- 'umierać, ginąć, być ukaranym śmiercią' zestawianego z toch. A āk, B āke 'koniec'.

Het. mer-, mir- 'znikać, przepadać, zemrzeć' (3 os. sg. praes. act. mirzi) łączy się z ie. *mer- 'mrzeć', stind. marati 'umiera', stsl. mrq, m(ε)rěti, łac. morior, od którego rdzenia utworzono zaświadczoną w większości języków indoeuropejskich nazwę śmierci *mrti- (stind. mrti-, łac. mors, mortis, lit. mirtis, stsl. st-mrti). W języku hetyckim odpowiednika indoeuropejskiego wyrazu *mrti- nie odnajdujemy.

Nie odnajdujemy również w hetyckim zaświadczonego w większości języków indoeuropejskich wyrazu *suepnos, *supnos 'sen' (stind. svapnah, łac. somnus, stisl. svefn, gr. ύπνος, stsl. sъnъ), choć rdzeń, od którego ten rzeczownik pochodzi, pie. *sup- reprezentowany jest przez het. šup- 'spać' i z rozszerzeniem šupparija- 'ts.'.

Język hetycki zachował ponadto praindoeuropejski rdzeń *ses- 'spać'. Hetyckiemu šeszi 'spi' odpowiada dokładnie stind. sasti 'ts.' < pie. *ses-ti.

Het. tešhas, zashais 'sen; widziadło senne' nie mają pewnej etymologii. Cop przyjmuje pie. *dhē-sHo-, *dhə-sHō- zestawiając wyrazy hetyckie z norw. dial. dase 'niedołęga', duńskim dase 'być leniwym', śrang. dasewen 'być ciemnym', ang. daze 'oszołomić'.

A oto kilka ważniejszych wyrażających uczucia czasowników hetyckich o etymologii indoeuropejskiej:

het. dušk-, duškija- 'cieszyć się' związane na ogół ze stind. tušyati 'uspokaja się, zadowala się', tuštah 'zadowolony';

het. wekni 'życzę sobie, żądam' w pełni odpowiadające stind. wašmi 'chcę, żądam', por. gr. ἐυών, kret. φευών 'chętny';

het. aššija- 'być miłym, przyjemnym', het. hier. asi- 'kochać': ie. *ons-, *ns-, goc. ansts 'łaska', stgniem. anst, unst 'ts.';

het. wen-, went- 'futuere' (3 os. praes. act. wenzi), : ie. *uen- 'kochać, pragnąć, uzyskiwać', stind. vanati 'kocha, uży-skuje, wygrywa', łac. venus (f.) 'rozkosz, miłość', toch. A wañi 'przyjemność';

het. kuwaš(š)- 'całować': ie. *kus-, *gus- (?), gr. κυνέω 'całuję' < *uu-ue- (-ue- infiks wskazujący na czas terażniejsz-y), aor. ἐκυσσα, stgniem. kussen 'całować', kus 'pocałunek';

het. mimma- 'wzbraniać się' (3 os. praes. act. mimmai) : ie. *men-, reduplikowane *mi-mn-, stind. man- 'zwlekać', gr. μένω, μῖμνα 'pozostaję', łac. maneō 'pozostaję';

het. aršanija- 'zazdrościć, złościć się': ie. *res-, *rs-, *rs-en-, stind. irasyati 'gniewa się, złości się', īrsyati 'jest zazdrośny', ags. iersian 'być nieprzyjaznym', lit. arsūs 'gwałtowny';

het. kartimmija- 'gniewać się' - formacja utworzona od participium na -ma- < pie. *-mo-, słow. -mъ, lit. -mas; por. het. hier. asimi- 'kochany' od czasownika asi- 'kochać'. Źródłosłów stanowi het. kard- 'serce', analogię zaś odnajdujemy w słow. *srditi sę, pol. sierdzić się pozostającym w związku z rzeczownikiem *srdce 'serce';

het. werite- 'lękać się' < pie. *uer-, łac. vereor 'lękam się, obawiam się'.

Słabo zaświadczone jest w hetyckim znane z innych języków indoeuropejskich słownictwo wyrażające funkcje umysłu, np. myśl, pamięć, rozum.

Het. kaneš- 'znaleźć, wyróżniać, uznawać' (1 os. sg. praes. act. kanešni) zestawia Gusmani z kontyuantami ie. *gene-, *gno-, goc. kunnan 'znać, wiedzieć', lit. žinau, žinoti 'ts.', stsl. znaję, znati, toch. AB knā- 'wiedzieć, poznać', łac. noscō 'poznaję', gr. γινώσκω 'ts.'.

Het. tišant- 'myślący o czymś, dbający o coś' wiąże Cop z goc. filu-deisei (f.) 'chytraść' rekonstruując het. *ti-šha- germ. *dī-sa- < pie. *dhī-sHo- 'myślenie'. Rdzeń stanowić ma pie. *dheia-, *dhiā-, *dhī- zaświadczone między innymi w stind. dhi-dhēti 'myśli', dhih 'myśl', dhirah 'mądry'.

Het. šak(k)-, šek(k)- 'wiedzieć, dowiedzieć się' wiążą powszechnie z ie. *sāg-, łac. sāgiō 'przenikam, przeczuwam', goc. sōkjan 'szukać'. Wydaje się jednak, że pierwotne -e- w het. šek(k)- (3 os. pl. praes. act. šekkanzi) nie pozwala na łączenie tego czasownika z ie. *sāg-. Poza tym formy z podwójną spółgłoską (1 os. sg. praes. act. šaggahhi, 3 os. sg. sakki, 1 os. pl. šekkueni, šekkuwaweni) wskazują raczej na pierwotną spółgłoskę tylnojęzykową bezdźwięczną. Chyba więc należy rekonstruować pie. *sek-, *sok-, które rozszerzone o -u- odnajdujemy w het. šakuwa 'oczy' i šakuwai- 'widzieć', odpowiadających ie. *sek^h-, łac. sequor, secūtus, goc. saihan 'widzieć', stgkiem. sehan 'ts.'.

IX. Właściwości

Het. newa- 'nowy, świeży' ma odpowiednik w ie. *neuo-, *nouo- 'nowy', gr. νέος, łac. novus, stind. navah, stśł. novi.

Het. aššuš 'dobry' odpowiada ie. *esus 'dobry', gr. ἔυς, stind. su-. Przymiotnik *esus pochodzi od rdzenia *es- i 'być' (gr. ἐστί 'jest'), por. z innym przyrostkiem od tegoż rdzenia urobione gr. ἐσθλός 'dobry'.

Innego pochodzenia jest luv. wašui- 'dobry', wašu 'dobrze', het. hier. wasu 'dobro, dobrze': ie. *uesu-, *uosu- 'dobry', stind. vasu- 'dobry, dobro', awést. vohu 'ts.', stir. fō 'dobry'.

Het. idaluš 'zły' zestawia się zwykle z luv. adduwali- 'ts.', het. hier. atuwara- 'ts.', co mimo pełnej zgodności znaczenia nastrocza znaczne trudności głosowe. Podobnie jak w przypadku nie spokrewnionych z sobą wyrazów het. aššu- i luv. wašu- mogą również rozpatrywane tu przymiotniki het. idalu- i luv. adduwal- nie wiązać się z sobą etymologicznie.

Wydaje się, że het. idaluš 'zły' można wiązać z ie. *aidh-,

*idh- 'palić się, gorzeć', *aidhalos, *idhelos (*idhelos) 'płonny, marny, zły', ags. Idel 'płonny, marny, nieprzydatny, nikczemny', stgkiem. ital 'ts.'. Też budowy, choć z innym znaczeniem są gr. αἰθαλος 'sadza', maced. αἰθαλος 'ts.',²⁷³.

Het. kallar 'zły, złowieszczy, zgubny' zestawia się z ie. *ghal-, *ghalar- zaświadczonym między innymi przez lit. žala 'szkoda', stir. galar (u.) 'choroba, strapienie'.

Het. šalliš 'wielki' ma źródłosłów anatolijski, pochodzi prawdopodobnie z *sar-li-, pozostając w związku etymologicznym z przyimkiem šara 'na górze, wysoko' i czasownikiem šarlai- 'podnosić, podwyższać'. Por. lid. serlis, sellis 'władza, zwierzchność; większy, wyższy' związane z przyimkiem *ser- 'w górze'.

Het. mekkiš 'liczny' zestawia się z toch. A mak, B makā 'liczny, dużo', co według Pokornego wiązać można z ie. *meg-, *meg(h)- 'wielki', gr. μέγας, goc. mikils, stind. mahant-, awest. mazant- 'ts.'. Również Friedrich i Čop zestawiają het. mekkiš z gr. μέγας. Sturtevant uważa, że podwojone w wyrazie hetyckim k (-kk-), które według jego założeń wskazuje na spółgłoskę bezdźwięczną, wyjaśnić można kontaminacją z pie. *māk-, *mək- (satem *māk-, *mək-), het. maklant- 'chudy', gr. μαῦρος (n.) 'długość', μακρός 'długi', łac. macer 'chudy'. Natomiast Benveniste głównie ze względu na różnicę semantyczną między het. mekkiš, 'liczny' i toch. A mak 'dużo' a ie. *meg-, *meg(h)- 'wielki' odłącza wyraz hetycki i wyrazy tocharskie od wspomnianego wyżej rdzenia indoeuropejskiego rekonstruuując dla nich praformę *mek- 'liczny'.

Het. parkuš 'wysoki': ie. *bhrgh-, ie. satem *bhrgh- 'wysoki, wielki', stind. brhant- 'wysoki, wielki', orm. barjr 'wysoki', toch. B parkre, pärkre 'długi'.

Het. daluki-, talugi- 'długi': ie. *dāghos 'długi', stśł. dlaga, stind. dārghah, gr. δολιχός, lit. ilgas 'ts.'.

Het. palhiš 'szeroki' < pie. *pehH-/pleH-, łac. plānus 'płaski, równy', lot. plāns 'ts.'.

²⁷³ Por. również semantyczną paralelę w psł. *gorje 'zły', pol. gorze; stśł. gorzj 'gorszy', pol. gorszy, które to wyrazy F. 311 a u s k i w Słowniku etymologicznym języka polskiego (Kraków 1952-1956, t. 1, s. 321-322) przekonywająco wiąże z psł. *gorēti 'łkoneć', pol. gorzeć.

Het. daššus 'silny, mocny, ciężki, ważny' : ie. *dn̄sus 'gęsty', gr. δασύς 'ts.', łac. densus 'ts.'.

Het. nakkīš 'ciężki, ważny' < pie. *Hnek- : ie. *nek- 'nieść, nosić', lit. nešu 'niosę', stsl. nesq 'ts.', no-nost 'zazdrość', pol. nośny.

Het. kappi- 'mały' pozostaje zapewne w najbliższym związku z lid. υάμβειν 'małe dziecko' < pie. *kmb(h)-, awest. kamna- 'mały, mało' < *kab-na-, superlativus kambišta-.

Het. tepuš 'mały', tepu 'mało' pochodzą z pie. *dhebh-, skąd również wywodzi się stind. dabhraḥ 'mały, drobny'. Por. het. tepnuzi 'umniejsza, upokarza' : stind. dabhnōti 'uszkadza, obraża, zwodzi'.

Het. maninku-, maninkuwant- 'krótki' : ie. *men- 'mały', stir. menb 'mały', orm. manr, gen. manu 'mały, cienki', lit. meñkas 'drobny', toch. B menki 'mniejszy', stind. manāk 'mało, trochę'.

Het. maklant- 'chudy' : ie. *māk-, *māk-, *mākros 'długi i cienki, chudy', gr. μαυρός 'długi', łac. macer 'chudy', niem. mager 'ts.'.

Powszechnie w innych językach indoeuropejskich nazwy barw, np. *ghel-, *gheluo- 'zielony', (łac. helvus, lit. želvas); *reudho-, *rudh(e)ro- 'czerwony' (stind. lohah, rudhirah, stsl. rudz, gr. ῥουδρός), nie mają w języku hetyckim odpowiedników.

Poniżej zostaną wyliczone niezbyt liczne hetyckie przymiotniki stanowiące kontynuanty praindoeuropejskich nazw barw:

het. parkuiš 'czysty' < pie. *bherg- : ie. satem *bherg- 'biały, jaśniejący', goc. bairhts 'jasny, błyszczący, wyraźny', lit. bérzas 'brzoza' (< 'białe drzewo'), serbochorw. bréza 'ts.';

het. dankuiš 'czarny, ciemny', pie. *dhengu- 'mglisty, ciemny', cymr. dew (m.) 'mgła, dym, opar' < *dhenguos, stfryz. diunk. stisl. døkk 'ciemny' < germ. *denkva-, stg Niem. tunkal, niem. dunkel 'ciemny';

het. harkīš 'biały, jasny' < pie. *H₂erg- : ie. *arg-, satem *arg-, toch. A ārki 'biały', gr. ἀργός 'biały', ἀργός 'błyszczący', stind. arjunah 'biały';

het. kuwaliu- 'ciemny, niebieski' < pie. *keu- : ie. satem *keu- 'jaskrawy, wpadający w oczy', stind. śōnah 'czerwony', gr. κυάνεος 'ciemnoniebieski, ciemny'.

Het. ešharwant-, išharwant- 'krwawy, czerwony' utworzono od

wyrazu oznaczającego krew ešnar odpowiadającego greckiemu εαρ 'ts.'.

Inne hetyckie przymiotniki oznaczające barwy, np. hanzana- 'czarny', andara- 'niebieski (?)', miti- 'czerwony (?)' pozostają bez etymologii.

X. Czynności i stany

Podstawowe czasowniki hetyckie mają zwykle etymologie indoeuropejskie. W podanym niżej zestawie pominięto czasowniki omawiane w innych punktach pracy dotyczących słownictwa hetyckiego. Wymienione czasowniki zebrane są w kilku grupach tematycznych bez ścisłego oddzielania poszczególnych grup.

Het. up-, 3 os. sg. praes. act. upzi 'wschodzi (o słońcu)'; ie. *up-, *eup-, goc. uf 'na, pod', iup 'w górę', iupa 'w górze', stind. upamaḥ 'najwyższy'.

Het. luk(k)- 'świtać, dnieć, jaśnieć', 3 os. sg. praes. act. lukzi; ie. *leuk- 'świecić', stind. rōcate 'świeci', łac. lūcet 'świeci, jaśnieje', toch. AB luk- 'świecieć, zaświecić', goc. liuhaḥ 'światło', stśł. lučt (m.) 'promień'. Od rdzenia luk(k)- pochodzi hetycki kauzatywny czasownik lukkai- 'zapalać'.

Het. harkes- 'jaśnieć, stawać się jasnym lub białym' < pie. *H₂erg-, gr. αργός 'błyszczący, biały, jasny', łac. argūtus 'wyjaźny', stind. arjuna- 'biały'.

Het. lap- 'płonąć, żarzyć się': ie. *lāp-, *lep- 'świecić, płonąć', gr. λαμπτα 'świecę', lit. lópė 'światło', łot. lāpa 'zapalacz'.

Het. eš-, aš- 'być', praesens activi: 1 os. sg. ešmi, 2. ešši, 3. ešzi, 3 os. pl. ašanzi, praeteritum: 1 os. sg. ešun. Hetyckiemu eš-, aš- 'być' odpowiadają w pierwszym rzędzie luv. aš-, pal. aš-, het. hier. as- 'ts.'. Het. ešzi 'jest' < pie. *esti, gr. ἔστί, stind. asti, lit. ėsti 'ts.'.

Het. ar- 'stać, być postawionym', 3 os. sg. praes. medi arta, artari: ie. *er-, *or-, *r-, łac. oritur 'powstaje', gr. ωρτο (aoryst rdzeniowy) 'ruszył się, wstał', ορωπε (perf. act.) 'wstał', ορωται 'porusza się, wstaje, podnosi się'.

Z indoeuropejskim rdzeniem *stā-, *stē- 'stać' (łac. stāre, stind. tisthati) wiązać można het. ištahh- 'kosztować' (por. łac.

constāre 'ts.'). Od tegoż rdzenia pochodzi również het. iṣtan-
tai- 'zwlekać, ociągać się' z najbliższymi odpowiednikami w ger-
mańskim (goc. standan, stisl. standa 'stać') i rzeczowniki:
iṣtanza(na)- (c.) 'dusza' < 'ta, która jest', iṣtananaš 'stół
ofiarniczy'.

Het. dugg- (med.) 'być widocznym, pokazać się, być szanowa-
nym, ważnym, godzić się, być wartym', 3 os. sg. praes. dugga-
ri, tuggari, 3 os. pl. tukkantari. Jeżeli można nie brać pod
uwagę faktu zapisywania spółgłoski tylnojęzykowej dwoma znakami,
co, jak ustalił Sturtevant, znamionuje zwykle hetyckie spół-
głoski odpowiadające indoeuropejskim bezdźwięcznym, het. dugg-,
tukk- daje się zestawić z ie. *dheugh- 'dotykać, sprawić, zda-
rzać się', gr. τεύχω 'sprawiam', τυγχάνω, aor. ἔτυχον 'dosię-
gnąć, zdarzyć się', τύχη 'los', isl. duga 'przydawać się, być
pożytecznym', goc. daug 'przydaje się', lit. daũg 'dużo', pol.
duży.

Het. eš-, aš- 'siedzieć' (3 os. sg. praes. medi eša, eša-
ri, act. ešzi, 3 os. pl. medi ešanta, ašanta, ešantari, act.
ešanzi, ašanzi) ma najbliższe odpowiedniki w luv. aš-, het.
hier. as-. W indoeuropejskim uogólniono rdzeń z samogłoską
długą *es- używany jedynie w medium: stind. āstē 'siedzi', gr.
att. ἵσται 'ts.'.

Het. ki- (med.) 'leżeć, być położonym', 3 os. sg. praes.
kitta, kittari; lik. sijēni 'spoczywa'; słowom anatolijskim
odpowiada ie. *kei- 'leżeć', gr. κεῖται 'leży', stind. śētē,
arch. śayē 'ts.'.

Het. šup- (med.) 'spać', 3 os. sg. praes. šuptari odpowiada
ie. *sup-, *sup- 'spać', stind. svapiti 'śpi', suptah 'uśpiony',
stisl. sapati 'spać', toch. B špäne 'sen'.

Het. šeš-, šaš- 'spać, wypoczywać', 3 os. sg. praes. act.
šešzi, 3 os. pl. šešanzi, šašanzi: ie. *ses- 'spać', stind.
sasti 'śpi'.

Het. ed-, ad- 'jeść' (1 os. sg. praes. act. edmi, 3 os. pl.
adanzhi); luv. az-, pal. at-, het. hier. at- 'ts.'; ie. *ed-
'jeść', stind. admi 'jem', łac. edō, stlit. ēdmi 'ts.' < *ēd-,
stisl. jamš.

Het. eku-, aku- 'pić', 3 os. sg. praes. act. ekuzi, 3 os.
pl. akuwanzi, ekuwanzi, pal. aḥu- 'ts.', 3 os. pl. aḥuwanti.

Het. eku-, aku-, pal. aḥu- < pie. *eku-, *oku-. Najbliższy odpowiednik w toch. AB yok-tsi 'pić'. W innych językach indoeuropejskich występuje tylko urobiona od tegoż rdzenia nazwa wody *ok^hā: łac. aqua 'woda', goc. aḥwa 'woda, rzeka', ros. Oka 'nazwa rzeki'.

Szeroko rozpowszechniony w językach innych grup indoeuropejski rdzeń *pō- 'pić' (gr. perf. πέπωκα 'wypiłem', łac. participium perf. pass. pōtus 'wypity') być może zachowany jest w hetyckim czasowniku paš- (< *pā-s-) 'łykać', 3 os. sg. praes. act. pašzi.

Het. papparš- 'pryskać, kropić', 3 os. sg. praes. act. papparšzi, 3 os. pl. papparšanzi utworzono z reduplikacją od pie. *pers-, *prs-, toch. AB pärs- 'skropić', participium act. pa-pärs, stind. pr̥satam 'kropla', łot. pārsla 'płatki', stsl. prax̣t 'proch'.

Het. lah(h)u-, lahuwai- 'lać', 3 os. praes. act. lahuwai, lahuwai: ie. *lou- 'myć', gr. λούω, λώω 'myję', łac. lavō 'ts.'

Het. arra- 'myć' (1 os. sg. praes. act. arraḥhi) ma odpowiednik w toch. A yār-s-, B yar-s- 'kapać, myć, czyścić'.

Het. tattarai- 'wycierać podłogę', 3 os. pl. praes. act. tattaranzi, z reduplikacją, wywodzi się od pie. *ter- 'trzeć', łac. terō, gr. τείρω, stsl. tr̥q̣.

Het. kišai- 'czesać' (3 os. sg. praes. act. kišaizzi), luw. kiša- 'ts.': ie. *kes- 'drapać, czesać', stsl. česati 'czesać', ir. cir 'grzebień' < *kesrā.

Het. tekkuššami 'pokazuję'; het. tekk-: ie. *deik- 'pokazywać', gr. δεικνύμι 'pokazuję', stind. dišati 'pokazuje', niem. zeigen 'pokazywać', łac. dīcō 'wskazuję, mówię'.

Het. memahhi 'mówię', 3 os. sg. praes. act. memai, memmai, luw. ma(m)an(n)a- 'mówić' Sturtevant wiąże z gr. μιμνήσκω, perf. μῆμνημαι 'przypominać, wspominać' < *mnā-, Friedrich zaś ze stisl. māl 'mowa' < *ma-tlo-, stsl. m̥mati 'jąkać się bełkotać'.

Het. te- 'mówić', 1 os. sg. praes. act. temi, stanowi wariant rdzenia dai-, tai, 'stawiać, kłaść', 1 os. sg. praes. act. teḥhi < pie. *dnē- 'kłaść'. Najbliższe semantycznie odpowiedniki odnajdujemy w stsl. děj̣q̣ 'mówię', stind. abhi-dhā- 'wymawiać, mówić'.

Het. tar- 'mówić', 3 os. pl. praes. act. taranzi: ie. *tor-, lit. tariù, tarti 'mówić', gr. τορός 'głośny'.

Het. kalleš-, kalliš- 'wołać' : ie. *kel-, *kəl-, *kl-, gr. καλέω 'wołam', łac. calāre 'zwoływać', łot. kal'nōt 'gadać, gawędzić'.

Het. i- 'iść', it 'idź!', ittēn 'idźcie!' < pie. *i-, *idhi, *ite; gr. ἴθι 'idź!', ἴτε 'idźcie!', stind. ihī 'idź!'. Inne he-tyckie formy tego czasownika pochodzą od pai-: 1 os. sg. praes. act. paimi < *pe+eimi < *bhe+eimi, por. stind. āiti, awest. āiti 'nadchodzi' < *ō+eiti.

Het. ija- (med.) 'iść, kroczyć, chodzić', 3 os. sg. praes. ijata, ijatari : ie. *iā-, stind. yā-ti 'idzie'.

Het. piddai- 'biegać, spieszyć, uciekać', 1 os. sg. praes. act. pittijami : ie. *pet-, gr. πέτομαι 'lecę', stind. patāmi 'ts.', łac. petō 'dążyć'.

Het. watku- 'skakać', 3 os. sg. praes. act. watkuzi, Pokorny wyprowadza z wa-tku- jako compositum rdzenia tku- < pie. *t(e)ku-: ie. *tek- 'biec, ciec' (stind. takti 'spiesz', stir. techid 'ucieka') z przyimkiem wa- < awa-: ie. *auo- 'od' (stind. ava 'od', awest. ava 'ts.', łac. au- w aufugio, stsl. u- w uběžati).

Het. ar-, ar-nu- 'ruszać, brać' : ie. *er-, *or-, *r- (rdzeń ten sam, co w omówionym wyżej ar- 'stać, być postawionym'); het. 3 os. sg. praes. act. arnuzi (< pie. *r-neu-ti) odpowiada dokładnie staroindyjskiemu ṛnōti 'porusza się, podnosi się' i gr. ῥνύω 'porusza, podnosi', por. także het. 2 os. sg. imp. arnut (< pie. *r-nu-dhi) z gr. ῥνυθι. Het. ar- ma ponadto odpowiednik w toch. A ar-, B er- 'przynieść, sprawić'.

Het. karp- 'podnosić, zabierać' (3 os. sg. praes. act. karpzi, karpezzi, karpizzi) łączyć można z łac. carpō 'zrywam' < *kṛp- lub ze stind. grabh- 'chwytać' < *ghrebh-, 3 os. sg. praes. act. ḡṛbhñāti.

Het. ninink- 'podnosić', 3 os. sg. praes. act. ninikzi, 3 os. pl. nininkanzi, wiąże się z gr. ἐνεγκνῆν (infinitivus aoristi) 'zanieść'.

Het. ep(p)-, ap(p)- 'chwytać, brać' (3 os. sg. praes. act. epzi) < pie. *ēp-, *ep-, stind. āp-nō-ti 'osiąga, uzyskuje', łac. apīscor 'osiągam'. Het. iterativum appišk 'chwytać' jest formalnie równe łacińskiemu apīscor.

Het. ḡar-, ḡark- 'trzymać, mieć' < pie. *H₂er-, *H₂er-k-: ie. *ark-, gr. ἀρμῆν 'powstrzymuję, bronię', łac. arceō 'ts.'.

Het. nai-; ne- 'prowadzić, kierować, zwracać' (3 os. sg. praes. act. nai, 3 os. pl. najanzi): ie. *nei-, *nī-, stind. nayati 'prowadzi'.

Het. pai- 'dawać' (3 os. sg. praes. act. pai, 3 os. pl. pijanzi) ma najbliższe odpowiedniki w luv. pija- 'dawać', het. hier. pia-, pi-, pa- 'ts.' (3 os. pl. imperativi piāⁿtu), pal. durativum pi-ša-, lik. pija- (3 os. sg. praes. act. pijeti). Jeżeli het. pai- pochodzi z *pe-ai-, to wiązać je można z toch. B aitsi 'dawać', gr. αἴνωμαι 'chwytam, biorę' (medium oznacza tu czynność wykonywaną dla siebie). Pokorny²⁷⁴ na podstawie powyższych zestawień rekonstruuje praindoeuropejski rdzeń *ai- 'dawać, przydzielać'. Inaczej Čop²⁷⁵, który wywodzi het. pai-, pija- z pie. *pei- 'dawać', toch. pi-to 'sprzedaż', stgkiem. feili 'sprzedajny'. Jednak poprzednia etymologia wydaje się bardziej uzasadniona.

Het. dai-, tai-, te- 'sadzać, kłaść, stawiać' (1 os. sg. praes. act. tehhi, 3 os. sg. dai), lik. te- 'kłaść', het. hier. tu(wa)- 'ts.' zestawia się z ie. *dhe- > *dhē-i- zaświadczonym w stind. dadhāmi 'kładę, sadzam', gr. τιθέναι 'kładę, robię', stsl. dějū 'kładę', toch. A tā-, tās-, tas-, B tes- 'kłaść' < *dhē-s-. Od tegoż rdzenia z samogłoską na stopniu redukcji i reduplikacją pochodzi prawdopodobnie het. tittanu-, titnu- 'postawić, położyć'. Trudność stanowi -t- pisane przez dwa znaki (-tt-) oddające zwykle spólgłoskę bezdźwięczną. Takich niekonsekwencji między pisownią a spodziewanym hetyckim sposobem wymowy jest więcej.

Het. ija- 'robić' (1 os. sg. praes. act. ijami, 3 os. pl. ijanzi, ienzi) ma prawdopodobnie najbliższe odpowiedniki w luv. aja- 'robić', ajaru 'niech będzie zrobione', het. hier. aiā- 'robić', lik. adē 'zrobił'. Luwijskie i hieroglificzne a- w nagłosie może stanowić inną niż hetycka samogłoskę sylaby reduplikującej: *a-/*o- lub *a-. Het. ijami Pedersen i Pokorny wiążą z gr. ἵπτω 'rzucam, posyłam' < ie. *i-i- iē-mi. Znaczenie 'posyłać' zachowały hetyckie composita pijami, piemi 'przysyłam, ślę' (z formalnym odpowiednikiem w lik. pijaḡa 'przeznaczyłem', pijetē

²⁷⁴ Pokorny, op. cit., s. 10, 3. ai-.

²⁷⁵ B. Čop, Indogermanica minora I. - Sur les langues anatoliennes, Ijubijana 1971, s. 86.

'przeznaczył') < pe+ija-; ujami 'posyłam' < u+ija-. Semantycznie hetyckiemu ija- najbliższe jest toch. A ya- 'robić'.

Het. karš-, karšija- 'kroić, odcinać' (3 os. sg. praes. act. karšzi, karšijezzi) < *ker-s-; het. kartai- 'odkrawać, oddalać', participium kartant- < *ker-t- stanowią rozszerzenia pie. *ker- 'kroić', por. gr. καίρω fut. καρῶ < *keresō, stind. kṛntati, kar-tati 'kroi', lit. kertu, kiršti 'rąbać, kosić'.

Het. kuer- 'ciąć, rznąć, odcinać' (3 os. sg. praes. act. kuerzi, 3 os. pl. kuranzi) może odpowiadać ie. *k^ur-, w stind. sa-kṛt 'jednego razu', osk. petiro-pert 'czterokrotnie'.

Het. parš- 'łamać, rozdzielać' < *per-s- stanowi prawdopodobnie rozszerzenie pie. *per-, *pr-, por. łac. pars, gen. partis 'część', stind. pūrtam, pūrtih 'wynagrodzenie'.

Het. iškallai- 'rozdzielać, rozszarpywać, rozplatać, oderwać' zestawia się z ie. *skel- 'kroić', lit. skeliù, skélti 'rozłupywać, rozszczeplić', gr. σκάλλω 'kopać, drapać, drasnąć', ags. scielian 'dzielić', stisl. skilja 'ts.', goo. skilja 'rzeźnik'.

BIBLIOGRAFIA

- A d r a d o s F. R., Estudios sobre las laringales indoeuropeas, Madrid 1961.
- B a r t o n G., W e i t z e l., A Hittite Chrestomathy with Vocabulary, Paris 1932.
- B e d n a r c z u k L., Indo-European parataxis, Kraków 1971.
- B e d n a r c z u k L., Origin of Indo-European parataxis, [w:] Linguistic Reconstruction and Indo-European Syntax, Amsterdam 1980, s. 145-154.
- B e e k e s R. S. P., The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek, The Hague-Paris 1969.
- B e n v e n i s t e E., Hittite et indo-européen, Paris 1962.
- B e n v e n i s t e E., Origines de la formation des noms en indo-européen, Paris 1935.
- C a r r u b a O., Anatolico e indoeuropeo, [w:] Scritti in onore di Giuliano Bonfante, Brescia 1977, s. 121-146.
- C a r r u b a O., Das Palaische: Texte, Grammatik, Lexicon (Studien zu den Boğazköy-Texten, 10), Wiesbaden 1970.
- Č o p B., Indogermanica minora I. - Sur les langues anatoliennes, Ljubljana 1971.
- C o u v r e u r W., Le hittite et la doctrine de F. Saussure, Paris 1939.
- C z e k a ŋ o w s k i J., Człowiek w czasie i przestrzeni, Warszawa 1967.
- D a n k a I. R., Anatolijskie kontynuanty praindoeuropejskich spółgłosek laryngalnych, "Rozprawy Komisji Językowej ŁTN" 1978, 24, s. 25-38.
- D a n k a I. R., De nova sermonum Indoeuropaeicorum distributione: "Abruzzo, rivista dell' Istituto di studi abruzzesi" (Atti del sesto convegno nazionale della cultura abruzzese) 1975, 13, 1/2/3, s. 109-123.
- D a n k a I. R., Piśmiennictwo w języku hetyckim i w innych językach anatolijskich, "Meander" 1977, 32, 11, s. 429-436.

- D a n k a I. R., Problem praojczyzny Indoeuropejczyków, "Rozprawy Komisji Językowej ŁTN" 1966, 12, s. 83-122.
- D a n k a I. R., Teoria językowego drzewa genealogicznego" a problem związków językowych, "Meander" 1965, 20, 7/8, s. 266-270.
- D e s n i c k a j a A. V., O chettskom jazyke, [wstęp do:] J. F r i e d r i c h, Kratkaja grammatika chettskogo jazyka, Moskva 1952.
- D u n a e v s k a j a I. M., Jazyk chettskich ieroglifov, Moskva 1969.
- E i c h n e r H., Die Vorgeschichte des hethitischen Verbal-systems [w:] Flexion und Wortbildung, Akten der 5. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, Regensburg 1973, s. 71-103.
- F r i e d r i c h J., Churritisch, [w:] Altkleinasiatische Sprachen, Leiden-Köln 1969, s. 1-30.
- F r i e d r i c h J., Hethitisches Elementarbuch, Bd. 1, Heidelberg 1940.
- F r i e d r i c h J., Hethitisches Wörterbuch, Heidelberg 1952.
- F r i e d r i c h J., Hethitisches Wörterbuch, Kurzgefasste kritische Sammlung der Deutungen Hethitischen Wörter, Ergänzungshefte 1, 2, 3, Heidelberg 1957-1966.
- F r i e d r i c h J., Urartäisch, [w:] Altkleinasiatische Sprachen, Leiden-Köln 1965, s. 31-53.
- F r i e d r i c h J., Zapomniane pisma i języki, Warszawa 1958.
- F r i e d r i c h J., K a m m e n h u b e r A., Hethitisches Wörterbuch, Zweite völlig neubearbeitete Auflage auf der Grundlage der edierten hethitischen Texte, 1, 2, 3, 4, Heidelberg 1975-1979.
- G e o r g i e v V., Das thrakische Suffix *al* und seine hethitischluwischen Entsprechungen, [w:] *Donum Indogermanicum*, Festgabe für Anton Scherer, Heidelberg 1971, s. 161-162.
- G e o r g i e v V., Die Eigentümlichkeiten der hethitischen Nominalflexion, [w:] Flexion und Wortbildung, Akten der 5. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, Regensburg 1973, s. 104-119.
- G e o r g i e v V., Issledovanija po sravnitel'no-istoričeskomu jazykoznaniju, Moskva 1958.

- Georgiev V., La langue et l'origine des Etrusques, "Études Balkaniques" 1971, 4, s. 55-81.
- Gütze A., Hethiter, Churriter und Assyrer, Oslo 1936.
- Gütze A., Kleinasien, [w:] Handbuch Müller, München 1957.
- Gurney O. R., The Hittites, London 1954.
- Gusmani R., Il lessico ittito, Napoli 1968.
- Hawkins J. D., Morpurgo-Davies A., Neumann G., Hittite Hieroglyphs and Luwian, New evidence for the connection, Göttingen 1973.
- Hecker Karl, Grammatik der Kültepe-Texte, Roma 1968.
- Hendriksen H., Untersuchungen über die Bedeutung des Hethitischen für die Laryngalthetheorie, København 1941.
- Heubeck A., Lydisch, [w:] Altkleinasiatische Sprachen, Leiden-Köln 1969, s. 397-427.
- Istrin V. A., Voznikovenije i razvitije pis'ma, Moskva 1965.
- Ivanov V. V., Anatolijskie jazyki - Vnesnaja istorija anatolijskich jazykov, [w:] D'jakonov I. M., Ivanov V. V., (editores), Drevnie jazyki Maloj Azii (sbornik statej), s. 129 i n.
- Ivanov V. V., Chettskij jazyk, Moskva 1963.
- Ivanov V. V., Obščeeindoevropejskaja, praslavjanskaja i anatolijskaja jazykovye sistemy, Moskva 1965.
- Ivanov V. V., On the reflex of the Indo-European voiced palatal aspirate in Luwian, [w:] Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kuryłowicz, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 131 i n.
- Ivanov V. V., Syntactical Archaisms of Old Hittite, [w:] Hethitisch und Indogermanisch, herausgegeben von E. Neu und W. Meid, Innsbruck 1979, s. 73-78.
- Ivanov V. V., Toporov V. I., Issledovanija w oblasti slavjanskich drevnostej, Moskva 1974.
- Jasanoff J., Stative and middle in Indo-European, Innsbruck 1978.
- Justus C. F., Typological Symmetries and Asymmetries in Hittite and IE Complementation, [w:] Linguistic Reconstruction and Indo-European Syntax, Amsterdam 1980, s. 183-206.
- Kammhuber A., Hattisch (Das Hattische), [w:] Altkleinasiatische Sprachen, Leiden-Köln 1969, s. 428-546.

- K a m m e n h u b e r A., Hethitisch, Palaisch, Luwisch und Hieroglyphenluwisch, [w:] Altkleinasiatische Sprachen, Leiden-Köln 1969, s. 119-357.
- K a m m e n h u b e r A., Protohattisch - Hethitisches, "Münchener Studien zur Sprachwissenschaft" 1959, 14, s. 63-83.
- K a m m e n h u b e r A., The linguistic situation of the 2nd millenium B.C. in ancient Anatolia, "Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland" 1975, s. 116-120.
- K r o n a s s e r H., Etymologie der Hethitischen Sprache, Wiesbaden 1966.
- K r o n a s s e r H., Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen, Heidelberg 1956.
- K u r y ł o w i c z J., A propos de hittite *h*, "Bulletin de la Société de linguistique de Paris" 1935, XXXVI, 1, s. 25-27.
- K u r y ł o w i c z J., Die hethitische *hi*-Konjugation, [w:] Hethitisch und Indogermanisch (= Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft, Bd 25), Innsbruck 1979, s. 143-146.
- K u r y ł o w i c z J., Esquisses linguistiques, Wrocław-Kraków 1960.
- K u r y ł o w i c z J., Études indoeuropéennes, t. 1, Kraków 1935.
- K u r y ł o w i c z J., *a* indoeuropéenne et *h* hittite, [w:] Symbolae in honorem J. Rozwadowski, t. 1, Kraków 1927.
- K u r y ł o w i c z J., Indo-européen *a et grec *α, ε, ο*, "Bulletin de la Société de linguistique de Paris" 1977, LXXII, 1, s. 70-72.
- K u r y ł o w i c z J., Indogermanische Grammatik, Bd 2: Akzent, Ablaut, Heidelberg 1968.
- K u r y ł o w i c z J., L' apophonie en indo-européen, Wrocław 1956.
- K u r y ł o w i c z J., Le hittite, [w:] Proceedings of the Eighth International Congress of Linguists, Oslo 1958, s. 216-243.
- K u r y ł o w i c z J., Les désinences moyennes de l'indo-européen et du hittite, "Bulletin de la Société de linguistique de Paris", 1934, 33, 1-4.
- K u r y ł o w i c z J., Les effets du *a* en indoiranien, "Prace Filologiczne" 1927, 11, s. 201-234.

- K u r y ł o w i c z J., Notes de conjugaison, "Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" 1971, 28, s. 13-28.
- K u r y ł o w i c z J., Obecny stan badań nad językiem hetyckim, [w:] Sprawozdania Wydziału Nauk Społecznych PAN, Warszawa 1958, 1, 1, s. 34-43.
- K u r y ł o w i c z J., Phonologisches zum indogermanischen Gutturalproblem, [w:] Donum Indogermanicum, Festgabe für Anton Scherer, Heidelberg 1971, s. 33-38.
- K u r y ł o w i c z J., Problèmes de linguistique indo-européenne, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977.
- K u r y ł o w i c z J., The Inflectional Categories of Indo-European, Heidelberg 1964.
- L a r o c h e E., Noms d'action en indo-européen d'Anatolie, [w:] Mélanges linguistiques offerts à Émile Benveniste, Louvain 1975.
- M a y r h o f e r M., Die Indo-Arier im Alten Vorderasien, Wiesbaden 1966.
- M a y r h o f e r M., Hethitisch und Indogermanisch. Gedanken zu einem neuen Buche, "Die Sprache" 1964, 10, 2, s. 174-197.
- M e i d W., Der Archaismus des Hethitischen, [w:] Hethitisch und Indogermanisch, hrsg. E. N e u und W. M e i d, Innsbruck 1979, s. 159-195.
- M e i l l e t A., Essai de chronologie des langues indo-européennes, Bulletin de la Société de linguistique de Paris, 1931, 32, s. 1-28.
- M e r i g g i P., Manuale di eteo geroglifico, Roma 1966.
- M i c h e l i n i G., *e indoeuropeo e h ittito, "Studi Italiani di Linguistica Teorica ed Applicata" 1974, 3, s. 445-477.
- M i l e w s k i T., L'indo-hittite et l'indo-européen, Kraków 1936.
- M i l e w s k i T., Quelques remarques sur la langue hittite, "Rocznik Orientalistyczny" 1932, 7, s. 102-115.
- M i l e w s k i T., Relacja mesapijskiego w indoeuropejskim, [w:] Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kuryłowicz, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 394 i n.,
- N e u E., Einige Überlegungen zu den hethitischen Kasusendungen, [w:] Hethitisch und Indogermanisch, hrsg. E. N e u und W. M e i d, Innsbruck 1979, s. 177-196.

- N e u E., Studien zum endlungslosen "Lokativ" des Hethitischen (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft - Vorträge und kleinere Schriften 23), Innsbruck 1980.
- N e u E., M e i d W., (editores), Hethitisch und Indogermanisch, Vergleichende Studien zur historischen Grammatik und zur dialektgeographischen Stellung der indogermanischen Sprachgruppe Alt Kleinasiens, Innsbruck 1979 (zbiór artykułów różnych autorów).
- N e u m a n n G., Lykisch, [w:] Alt KleinasiatISChe Sprachen, Leiden-Köln 1969, s. 358-396.
- N e u m a n n G., Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit, Wiesbaden 1961.
- N e u m a n n G., Zeitangebende Parenthesen im Hethitischen, [w:] Indogermanica, Festschrift für Wolfgang Krause, Heidelberg 1960, s. 135-144.
- O e t t i n g e r N., Die Stammbildung des hethitischen Verbums, Nürnberg 1979.
- O t r ę b s k i J., Hethitisches, Die Sprache 1960, Bd. 6., 2, s. 162-165.
- P e d e r s e n H., Hittitisch und die anderen indoeuropäischen Sprachen, København 1948.
- P e d e r s e n H., Lykisch und Hittitisch, København 1945.
- P e d e r s e n H., Tocharisch vom Gesichtspunkt der indoeuropäischen Sprachvergleichung, København 1941.
- P o b o ż n i a k T., Stanowisko języka tocharskiego, [w:] Sprawozdania z posiedzeń Komisji Oddziału Krakowskiego PAN, Kraków 1976, 1977, 20/1, s. 70-72.
- P o k o r n y J., Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch, Bern 1959.
- P o p k o M., Likowie i ich język, "Filomata" 1965, 187, s. 354-367.
- P o p k o M., Mitologia hetyckiej Anatolii, Warszawa 1976.
- P o p k o M., O hetytologii, "Filomata" 1964, 180, s. 3-13.
- P o r z i g W., Die Gliederung des Indogermanischen Sprachgebiets, Heidelberg 1954.
- P r z e w o r s k i S., Dzieje i kultura Azji Mniejszej do podboju perskiego, [w:] Wielka Historia Powszechna, t. 1, Warszawa 1935.

- P u h v e l J., Hittite Evidence for Indo-European Laryngeals, Austin 1960, s. 163-171.
- P u h v e l J., Hittites, reprinted from Encyclopaedia Britannica, b. m. 1964.
- P u h v e l J., Laryngeals and the Indo-European Verb, Berkeley 1960.
- P u h v e l J., The Present State of Laryngeals Studies, Austin 1960.
- R i e m s c h n e i d e r M., Die Welt der Hethiter, Stuttgart 1954.
- R o s e n k r a n z B., Die hethitische *hi*-Konjugation und das indogermanische Perfect, "Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen", Neue Folge, 1958, Bd. 75, 3/4, s. 215-221.
- S a f a r e w i c z J., Studia językoznawcze, Warszawa 1967, s. 31-50.
- S e v e r y n s A., Grèce et Proche-Orient avant Homère, Bruxelles 1960.
- Š e v o r o š k i n V. V., Issledovanija po dešifrovke karijskich nadpisej, Moskva 1965.
- Š e v o r o š k i n V. V., Lidijskij jazyk, Moskva 1967.
- Š e v o r o š k i n V. V., Zu einigen Verwandtschaftsbezeichnungen im Lykischen und Milyischen, "Münchener Studien zur Sprachwissenschaft" 1977, 36, s. 131-144.
- S i l v e s t r i D., Lat. cunctus, itt, pankuš (Euroasiatica, Folia philologica Aion - Si suppleta 6) Roma 1970.
- S o m m e r F., Ahhijawafrage "Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften", Neue Folge, 1934, 9.
- S o m m e r F., Die Ahhijawa-Urkunden, "Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften", Neue Folge, 1932, 6.
- S o m m e r F., Hethiter and Hethitisch, Stuttgart 1947.
- S t u r t e v a n t E. H., A Comparative Grammar of the Hittite Language, Philadelphia 1933.
- S t u r t e v a n t E. H., An Introduction to Linguistic Science, New Haven 1960.
- S t u r t e v a n t E. H., The Indo-Hittite Laryngeals, Baltimore 1942.
- S t u r t e v a n t E. H., The Relationship of Hittite to In-

- do-European, "Transactions of the American Philological Association" 1929, t. 60, s. 25-37.
- S z e m e r é n y i O., The problem of Aryan loanwords in Anatolian, [w:] Scritti in onore di Giuliano Bonfante, Brescia 1977, s. 1063-1070.
- T i s c h l e r J., Hethitisches etymologisches Glossar, 1, 2, 3, Innsbruck 1976.
- W a t k i n s C., Geschichte der Indogermanischen Verbalflexion, [w:] Indogermanische Grammatik, hrsg. J. Kuryłowicz, Bd. 3, Teil 1, Heidelberg 1969.
- W i n d e k e n s A. J. van, Le tokharien confronté avec les autres langues indo-européennes, 1. La phonétique et le vocabulaire, Louvain 1976.
- Z g u s t a L., La théorie laryngale, "Archiv Orientalní" 1951, 19, s. 428 i n.

UZUPEŁNIENIE

W roku 1979, w którym ukończono i oddano do druku przedłożoną tu rozprawę, ukazała się zbiorowa praca pt. "Hethitisch und Indogermanisch" wydana w Innsbrucku przez E. Neu'a i W. Meida.

Autor niniejszej rozprawy zapoznał się z tą pracą i z zadowolaniem stwierdził, że do wniosku o wcześniejszym wyodrębnieniu się anatolijskiej grupy językowej z prajęzyka skłaniają się bezpośrednio lub pośrednio również autorzy artykułów drukowanych w "Hethitisch und Indogermanisch", przede wszystkim W. Cowgill ("Anatolian hi-Conjugation and Indo-European Perfect"). Wniosek ten wynika przede wszystkim ze stosunku anatolijskiej koniugacji na -hi do perfectum w językach indoeuropejskich. Kwestii tej poświęcone są poza artykułem W. Cowgilla dwa inne artykuły: J. H. Jasanoffa ("The Position of the hi-Conjugation") i J. Kuryłowicza ("Die hethitische hi-Konjugation").

Hetycka koniugacja na -hi i indoeuropejskie perfectum wywodzą się z jakiejś dawniejszej formacji. Wpływa stąd wniosek, że w tworzeniu właściwego językom indoeuropejskim perfectum grupa anatolijska nie brała udziału wskutek wcześniejszego zerwania kontaktów z resztą dialektów indoeuropejskich. Autor przedłożonej tu rozprawy reprezentuje w niej ten sam punkt widzenia.

THE POSITION OF THE ANATOLIAN LANGUAGES IN THE INDO-EUROPEAN
FAMILY AND THEIR MUTUAL CONNECTION

Summary

The main aim of our research is to **establish** the position of the Anatolian language branch (including Hittite, Luwian, hieroglyphic Hittite, Palaic, Lycian and Lydian) within the Indo-European language family. Then the next problem arises which concerns the primary relationship of the Anatolian languages within themselves.

These two questions are investigated on the broad base of both phonological and general Indo-European studies. We hope that our study devoted to the Anatolian continuants of the Proto-Indo-European laryngeals and the part of work, where the centum/satem theory and the primordial state of the Indo-European dialect connection are disputed, bring some new resolutions which will interest scholars studying Indo-European linguistics.

The annexe devoted to Hittite and Anatolian vocabulary, its derivation and development, plays a service part in the whole of the work. It is a vivid illustration of our research material.

Then the route of early Indo-European migrations bringing this group of population from which Hittites and Luwians are descended into Asia Minor is considered basing on the linguistic, anthropological and archeological data.

Beginning with the history of discovery of the Indo-European character of the Hittite language and discussion of studies concerning the position of the Hittite within the Indo-European family we pay respect to Bedrich (Friedrich) Hrozný, Ferdinand Sommer, Johannes Friedrich and Albrecht Götze. Still Emil Forrer and Edgar H. Sturtevant are scholars whose conclusions are close to ours.

E. Forrer concluded from the Hittite archaisms (mostly from the simplicity of Hittite verb system which distinguishes but two fundamental moods: indicative and imperative and within the tenses only present and preterite) that the Hittite language has separated from the primitive Indo-European earlier than any other language belonging to our family. So many important innovations characteristic of the other Indo-European languages are unknown in Hittite.

The American Indo-Europeanist E. H. Sturtevant admitted this point to be right. He defended it and propagated in his works ("A Comparative Grammar of the Hittite Language", 1933, pp. 29-31; "The Indo-Hittite Laryngeals", 1942, pp. 23-28). According to his opinion the ancestor of all except the Anatolian Indo-European languages and the ancestor of the Hittite and other Anatolian languages descend from an older form of the primitive language conventionally called by him Indo-Hittite. The arguments set forth by E. H. Sturtevant still preserve their immediate interest.

Basing on them Thomas Burrow treated of the early primitive Indo-European language being the base of all Indo-European language groups and of the late Indo-European developed after the Anatolian language branch had lost touch with the other groups.

But there are many scholars like Holger Pedersen, Giuliano Bonfante and Hans Hendriksen, who in a firm way reject the theory of earlier separation of the Anatolian language branch.

Our proposition is closely connected with the point of Thomas Burrow. We enlarge the number of arguments proving that the ancestor of the Anatolian languages did not participate in the late stage of development of the primitive Indo-European language.

Many Anatolian verbal roots have no correspondent forms preserved in the other Indo-European languages but the nounal derivatives, e.g.:

Hitt. waš- 'buy' < *yes-: I.E. *yes-no- 'price', O.I. vas-nam, L. vēnum.

We know many other Hittite verbal archaisms, whereas their cognates in Indo-European are more developed, e.g.:

Hitt. mir-zi 'he vanishes' < mer-: O.I. mriyate, L. moritur 'he dies'.

Both the Hittite hi-conjugation and the Indo-European perfect are originally descended from the same primitive conjugation. Nevertheless their functions and even the endings are considerably different. We admit that the perfect was established in the Indo-European after departure of the Anatolians.

In general the Hittite and Anatolian verbal system in comparison with the copiousness of Indo-European moods and tenses is extremely simple showing but two primitive moods: indicative and imperative and two main tenses: present and preterite.

The Anatolian nominal inflexion likewise differs from the declension in Indo-European. There is almost no trace of the dual number. In the plural the instrumental and the ablative endings are equal to the correspondent endings of the singular. We do not find any Anatolian dative and instrumental endings built of the element *-bh(e)- like L. mātri-bus, Gaul. matre-bo, O.I. mātṛ-bhyaḥ "to the mothers". These endings are Indo-European innovations unknown to Anatolians. In the northern Indo-European languages we find the constitutive /element *-m(e)- like C. Slav. vlsko-mъ, Lith. vilkā-ms, Goth. wulfa-m 'to the wolves'. The difference between the northern and the remaining Indo-European dative and instrumental ending proves their late formation during collapse of the Indo-European unity. At that time the Anatolians had fully lost touch with the other groups of Indo-Europeans and they could not participate in the mentioned innovation.

In a like manner we find no Anatolian trace of the genitive ending *-so, *-sjo which occurs in Indo-Iranian, Armenian, Greek, Germanic, Slavonic and Faliscan.

The category of feminine gender newly introduced in Indo-European is quite unknown to all the Anatolian languages. Many traces of the primitive lack of feminine gender are preserved in all the Indo-European languages, e.g. in Greek θεός, ἄνθρωπος, ἄνθρωπος represent both masculine and feminine gender. But the primary opposition of two genders: one expressing persons, another expressing objects, is preserved only in the Anatolian languages.

Except kuwanna- 'name of copper related to Gr. $\kappa\upsilon\upsilon\alpha\nu\omicron\varsigma$ ' there is lack of Indo-European terms defining metals in Hittite. There is more of the names of metals especially noble in Indo-European, e.g. *aies- 'copper, metal', L. aes, O.I. ayas-, Goth. aiz; *arǵntom 'silver', L. argentum, O.Ir. ararat, Arm. aracath. They are evidently later than participation of Anatolians in the Indo-European community. Also most Indo-European agricultural terms lack their correspondences in Hittite. Hitt. hars- 'hoe, till the ground with mattock' corresponds to Indo-European *ar-, *are- 'plough'. The Hittite verb renders the more ancient meaning of the primitive root *H₂er- being protoplast of Indo-European *ar- 'plough'.

There are also phonetical evidences of the archaism of the Anatolian languages.

The Hittite syllable ku representing primitive ku, gu, ghu corresponds to Indo-European labio-velar sounds k^u, g^u, gh^u, e.g.:

Hitt. <u>kuis</u> , <u>kuit</u> 'who, what'	: L. <u>quis</u> , <u>quid</u> ;
Hitt. <u>eku-</u> , <u>sku-</u> 'drink'	: L. <u>aqua</u> 'water';
Hitt. <u>neku-</u> 'evening'	: L. <u>nox</u> , gen. <u>noctis</u> 'night';
Hitt. <u>nekumant-</u> 'naked'	: Goth. <u>naqaþs</u> ;
Hitt. <u>kuen-</u> , <u>kun-</u> 'beat, slay'	: O.I. <u>han-</u> , <u>ghn-</u> .

Owing to Hittite we are able to reconstruct the state of gutturals even more archaic than the state in Indo-European. Instead of two or three guttural series we can suppose one. Consequently the departure of Anatolians came to pass before the division of the other Indo-Europeans into centum and satem groups.

The Anatolian languages preserve the laryngeal consonant (h) lost by all the other Indo-European languages. It has survived even in Neo-Anatolian (especially in Lycian). The result of contraction of the laryngeal with the preceding or following vowel is quite different in Hittite and in Indo-European reconstructed, for instance:

Hitt. <u>hastai-</u> 'bones'	: I.E. * <u>ost-</u> 'bone' < * <u>H₂est-</u> ;
Hitt. <u>newahh-</u> 'renew'	: I.E. * <u>neqā-</u> 'id.' < * <u>neueH₂-</u> .

Basing on the an many other facts we admit that the Anatolian language branch separated from the Indo-European community

earlier than any other Indo-European language or group of languages.

But even then in the time of its separation the primitive language of all the Indo-Europeans was not monolithic. It was divided into many dialects and the protoplast of the Anatolian had a central position among them. This point can be proved by characteristic isoglosses connecting the Anatolian almost equally with all the other groups of the Indo-European languages.

We try to determine the route of the most early Indo-Europeans through Bosphorus or Dardanelles into Anatolia like the route of the later migrations of the Phrygians or of the Celts.

We make no doubt that the Anatolian languages form a group of languages closely affined. They are characterized by a large number of common grammatical features and by their own vocabulary.

Mapa Anatolii wczesnohistorycznej

WYKAZ SKRÓTÓW

act.	activum	franc.	francuski
ags.	anglosaski	gal.	galijski
akad.	akadyjski	gen.	genetivus
alb.	albański	germ.	germański
anat.	anatolijski	goc.	gocki
ang.	angielski	goc.krym.	gocki krymski
aor.	aoryst	gr.	grecki
arch.	archaiczny	gr. pelazg.	grecko-pelazgij- ski, pelazgijski zaświadczony jako pożyczka grecka
arkad.	arkadyjski		
asyr.	asyryjski		
att.	attycki	hat.	hatycki
awest.	awestyjski	hebr.	hebrajski
beoc.	beocki	het.	hetycki
berber.	berberyjski	het. hier.	hetycki hierogli- ficzny
bret.	bretoński		
bsł.	bałtosłowiański	hom.	homerycki
c.	commune genus (rodzaj żywotny)	hur.	hurycki
centr.	centralny	ie.	indoeuropejski
cymr.	cymryjski	inf.	infinitivus
cypr.	cypryjski	instr.	instrumentalis
czes.	czeski	intrans.	intransitivum
dat.	dativus	ir.	iryjski, irlandzki
dial.	dialektyczny	italo-celt.	italo-celtycki
dor.	dorycki	joń.	joński
egip.	egipski	kar.	karyjski
elam.	elamicki	kopt.	koptyjski
est.	estoński	kornw.	kornwalijski, kornicki
f.	femininum	kret.	kreteński
fin.	fiński	lezb.	lezbijski
fok.	fokijski	lid.	lidyjski

lik.	likijski	słowac.	słowacki
lit.	litewski	stczes.	staroczeski
loc.	locativus	stfryz.	starofryzyjski
luw.	luwijski	stgniem.	staro-górno-nie- miecki
łac.	łaciński	sthet.	starohetycki
łot.	łotewski	stind.	staroindyjski
m.	masculinum	stir.	staroiryjski
maced.	macedoński	stisl.	staroislandzki
med.	medium, medialny	stlit.	starolitewski
messap.	messapijski	stłac.	starołaciński
mil.	milyjski	stpers.	staroperski
myk.	mykeński	strus.	staroruski
n.	neutrum	stsaks.	starosaksoński
nom.	nominativus	stśl.	starosłowiański
norw.	norweski	subst.	substantivum (rzeczownik)
orm.	ormiański	sumer.	sumeryjski
os.	osoba	supplet.	suppletivus, supletywny
oset.	osetyński	śrang.	średnioangielski
osk.	oskijski	śrgniem.	średnio-górno- -niemiecki
pal.	palajski	śrir.	średnioiryjski
pel.	pelignijski	śrkorn.	średniokornwalijski
pelazg.	pelazgijski	tes.	tesalski
perf.	perfectum	toch.	tocharski
pers.	perski	trac.	tracki
pie.	praindoeuropejski	trans.	transitivum
pl.	pluralis	ts.	to samo
pnord.	pranordyjski	ukr.	ukraiński
pol.	polski	umbr.	umbryjski
por.	porównaj	wed.	wedyjski
praes.	praesens	wenet.	wenetyjski
praet.	praeteritum	węg.	węgierski
pragr.	pragrecki		
prus.	pruski		
psł.	prasłowiański		
rs.	rosyjski		
serbochorw.	serbochorwacki		
sg.	singularis		
śl.	słowiański		

OD REDAKCJI

Doktor Ignacy Ryszard Danka w latach 1957-1962 studiował filologię klasyczną na Uniwersytecie Warszawskim. Wiedząc o jego zainteresowaniach indoeuropeistycznych profesorowie Lidia Winniczuk i Kazimierz Kumaniecki nakłonili go do obocznego studiowania indologii pod kierunkiem prof. Eugeniusza Śluszkiewicza i dra Hiranmoya Ghoshala. W tym czasie dr Danka poznał sanskryt, język hindustani i dialekt polskich Cyganów nizinnych. Już na studiach rozpoczął pracę nad wydaną następnie w Łodzi rozprawą pt. "Problem praojczyzny Indoeuropejczyków". Pracę magisterską na temat "De Babylonia Gilgamide cum carminibus Homeri comparata" pisał w języku łacińskim u prof. Kumanieckiego.

Po ukończeniu studiów w 1962 r. otrzymał pracę asystenta w Katedrze Filologii Klasycznej Uniwersytetu Łódzkiego. W rok później awansował na stanowisko starszego asystenta. Jego pierwsze trzy publikacje z lat 1965 i 1966 dotyczą językoznawstwa indoeuropejskiego. W pierwszej zajmował się pochodzeniem słowiańskiej końcówki dopełniacza liczby pojedynczej rodzaju męskiego i nijakiego -go, w drugiej rozpatrywał ogólne zagadnienia natury pokrewieństwa językowego, w trzeciej, największej, analizował słownictwo indoeuropejskie pod kątem odzwierciedlenia przez nie danych o ludności, która posługiwała się prajęzykiem indoeuropejskim.

Ponieważ opracowywał zagadnienia językoznawcze, prof. Stefan Oświecimski powierzył mu już w początkowej fazie pracy dydaktycznej prowadzenie ćwiczeń z "Iliady", gdzie wiadomości z dziedziny językoznawstwa porównawczego pożądane są przy analizie językowej. Prowadził również lektoraty języka greckiego u polonistów i rusycystów wybierających kierunek językoznawczy. Następnie w kursach dwuletnich uczył studentów filologii klasycznej łacińskiej gramatyki opisowej.

Kilka lat pracy poświęcił badaniom językowych i historycznych danych dotyczących przedgreckiego ludu Pelazgów. Następnie

przygotowywał rozprawę doktorską na temat "Pierwotny charakter Letoidów (Apollo, Artemida i ich hipostazy w świetle epitetów homeryckich)". Była to praca z pogranicza językoznawstwa i religioznawstwa. Na jej podstawie w 1969 r. otrzymał tytuł doktora filologii. Jeden z jej rozdziałów ukazał się drukiem w czasopiśmie naukowym "Meander" pt. "Pierwotny Apollo, Pajan, Helios".

W roku 1971 opublikował pracę na temat pochodzenia czasownika som 'jestem', perfectum i imiesłów w języku cygańskim. Temat ten wiązał się z jego obocznymi studiami indologicznymi. Tłumaczył i po części publikował również hymny Rygwedy. Są to tłumaczenia na język polski i łaciński (heksametrem) z komentarzami.

W latach 1970 i 1972 uczestniczył w dwu międzynarodowych łacynistycznych zjazdach naukowych w Rumunii. Publikował łacińskie sprawozdania z obu tych zjazdów.

Na zjeździe w roku 1972 w Konstancy wygłosił odczyt na temat rzymskich świąt zadusznych w przekazie Owidiusza.

Jest czynnym członkiem międzynarodowego towarzystwa naukowego "Ovidianum", mającego stałą siedzibę w Bukareszcie i bada, wartość "Kalendarza" Owidiusza jako świadectwa o religii rzymskiej. Rezultatem tych studiów religioznawczych są publikacje w języku łacińskim: 1) "De religione Ovidiana: a) Quomodo dies denicales Ovidius vates descripserit, b) De feriarum denicalium ab Ovidio descriptarum antiquitate" - drukowane w "Acta Conventus Omnium Gentium Ovidianis Studiis Fovendis" w Bukareszcie w 1976 r. i 2) "De ferialium et lemuriarum consimili natura" - drukowane w roczniku "Eos" we Wrocławiu w 1976 r.

W roku 1973 dr Ignacy Danko uczestniczył w zjeździe językoznawców, archeologów i historyków w Peskarze we Włoszech, gdzie wygłosił odczyt o nowych kryteriach podziału pierwotnych dialektów indoeuropejskich. Odczyt ten opublikowano w 1975 r. w aktach zjazdu: "Sesto convegno nazionale della cultura abbruzzese".

W roku 1976 wyszła na świat w "Aktach Zjazdu Latynistycznego" odbytego w 1973 r. jego mała rozprawka z pogranicza językoznawstwa i metodyki nauczania języka łacińskiego pt. "Quibus propinquitatis similitudinisque vinculis linguae Slavicae cum Latino coniunctae sint".

W latach 1975 i 1976 prowadził seminarium łacińskie z Owidiusza i pod jego kierunkiem zostały napisane trzy bardzo dobrze ocenione prace magisterskie.

W kwietniu 1976 r. doc. dr habil. Leszek Bednarczuk zwrócił się do niego w imieniu Krakowskiego Oddziału Komisji Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk z propozycją opracowania do dzieła pt. "Przegląd i charakterystyka języków indoeuropejskich" rozdziału poświęconego hetyckiemu i innym językom anatolijskim. Owocem pogłębionych studiów nad językami anatolijskimi, nawiązujących oczywiście do dotychczasowego dorobku, jest nie tylko przyjęty do druku rozdział podręcznika pt. "Języki anatolijskie", ale również przedstawiona tu praca habilitacyjna pt. "Stanowisko języków anatolijskich w rodzinie indoeuropejskiej i ich wzajemne związki". Jeden z jej rozdziałów pt. "Anatolijskie kontynuanty praindoeuropejskich spółgłosek laryngalnych" ukazał się drukiem w "Rozprawach Komisji Językowej IJN" (t. 24) w 1978 r. W "Meandrze (1977, t. 32) wyszedł drukiem artykuł pt. "Piśmiennictwo w języku hetyckim i w innych językach anatolijskich.

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie. Podstawowe wiadomości o Hetytach. Odkrycie indoeuropejskiego charakteru języka hetyckiego. Stan badań nad językiem hetyckim i innymi językami anatolijskimi. Języki w państwie hetyckim	3
Rozdział 1. Charakterystyka gramatyczna języka hetyckiego	20
I. Zjawiska fonetyczne	20
II. Fleksja	32
A. Deklinacja	32
B. Koniugacja	45
III. Składnia	54
Rozdział 2. Anatolijskie kontynuanty praindoeuropejskich spółgłosek laryngalnych	57
I. Hetyckie <u>h</u> jako kontynuant praindoeuropejskiego <u>H</u> przed samogłoską w nagłosie	64
A. Hetyckie <u>h</u> pochodzące z praindoeuropejskiego <u>H</u> ₁ - nie wpływające na zmianę barwy następującej po nim samogłoski	64
B. Hetyckie <u>h</u> pochodzące z praindoeuropejskiego <u>H</u> ₂ - powodujące zmianę barwy następującej po nim podstawowej samogłoski <u>-e-</u> na <u>-a-</u> : <u>ie.</u> <u>-a-</u>	66
C. Hetyckie <u>h</u> pochodzące z praindoeuropejskiego <u>H</u> ₃ - powodujące zmianę następującej po nim podstawowej samogłoski <u>-e-</u> na <u>-a-</u> : <u>ie.</u> <u>-o-</u>	66
II. Hetyckie <u>h</u> jako kontynuant praindoeuropejskiego <u>H</u> przed sonantami w nagłosie	67
III. Hetyckie <u>h</u> w śródgłosie	69
A. Hetyckie i luwijskie <u>h</u> między spółgłoską <u>š</u> a samogłoską	69
B. Hetyckie <u>h</u> po sonantach	70
C. Hetyckie <u>h</u> po samogłosce	71
IV. Przykłady zanikania hetyckich kontynuantów praindoeuropejskich laryngalnych w śródgłosie	73

Rozdział 3. Podział języków indoeuropejskich	76
I. Centum i satem. Powstanie teorii i jej krytyka ...	76
A. Spiranty powstałe w wyniku palatalizacji sata- mowej mające swe źródło w zjawiskach z okre- su prajęzyka indoeuropejskiego	87
B. Inne zjawiska fonetyczne	88
C. Podobieństwa w zaimkach i liczebnikach	89
D. Różnice w słownictwie bądź słowotwórstwie	91
E. Osobliwości fleksji	92
II. Podział języków	94
A. Grupa centralnoindoeuropejska	95
1. Podobieństwa strukturalne - 99. 2. Podobi- eństwa leksykalne - 100. 3. Podobieństwa mi- tologiczno-religijne - 101. 4. Wspólne słowni- ctwo odnoszące się do spraw społecznych - 101, 5. Elementy wspólnej frazeologii - 101, 6. Podobieństwa fonetyczne - 102.	
B. Grupa zachodnioindoeuropejska	103
1. Cechy strukturalne - 104. 2. Cechy fonetycz- ne - 106.	
C. Grupa północnoindoeuropejska	106
1. Podobieństwa strukturalne - 109. 2. Wspól- ne, wyłącznie tej grupie właściwe, słownictwo - 109. 3. Osobliwości bałto-germańskie - 110.	
D. Język tocharski	114
Rozdział 4. Stanowisko języków anatolijskich w rodzinie indoeuropejskiej	124
Rozdział 5. Stosunki pokrewieństwa języków anatolijskich	145
I. Cechy wspólne	146
A. Ogólnoanatolijskie podobieństwa morfologiczne	146
B. Podobieństwa fonetyczne języków anatolijskich	147
C. Podobieństwa leksykalne	148
II. Osobliwości poszczególnych języków anatolijskich	149
A. Różnice w koniugacji	149
B. Rozbieżności w słownictwie	150
Rozdział 6. Problem praojczyzny Hetyto-Luwijczyków i ich drogi do Azji Mniejszej	154
Aneks. Słownictwo języków anatolijskich. Dziedzictwo indo- europejskie, innowacje rodzime, zapożyczenia	159

I. Elementy natury	160
II. Drzewa i rośliny	164
III. Zwierzęta	166
IV. Człowiek	171
A. Części ciała	171
B. Rodzina - stopień pokrewieństwa	174
V. Gospodarka	177
A. Dom	177
B. Rolnictwo, pożywienie, hodowla	178
C. Strój, przedmioty użytku codziennego, rzemio- sło	181
D. Handel, bogactwo	185
VI. Społeczeństwo: Król, władza, prawo, wojsko	185
VII. Religia	191
VIII. Pojęcia ogólne	198
IX. Właściwości	201
X. Czynności i stany	204
Bibliografia	210
Uzupełnienie	218
The position of the Anatolian languages in the Indo-Euro- pean family and their mutual connection (Summary)	219
Mapa Anatolii wczesnohistorycznej	224
Wykaz skrótów	225
Od Redakcji	227

